

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

ÜLKƏR ƏLƏKBƏROVA

**Q.N.POTANİNİN
ƏSƏRLƏRİNDƏ TÜRK
XALQLARI FOLKLORU
MƏSƏLƏLƏRİ**

- 13118 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI
BAKİ – 2013

82.3

846

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur.

ELMİ REDAKTOR: Kamil ALLAHYAROV
Filologiya üzrə elmlər doktoru

RƏYÇİLƏR: Əfzələddin ƏSGƏR
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlkin RÜSTƏMZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ülkər Ələkbərova. Q.N.Potaninin əsərlərində türk xalqları folkloru məsələləri. Bakı, «Elm və təhsil», 2013, 192 səh.

folklorinstitutu@com

© Folklor İnstitutu, 2013
© Ülkər Ələkbərova, 2013

_____ Q.N.Potaninin əsərlərində türk xalqları folkloru məsələləri

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Q.N.Potaninin toplama və nəşr işləri	14
1.1. Q.N.Potaninin ekspedisiyaları	23
1.2. Q.N.Potaninin toplama və nəşr prinsipləri	40
1.3. Q.N.Potaninin toplama üsullarının və tərtib etdiyi proqramların nəzəri görüşləri ilə bağlılığı.....	52
1.4. Q.N.Potaninin toplama üsullarının XIX əsr Azərbaycan folklor toplama üsulları ilə müqayisəsi.....	64
II FƏSİL. Q.N.Potaninin türk xalqları folkloru haqqında nəzəri görüşləri	
2.1. İqtibas nəzəriyyəsinin tarixi və Q.N.Potaninin süjetlərin köçü haqqında fikirləri.....	72
2.2. Q.N.Potaninin «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərinin təhlili.....	79.
2.3. Q.N.Potaninin Göy oğlu kultu haqqında fikirləri	112
2.4. Q.N.Potaninin Solomon haqqında saqanın mənşəyi ilə bağlı fikirləri	120
III FƏSİL. Q.N.Potaninin toplama irsində Azərbaycan folklor nümunələri ilə səsleşmələr	130
3.1. Personaj və motivlərin müqayisəsi	131
3.2. Süjetlərin müqayisəsi.....	140
Nəticə	168
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	176

GİRİŞ

Qriqori Nikolayeviç Potaninin (1835-1920) Mərkəzi Asiya xalqlarından topladığı folklor mətnləri və onlarla bağlı yazdığı əsərlər elmə təmənnəsiz xidmətin məhsuludur. O, bu xidmətə bütün ömrünü həsr etmişdir. Folklor, etnoqrafiya və mifologiya sahəsində araşdırma aparən mütəxəssislərin bu mətnlərə ehtiyacı və onlara tez-tez müraciət etmələri onun topladığı folklor mətnlərinin aktuallığını hələ də qoruyub saxladığını göstərir. Folklorşünaslar ümumtürk mifologiyasında bir çox obrazların, motiv və süjetlərin varlığı haqqında onun qeydə aldığı folklor materiallarından və nəzəri araşdırmalarından məlumat alırlar. Materialların zənginliyi və variantların çoxluğuna görə görkəmli alimin əsərləri hələ uzun illər folklorşünasların əsaslandığı mənbələrdən biri olacaqdır. Nə Q.N.Potanindən əvvəl, nə də ondan sonra öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən bu qədər zəngin folklor nümunələrini toplamaq heç kimə nəsib olmamışdır.

Alimin folklor toplama üsulları dövrünün bir çox folklorşünasları ilə müqayisədə daha peşəkarlığı və mütəşəkilliyi ilə seçilirdi. O dövrdə Rusiyada folklor nümunələrinin toplanması sahəsində təcrübənin azlığına baxmayaraq, Q.N.Potanın bu işin öhdəsindən layiqincə gəlmiş, Monqolustanın Şimal-Qərbində məskunlaşmış türk xalqlarından şərhlərlə birlikdə ümumi həcmi yetmiş dörd çap vərəqi olan üç yüzdən çox folklor mətni qeydə almışdır. Avropa elmi Sibir və Monqolustanda yaşayan xalqların folkloru ilə geniş miqyasda ilk dəfə onun əsərləri vasitəsilə tanış olmuşdur. Görkəmli alimin ekspedisiyaları təşkil etmə formaları, toplama üsulları, pasportlaşdırma prinsipləri və nəşr metodları folklorşünaslar üçün örnək sayıla biləcək səviyə

yədədir, onların öyrənilməsi başqa ölkələrdə folklor nümunələrinin toplanması işinin, xüsusən də folklor ekspedisiyalarının daha mütəşəkkil səviyyədə təşkil olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Görkəmli alimin müqayisəli folklorşünaslıq və beynəlxalq folklor süjetlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsindəki, xüsusən də Avropa və slavyan eposlarının Şərq mənşəyi haqqındakı mülahizələri XIX-XX yüzilliklər dünya folklorşünaslığının mühüm araşdırmalarındandır. Bu araşdırmaları sayəsində o, «etnoqrafiya və folklorşünaslıq elmini təsvirçilikdən çıxararaq, konseptual yüksəkliyə qaldırmış, ayrı-ayrı tarixi fraqmentləri deyil, bütövlükdə Avrasiyanın tarixi-mədəni prosesini onun obyektinə çevirmişdir»¹.

Məhsuldar elmi fəaliyyətinə baxmayaraq, Q.N.Potanın şəxsiyyəti və fəaliyyəti birtərəfli araşdırılmışdır. Tədqiqatçılar onun fəaliyyətinin daha çox səyyah və etnoqraf tərəflərinə diqqət yetirmiş, alimin folklorşünaslıq fəaliyyəti isə demək olar ki, kölgədə qalmışdır. Ona görə də, onun folklorşünaslıq fəaliyyətinin öyrənilməsi, Mərkəzi Asiya xalqlarının folklorunun toplanması və tədqiqində xidmətlərinin sistemli araşdırılmasına böyük ehtiyac yaranmışdır.

Sibirdə yaşayan azsaylı xalqların, o cümlədən türk xalqlarının mədəni və siyasi hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Q.N.Potanın apardığı mübarizə də diqqətəlayiqdir. Onun bu sahədə yazdığı publisistik məqalələr o zamankı slavyanofillərin qəzəbinə səbəb olmuş və o, «antirus» alim kimi qələmə veril-

¹ Селиверстов С.В. Г.Н.Потанин: сибирское областничество между западничеством и евразийством (вторая половина XIX – начало XX в.) // Вестник Томского государственного университета, 2007, № 300, с.112

mişdir. Çoxsaylı təqiblərə və tənqidlərə baxmayaraq, alim siyasi fəaliyyətini ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdir. Amma təəssüflər olsun ki, türk folklorşünaslığı sahəsində böyük xidmətləri olmuş bu yorulmaz tədqiqatçının adı Azərbaycan elminə və ictimai fikrinə o qədər də məlum deyildir. Bütün bu deyilənlər mövzusunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdir.

Q.N.Potaninin folklorşünaslıq fəaliyyəti haqqında yazılmış əsərlərin biblioqrafiyası çox da geniş deyildir. Onun çoxşaxəli fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə dair bir sıra kitab və məqalələr yazılmışdır. Bu əsərlərin çoxunu alimin yetmiş və səksən illik yubileyləri münasibətilə 1905 və 1915-ci illərdə yazılmış memuar, məruzə və məqalələr təşkil edir. Onların çox hissəsi kiçik həcmli və ümumi xarakterlidir. Bunların sırasında Q.N.Potaninin 125 illik yubileyinə həsr edilmiş məqalələr məcmuəsi², M.P.Ovçinnikovun «Q.N.Potaninin həyatından»³, M.A.Bakuninin «Gənc Q.N.Potanin haqqında»⁴, N.M.Yadrinsevin «Səyahətlərin müasir forması»⁵, K.M.Stanyukoviçin «Q.N.Potanin»⁶, L.F.Panteleyevin «Q.N.Potaninlə görüşlər»⁷,

² Грумм-Гржимайло А.Г. Г.Н.Потанин как путешественник и географ (К 125 летию со дня рождения) // Известия Всесоюзного Географического общества. 1961, т.93, выпуск 2, с.101-113

³ Овчинников М.П. Из жизни Г.Н.Потанина // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.275-280

⁴ Бакунин М.А. О молодом Потанине // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах, Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.261

⁵ Ядринцев Н.М. Современная мания к путешествиям // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.261-265

⁶ Станюкович К.М. Г.Н.Потанин // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.265-269

⁷ Пантелеев Л.Ф. Встречи с Г.Н.Потаниным // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.269-271

Q.D.Qrebenşikovun «Böyük Sibir babası»⁸, İ.İ.Popovun «Q.N.Potanin haqqında xatirələrdən»⁹, D.A.Klementsın «Q.N.Potanin»¹⁰ əsərlərini göstərmək olar.

Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, Q.N.Potanin tədqiqatçıların diqqətini daha çox bir səyyah, etnoqraf kimi cəlb etmiş və onun haqqında bəhs edilən əksər əsərlərdə alimin fəaliyyətinin bu tərəfləri öyrənilmişdir. N.V.Alekseyenkunun «Publisist, etnoqraf, folklorşünas Q.N.Potanin»¹¹, S.İ.Rudenkunun «Qriqori Nikolayeviç Potanin etnoqraf kimi»¹², M.K.Azadovski və V.K.Arsenevin «Səyyah və yazıçı»¹³, İ.V.Zaxarovanın «RCC-nin Qərbi-Sibir bölməsinin əsərlərində etnoqrafiya (1877-1917)»¹⁴, Y.N.Bessenov və V.Y.Yakuboviçin «Daxili Asiya ilə»¹⁵, S.A.Tokarevin «Rus etnoqrafiyasının tarixi (oktyabra qədərki mərhələ)»¹⁶ əsərləri bu aspektdən yazılmışdır.

⁸ Гребенщиков Г.Д. Большой сибирский дедушка // Литературное наследство Сибири, в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит. 1986, с.283-286

⁹ Попов И.И. Из воспоминаний о Г.Н.Потанине // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.294-304

¹⁰ Клеменц Д.А. Г.Н.Потанин // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.271-275

¹¹ Алексеев Н.В. Публицист, этнограф, фольклорист Г.Н.Потанин // Хранители памяти. Алма-ата: Наука, 1988, с.94-104

¹² Руденко С.И. Григорий Николаевич Потанин как этнограф // Известия Всесоюзного географического общества. Т.95, выпуск 2, № 63, с.95-107

¹³ Азатовский М.К., Арсеньев В.К. Путешественник и писатель. Чита: Наука, 1955, 50 с.

¹⁴ Захарова И.В. Этнография в трудах Западно-Сибирского отдела РГО (1877-1917) // Ученые записки Омского государственного университета. 1970, выпуск 45, с.100-125

¹⁵ Бессенов Ю.И., Якубович В.Я. По внутренней Азии. М.:ОГИС, 1947, 273 с.

¹⁶ Токарев С.А. История русской этнографии (дооктябрьский период). М.: Наука, 1966, 453 с.

Görkəmli alimin həyat və fəaliyyətinə üç monoqrafiya həsr olunmuşdur: bunlardan birincisi V.A.Obruçevin «Q.N.Potaninin səyahətləri» adlı monoqrafiyası¹⁷, ikincisi A.M.Saqalayev və V.M.Kryukovun «Q.N.Potanin: şəxsiyyətinin dərk etmə təcrübəsi»¹⁸, üçüncüsü isə M.V.Şilovskinin «Elmə sədəqətin tam təcəssümü: Q.N.Potanin»¹⁹ əsərləridir. Bu əsərlərdə alimin folklorşünaslıq fəaliyyəti çox qısa xarakterizə edilmiş, əsas diqqət onun Sibirin ictimai fikir tarixinə həsr olunmuş baxışlarına yönəlmişdir. Onun iqtibas nəzəriyyəsinə dair əsərləri də tədqiqatçılar tərəfindən çox az araşdırılmışdır. Bu bərdəki araşdırmalar onun əsərləri haqqında yazılan kiçik həcmli rəylərdən ibarətdir. Bunlardan Y.A.Lyatskinin Q.N.Potaninin «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri»²⁰, V.V.Bartoldun «Solomon haqqında saqa» əsərinə resenziya»²¹, «Erke. Şimali Asiyada Göy oğlu kultu. Türk-monqol mifologiyasına dair materiallar» kitabına resenziya»²², R.S.Lipetsin «Bilinalara Şərq təsiri haqqında fikirlər»²³ əsərlərini göstərmək olar.

¹⁷ Обручев В.А. Путешествие Г.Н.Потанина. М.: Молодая гвардия, 1953, 180 с.

¹⁸ Сагалаев А.М., Крюков В.М. Г.Н.Потанин: Опыт осмысления личности. Новосибирск: Наука, 1991, 228 с.

¹⁹ Шилковский М.В. Полнейшая самоотверженная преданность науке: Г.Н.Потанин. Биографический очерк. Новосибирск: Сова, 2007, 260 с.

²⁰ Ляцкий Е.А. Рецензия на книгу «Восточные мотивы в средневековом европейском епосе». Журнал «Русское богатство», 1899, № 5, с.55-57

²¹ Бартольд В.В. Рецензия на книгу «Сага о Соломоне» // В.В.Бартольд. Сочинения: в 9-х томах, Т. 4, М.: Наука, 1966, с.369-370

²² Бартольд В.В. Рецензия на книгу «Erke. Культ сына неба в Северной Азии. Материалы к тюрко-монгольской мифологии» // В.В.Бартольд. Сочинения: в 9-х томах, Т. 4, М.: Наука, 1966, с.371-373

²³ Липец Р.С. Идея о восточных влияниях в былинах // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии: М.: Изд. «Наука», 1974, с.69-95

Q.N.Potanini ilk dəfə rus etnoqrafiyası salnaməsinə daxil edən A.N.Pıpin olmuşdur. O, «Rus etnoqrafiyası tarixi» əsərində²⁴ alimin etnoqrafik fəaliyyəti barədə ümumi məlumat vermişdir. Lakin bu əsər yazıldığı zaman – 1891-ci ildə Q.N.Potanin hələ o qədər də tanınmırdı, onun Çinə, Tibet ətrafına səyahətləri (1892-ci il), bu səyahətlərin nəticəsi kimi meydana çıxacaq əsərləri isə sonralar yaranacaqdı. Bu səbəbdən də rus etnoqrafiyası tarixində Q.N.Potaninin layiq olduğu yeri müəyyənləşdirmək və etnoqrafik fəaliyyətini qiymətləndirmək tez idi. Ona görə də həmin əsərdə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin (RCC) Sibir və Orta Asiyanın öyrənilməsi sahəsində fəaliyyətini xarakterizə edilərkən Q.N.Potaninə yer ayrılsa da, onun fəaliyyəti ayrıca təhlil edilməmişdir.

M.K.Azadovski və Y.R.Koşev alimin Şərq fərziyyəsini müqayisəli folklorşünaslıq baxımından təhlil etmişlər. M.K.Azadovski «Rus folklorşünaslığı tarixi»²⁵, Y.R.Koşev isə «Sibirdə rus folkloru məsələləri (oktyabra qədərki mərhələ)»²⁶ əsərlərində tədqiqatçının müqayisəli folklorşünaslıqdakı özünəməxsus yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Y.R.Koşev Q.N.Potaninin müasiri olan V.F.Miller, A.V.Markov, Y.A.Lyatski və başqalarından danışarkən, tədqiqatçının ümumnəzəri prinsiplərini analiz etmiş, onun konsepsiyasının güclü və zəif tərəflərini göstərmişdir. Araşdırıcı onun Şərq

²⁴ Пыпин А.Н. История русской этнографии: в 4 томах, Т. 2, Спб.: Типография, 1892, 380 с.

²⁵ Азадовский М.К. Г.Н.Потанин // История русской фольклористики: в 2-х томах, Т.2, М.: УЧПЕДГИЗ, 1963 с.275-279

²⁶ Кошелев Я.Р. Вопросы Русского фольклора Сибири (дооктябрьский период). Томск: Издательство Томского Государственного Университета, 1963, 214 с.

fərziyyəsinin fərqli xüsusiyyətlərini düzgün təyin edərək, onun çatışmazlıqlarını göstərmişdir.

Azərbaycanda bir çox tədqiqatçıların əsərlərində bu və ya digər personajdan, süjetdən bəhs olunarkən Q.N.Potaninin toplama materiallarına istinad olunsa da, tədqiqatçının folklorşünaslıq fəaliyyətinin və bu sahədə yazdığı əsərlərin təhlilini özündə birləşdirən araşdırmalara rast gəlmirik. Yalnız son dövrlər Türkiyədə Q.N.Potaninin irsinə marağın artdığı hiss olunur. Hasan Erenin tərtib etdiyi «Türklük bilim sözlüyü»²⁷ kitabının yabançı türkoloqlar bölməsində alimin tərcümeyi-halı haqqında qısa məlumat verilmiş, Muvaffak Duranlının «Oçerki Severo-Zapadnoy Monqoli (Kuzey Moğolistan üzerine yazılar)»²⁸ məqaləsi isə 2005-ci ildə Ak Çiçək nəşriyyatında çapdan çıxmış eyni adlı kitabın ikinci nəşrinin tanıtımına həsr olunmuşdur.

Deyilənlərdən görüldüyü kimi, alimin zəngin folklorşünaslıq irsi indiyədək tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. Bu tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri də mövcud boşluğu aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

– Folklor nümunələrinin toplanması və nəşri sahəsində Q.N.Potaninin istifadə etdiyi üsulların araşdırılması;

– Topladığı folklor materiallarının, müqayisə etdiyi motiv və süjetlərin müasir folklorşünaslıq üçün əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;

²⁷ Eren Hasan. Türklük Bilim Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, 378 s.

²⁸ Duranlı Muvaffak. Oçerki Severo-Zapadnoy Monqoli (Kuzey Moğolistan üzerine yazılar) // Journal of Central Asian and Caucasian Studies. №5, 2008, p.207-213

– Onun iqtibas nəzəriyyəsi sahəsindəki fəaliyyətinin araşdırılması;

– Q.N.Potaninin Şərqi fərziyyəsinə dair nəzəri fikirlərinin sistemli tədqiqi;

– Azərbaycan və başqa türk xalqlarının folklorundakı süjet və motivlərin arxaik kökləri, obrazların semantikasi və funksiyasının müəyyənləşdirilməsində Q.N.Potaninin topladığı materialların əhəmiyyətinin göstərilməsi.

Q.N.Potaninin ümumi folklorşünaslıq fəaliyyəti, iqtibas nəzəriyyəsinə dair araşdırmaları, onun türk xalqlarından topladığı folklor materiallarının Azərbaycan folklor mətnləri ilə müqayisəsi indiyədək heç bir araşdırmanın tədqiqat obyektinə olmamış, ayrı-ayrı tədqiqatlarda bu haqda yalnız çox qısa məlumatlar verilmişdir. Görkəmli alimin folklorşünaslıq fəaliyyətinin nəzəri problemləri ilk dəfə olaraq, burada ümumiləşdirilmiş və təhlil edilmişdir.

Q.N.Potaninin toplayıcılıq fəaliyyətinin öyrənilməsi həm də müasir folklorşünaslıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Doğrudur, araşdırıcı Şərqi xalqlarının dilini bilmədiyindən folklor nümunələrinin yazıya alınması zamanı tərcüməçidən istifadə etmişdir. Lakin onun mətnlərə geniş elmi-nəzəri şərhlər verməsi, milli məişət elementlərini izah etməsi, eyni zamanda folklor toplularının sonunda ad və əşya göstəricisi verməsi mətnin daha yaxşı başa düşülməsinə, onun haqqında daha dolğun və təfəssilatlı məlumat əldə edilməsinə imkan verir. Görkəmli alim folklor nümunələrini qeydə alarkən, yalnız yuxarıdakılarla kifayətlənməmiş, söyləyicinin zahiri görkəmindən tutmuş ölkənin təsərrüfatı, iqlimi, coğrafi mövqeyi, etnoqrafiyası, adət-ənənələri haqqında da məlumat vermişdir.

Həmin prinsiplərin öyrənilməsi müasir folklor toplayıcılarının fəaliyyətinə xüsusi istiqamət verə bilər.

Alimin toplama üsulu özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. O, folklor nümunələrini pərakəndə halda, necə gəldi deyil, sistemli şəkildə toplayırdı. Onun XIX əsrdə tərtib etdiyi folklor toplama proqramları bu gün də örnək sayıla biləcək səviyyədədir. Sonralar bu proqramlardan müxtəlif ölkələrdə yerli ziyalıların folklor toplama işinə kömək etmək məqsədilə geniş istifadə olunmuşdur. Təkcə onu xatırlamaq kifayət edər ki, Azərbaycanda bir əsrdən artıq toplama təcrübəsinin olmasına baxmayaraq, indiyə qədər alimin tərtib etdiyi proqramlara bərabər folklor proqramları tərtib olunmamışdır. Bu baxımdan, onun tərtib etdiyi proqramların öyrənilməsi bu sahədəki boşluğu dolduracağı və toplayıcıları maarifləndirəcəyi qənaətindəyik.

Görkəmli alimin rəhbərliyi ilə reallaşdırılmış ekspedisiyalar həm də yüksək təşkilatçılığı ilə seçilirdi. RCC-nin xətti ilə gerçəkləşdirilmiş bu ekspedisiyaların tərkibinə təkcə folklorşünaslar deyil, həmçinin, etnoqraf, coğrafiyaçı, topoqraf, zooloq və s. daxil idi. Bu da ekspedisiya üzvlərinin getdikləri bölgəni hərtərəfli öyrənmələrinə, onun folkloru ilə yanaşı, etnoqrafiyası, təbiəti, bitki və heyvanat aləmi haqqında məlumatların toplanmasına imkan vermişdir. Ekspedisiyaların nəticələrinin əks olunduğu hesabatlar isə adi məlumat xarakterli yazılar deyil, müəyyən struktura malik, yüksək səviyyədə tərtib olunmuş, şəxs adları və əşya göstəriciləri ilə təmin olunmuş kitabı xatırladır. Sonralar həmin hesabatlar çap olunmuş və indinin özündə də Mərkəzi Asiya, o cümlədən türk xalqlarının şifahi irsinin, etnoqrafiyasının araşdırılması zamanı onlardan bir mənbə kimi istifadə olunmaqdadır. Həmin təc-

rübənin öyrənilməsi Azərbaycanda folklor ekspedisiyalarının təşkilinə kömək edəcəyi fikrindəyik.

Görkəmli alim həmçinin, iqtibas nəzəriyyəsinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Bu nəzəriyyənin digər tərəfdarları kimi, o da süjet oxşarlığı və onun yaranma səbəblərini araşdırmaqla məşğul idi. Amma onun araşdırmaları öz həmkarlarından iki cəhətə görə fərqlənirdi. Əvvəla o, səthi müqayisələr əsasında deyil, zəngin faktlar və dərin təhlil əsasında bu və ya digər süjetin mənşəyi haqqında fikir söyləyirdi. Digər tərəfdən, o, süjetlərin Avropaya yalnız Hindistandan deyil, eyni zamanda türk və monqol xalqlarından keçdiyini iddia edir və həmin xalqların folklorundan gətirdiyi çoxsaylı nümunələr əsasında öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışırdı. Həmin fikirlərin tədqiqi iqtibas nəzəriyyəsinin tarixinin və onun bu nəzəriyyəyə gətirdiyi yeniliklərin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli dir.

Azərbaycan nağılları, dastanları və digər janrlarda rast gəlinən bir çox süjet və motivlərin variantlarına görkəmli alimin topladığı nümunələr arasında da təsadüf olunur. Həmin nümunələrin ən önəmli cəhəti odur ki, onlar yüz əlli il bundan əvvəl qeydə alınmış və arxaik cizgilərini daha çox qoruyub saxlamışlar. Onların öyrənilməsi Azərbaycan folkloru haqqında bizim elmi təsəvvürlərimizin daha da dolğunlaşmasına və bir çox süjet və motivlərin mifoloji semantikasının açılmasına öz müsbət təsirini göstərə bilər.

I FƏSİL

Q.N.POTANININ TOPLAMA VƏ NƏŞR İŞLƏRİ

Mərkəzi Asiyanın türk və monqol xalqlarının adət-ənənələri, etnoqrafiya və folklorunun öyrənilməsində Q.N.Potaninin xidmətləri əvəzsizdir. O, Altayın Rusiya hissəsində yaşayan türk xalqlarından – qazax, qırğız, uryanxay (tuva) və özbək, Kotan və Sibir tatarları, Kukun və Nan-şan salarları, monqol xalqlarından xalxas, buryat və torqoutlar, Ordos monqolları, dürbütlər, darxatlar, şir-onqonlar, xaralar, şir-equrlar, eləcə də tibetlilər, tanqutlar və dunkanlar, Kazan və Vyat quberniyasında yaşayan votyaklar (udmurtlar), çuvaşlar və digər xalqların etnoqrafiyası və folklorunu toplayıb tədqiqata cəlb etmişdir. Onun türk və monqol xalqlarının folklorunun toplanması və tədqiqinə həsr etdiyi «Şimal-Qərbi Monqolustana dair очерklər», «Çinin Tanqut-Tibet ətrafı və Mərkəzi Monqolustan», «Qazax-qırğız, Altay rəvayət, əfsanə və nağılları», «Şərq nağılları», «Qırğızların və Sibir tatarlarının inanc, nağıl, mövhumati adət və mərasimləri» və s. əsərləri material zənginliyi və təkrarsızlığına görə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Avropa alimləri Sibirdə və Monqolustanda yaşayan türk və monqol xalqlarının folkloru ilə ilk dəfə belə geniş miqyasda bu очерklər vasitəsilə tanış olmuşlar. Onun Monqolustanın Şimal-Qərbində məskunlaşmış kiçik türk xalqlarından topladığı etnoqrafik materiallar nəinki bənzərsizliyi ilə seçilir, həm də «Q.N.Potanindən sonra heç kimə bu qədər material toplamaq nəsb olmamışdır»²⁹.

²⁹ Сагалаев А.М., Крюков В.М. Г.Н.Потанин: Опыт осмысления личности. Новосибирск: Наука, 1991, с.72

Q.N.Potanin 1835-ci il oktyabrın 4-də İrtuş çayı sahilində yerləşən Yamışev qəsəbəsində kazak zabiti ailəsində anadan olmuşdur. Onun babası 1746-cı ildə Rusiyanın Sibirdəki dayaq məntəqələrini möhkəmlətmək məqsədi ilə Tümindən köçürülən kazak ailələri ilə birlikdə Yamışevə gəlmişdir. Atası Nikolay İliç ona miras qalmış at ilxısı, qoyun sürüsü hesabına, eləcə də tutduğu vəzifənin verdiyi imtiyazlardan istifadə edərək özünə xeyli sərvət yığmışdır. Buna baxmayaraq, Q.N.Potaninin uşaqlıq illəri heç də xoş keçməmişdir. Atası ilə hərbi hissənin rəhbərliyi arasında yaranan münaqişəyə görə Nikolay İliçin bir neçə baş mal-qara və evindən savayı bütün sərvəti əlindən çıxmışdır. Q.N.Potanin hələ beş yaşında ikən anası bu müsibətlərə dözməyərək dünyasını dəyişmiş və o, bir müddət xalası qızının, sonra isə əmisinin himayəsi altında böyümüşdür.

On yaşında ikən atası onu o dövrdə Qazaxıstan və Sibirdə ən yüksək orta təhsil və tədris mərkəzi kimi tanınan Omsk kadet korpusuna qoymuşdur. O vaxt bu korpusda dövrünün tanınmış, istedadlı pedaqoqları – riyaziyyatçı İ.V.Jdan-Puşkin, şərqşünas-ədəbiyyatçı N.F.Kostiyevski, tarixçi Q.V.Qonsevski və digər şəxslər dərs deyirdilər. Q.N.Potaninin qırğız Çokan Vəlixanovla tanışlığı da məhz bu illərə təsadüf edir. Tələbə yoldaşlığından başlayan bu tanışlıq sonradan dostluğa çevrilmişdir. Hətta Çokan Vəlixanovun ölümündən sonra da o, bu dostluğa sadıq qalmış, onun əsərlərini toplayaraq nəşr olunmasına kömək etmişdir. Sonralar Q.N.Potanin onun ailəsi ilə görüşmüş və 1896-cı ildə çap etdirdiyi «Son qırğız sultanının alaçığında» məqaləsində həmin görüş haqqında təəssüratlarını yazmışdır. Görkəmli alim Ç.Vəlixanovu yalnız bir dost kimi

deyil, həm də yazıçı kimi yüksək qiymətləndirmiş və xatirələrində bu haqda yazırdı: «Ç.Vəlixanov ömrünün mənasını qırğız xalqına xidmətdə görürdü. Əgər qırğızlar savadlı olsaydı və onun qırğız oxucusu olsaydı, o, əsərlərini rusca deyil, qırğızca yazıb nəşr etsəydi, onda qırğız xalqının öz doğma dilində yazan Lermontov və Heyne ruhunda yazıçısı olardı»³⁰.

1852-ci ildə 17 yaşında ikən Q.N.Potanin təhsilini başa vurur və xorunji rütbəsi alaraq, Semipalatinskədə yerləşən 8-ci orduda xidmət etməyə göndərilir. Lakin hərbi xidmət onu o qədər də cəlb etmirdi və boş vaxtlarını herbari toplamaqla, bölgənin folklorunu qeydə almaqla keçirirdi.

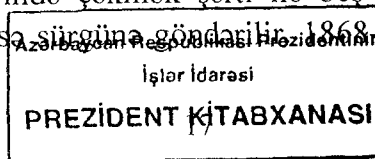
Onun şəxsiyyətinin formalaşmasında və alim kimi yetişməsində 1873-1914-cü illərdə RCC-yə rəhbərlik etmiş P.P.Semyonovun böyük rolu olmuşdur. Q.N.Potanin hələ Omsk arxivində Sibir tarixinə dair materiallar axtararkən bu gənc zabitin öyrənmək həvəsi və zəhmətkeşliyi P.P.Semyonovun diqqətini cəlb etmişdir. Sonralar gənc zabit P.P.Semyonovun dəstəyi sayəsində hərbi xidmətdən azad olur və təhsilini ali məktəbdə davam etdirmək üçün paytaxta gəlir. Burada o, könüllü tələbə statusu ilə Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət elmləri bölməsinin dərslərinə qatılır. Universitetdə oxuduğu dövrdə N.M.Yadrinsev, S.S.Şaşkov, F.N.Usov kimi sibirli tələbələrlə birlikdə «Sibirli həmyerlilər» dərnəyini təşkil edir və bu dərnəyin üzvləri Sibirin muxtariyyəti uğrunda fəal mübarizə aparırlar.

1861-ci ilin mayında xalq maarif naziri admiral E.V.Putyatın tərəfindən hazırlanmış «Universitetlərin yenidən

³⁰ Потанин Г.Н. Библиографические сведения о Чокане Валиханове // Ч.Ч.Валиханов. Собрание сочинений: в 5-х томах, Т.1, Алма-Ата: Глав. Ред. Казахской Советской Энциклопедии, 1984, с.93

təşkil olunması haqqında qaydalar» təsdiq olunur. Yeni qaydalara görə tələbə yığıncaqları ləğv olunur, kitabxanalar, eləcə də tələbələrin bir-birinə yardım etmək üçün təşkil etdiyi kassalar bağlanılır və hər quberniyadan yalnız iki tələbənin təhsil haqqından azad edilməsinə imkan verilir. Yeni qaydalar maddi vəziyyəti aşağı olan tələbələrə təhsil almaq imkanından məhrum etdiyindən tələbələr arasında ciddi narazılığa səbəb olur. Həmin qaydalara etiraz olaraq tələbələr arasında baş qaldıran üsyan polislə toqquşmaya səbəb olur. İxtişaşlarda iştirak etdiyinə görə 320-yə qədər tələbə, o cümlədən Q.N.Potanin həbs olunur, universitetin fəaliyyəti isə qeyri-müəyyən müddətə dayandırılır. Fəaliyyətində hansısa siyasi məqsədlər tapılmadığından sonradan Q.N.Potanin həbsdən azad edilir. Bu dövrdə universitet də fəaliyyətini qeyri-müəyyən müddətə dayandırdığına görə o, təhsilini yarımçıq qoyaraq N.M.Yadrinsev, F.N.Usov, N.İ.Naumov və başqa həmvətənləri ilə birlikdə Sibire qayıdır. Bir müddət Tomskda qaldıqdan sonra Omsk şəhərinə gəlir, burada yerli mətbuatın səhifələrində məqalələrlə çıxış edir, gənclər dərnəyinin təşkil edilməsinə çalışır. Həmin dərnəkdə, eləcə də mətbuatda Sibirdə vətənpərvərliyin inkişafı, universitetin açılması, islahatların keçirilməsi kimi məsələlər ətrafında müzakirələr keçirilirdi. Tezliklə bu dərnəyin üzvləri Sibiri Rusiyadan ayırmaqda – separatçılıq fəaliyyətində günahlandırılaraq həbs olunur. Q.N.Potanin dərnəyin təşkil olunmasında əsas rolu öz üzərinə götürdüyü üçün 15 illiyə katorqa cəzasına məhkum edilir, lakin sonradan məhkəmə onun cəzasını Rusiya imperiyasının ən ucqar əyalətlərinin birində çəkmək şərti ilə beş ilə endirir, digər dərnək üzvləri isə sürgünə göndərilir. 1868-ci ildə o, katorqa

13118

cəzasını çəkmək üçün Rusiyanın Avropa hissəsinin ən ucqar əyalətinə, indi Finlandiyanın ərazisində yerləşən Sveaborq qalasına göndərilir. 1871-ci ildə katorqa cəzası sürgünlə əvəz olunur və o, cəzasının qalan hissəsini Totma şəhərində və Nikolsk Voloqsk quberniyasında sürgündə keçirir. Sürgündə olduğu dövrdə o, məktublar, əkinçilər üçün ərizələr yazmaqla dolanışığını təmin etməyə çalışırdı. Bundan əlavə, RCC üçün türk və fin tayfalarının Tomsk quberniyasında yayılması haqqında məlumatlar hazırlamış və bölgə əhalisinin etnoqrafiyasını qeydə almışdır. Həmin qeydlərini «Nikolskdan Totmaya qədər yolda etnoqrafik qeydlər»³¹, «Votyaklar»³² və s. məqalələrində çap etdirir.

Q.N.Potanınin həyat yoldaşı Aleksandra Viktorovna Lavrski (1843-1893) ilə tanışlığı məhz bu illərə təsadüf edir. Haqqında yazılanlarda «utancaq təbiətli», «səyyahlara xas sərrast müşahidələri» olan bir qadın kimi təsvir olunan Aleksandra Viktorovna görkəmli folklorşünasın həyatında mühüm rol oynamışdır. Doğrudur, Q.N.Potanın «həyat dostunu», «səyahət ilahəsini» tapmaq üçün çox gözləməli olmuşdur: onlar evlənəndə Qriqori Nikolayeviçin otuz doqquz, Aleksandra Viktorovnanın isə otuz bir yaşı var idi. Amma bu, M.V.Şilovskinin yazdığı kimi «adi bir nikah deyil, yetkin, intellektual, mənən zəngin insanların yaradıcılıq ittifaqı» idi³³. Zahirî görkəminə görə zəif, xəstə təsiri bağışlayan Aleksandra Viktorovna çətinliklərə baxmayaraq, əksər ekspedisiyalarda həyat

yoldaşının yanında olmuş, öz təmkinli, səbrli davranışları, ağıllı məsləhətləri ilə ona kömək etmişdir. Aleksandra Viktorovna həm də Rusiyanın ilk etnoqraf qadını adını almış, digər ekspedisiya üzvlərindən fərqli olaraq, yerli qadınlarla çox asanlıqla ünsiyyət qurmağı bacarmış, onların həyatına, yaşam tərzinə, adət-ənənələrinə dair ona qədər heç bir səyyahın əldə edə bilmədiyi materiallar toplamışdır. Onun səyahət materialları 1895-ci ildə çap olunmuş «Şərqi Sibire, Mancjuriyaya, Tibetə və Çinə səyahətlərdən» kitabında toplanmışdır.

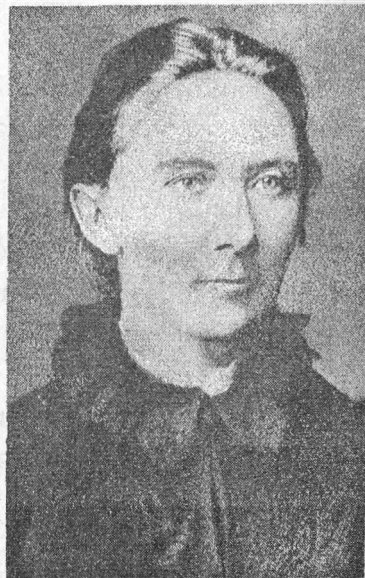
1874-cü ildə Q.N.Potanın əfv olunması üçün imperatora məktub yazır və ondan sonra o, cəzasının çəkilməmiş hissəsindən azad edilir. Həbsdən çıxdıqdan sonra bir daha siyasi fəaliyyətlə məşğul olmayacağına dair RCC-nin rəhbərliyi qarşısında söz verir. Amma bu, onun siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşması anlamına gəlmir. Doğrudur, o, sözünün üstündə duraraq uzun müddət siyasi fəaliyyətlə məşğul olmur və özünü Monqolustanın, onun Cənubi Sibirlə sərhəd ərazilərinin coğrafiyası, etnoqrafiyası və folklorunun öyrənilməsinə həsr edir. Lakin dostlarına yazdığı məktublarda yeri gəldikcə Sibirin gələcəyi ilə bağlı öz fikirlərini də bölüşür. 1897-ci ildə N.M.Yadrinsevin vəfatından sonra Sibirin muxtariyyatı uğrunda gedən mübarizəyə rəhbərliyi öz üzərinə götürür və əyalətin ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynamağa başlayır.

Muxtariyyat ideyasının əsas tərəfdarları qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün inqilabi fəaliyyətdən və gücdən istifadə etməyin tamamilə əleyhinə idilər. Onlar maarifləndirmə fəaliyyəti və mədəni quruculuq yolu ilə Sibirin Rusiyanın koloniyası olmaqdan çıxaraq inkişaf və tərəqqi etməsini mümkün sayırdılar. Buna görə, Q.N.Potanın, N.M.Yadrinsev və

³¹ Потанин Г.Н. Этнографические заметки на пути от г. Никольска до г. Тотьмы. Журнал «Живая старина», 1899, выпуск 1, с.23-60

³² Потанин Г.Н. Вотяки. Казань: Издат. Сибирского Печатного отд., 1882

³³ Шиловский М.В. Полнейшая самоотверженная преданность науке: Г.Н.Потанин. Биографический очерк. Новосибирск: Сова, 2007.

A. В. Потанина (около 1890 г.)

Qriqori NikolayeviçPotanin**Aleksandra Viktorovna Potanina**

A.V.Adrianov öz fəaliyyətlərini Sibirin kiçik xalqlarının həyatını öyrənməyə, onların haqlarını müdafiəyə yönəlmişlər. Q.N.Potanin özü RCC-nin Tomsk, Krasnoyarsk bölmələrinin açılmasına kömək etmiş, elmi cəmiyyətlərin təsis olunması, məktəb və muzeylərin açılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. O belə hesab edirdi ki, Sibirdə və Altayda yaşayan türk xalqları müsəlman, xristian və budda təsirlərindən azad olduğundan onlar milli adət və ənənələrini digər bölgələrlə müqayisədə daha çox qorumuşlar. Ona görə də, o, həmin adət-ənənələrin toplanılması və öyrənilməsi üçün «Türk araşdırmaları» mərkəzinin Qərbdən Şərqə köçürülməsi, Tomsk Universitetinin

tarix-filologiya fakültəsində sanskrit, monqol, fin və türk dilləri kafedrasının yaradılması təklifi ilə çıxış etmişdir.

Q.N.Potanin məşhur səyyah və alim olmaqdan savayı, həm də gözəl təşkilatçı idi. RCC-nin Şərqi Sibir bölməsinə rəhbərlik etdiyi 1887-1890-cı illərdə yerli sahibkarların verdiyi ianələr hesabına bölmənin büdcəsini xeyli artırmağa nail olmuşdur. Yığılan vəsait bölmənin fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, fiziki coğrafiya, etnoqrafiya, statistika kimi yeni sahələrin açılmasına yönəldilmiş, bölmənin rəsmi orqanı olan «RCC-nin Şərqi Sibir bölməsinin xəbərləri» isə ildə iki deyil, beş dəfə dərc olunmağa başlamışdır. Şərqi Sibirin yerli xalqlarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinə diqqət artırılmış, yerli xalqlardan olan ziyalıları cəlb etməklə İrkutsk quberniyası və Zabaykalyədə yaşayan buryatların epik irsinin toplanılmasına başlanılmışdır.

Ümumiyyətlə, Q.N.Potaninin M.N.Xanqalov, V.Q.Bazanov, M.F.Kotanov kimi yerli kadrların yetişməsində böyük zəhməti olmuşdur. M.F.Kotanov onu elmi fəaliyyətə cəlb edən məşhur alimləri xatırlayarkən yazırdı: «N.M.Yadrintsev məni başqa xalqların tarixini və məişətini öyrənməyə, Q.N.Potanin isə ciddi müəyyənləşdirilmiş sistem əsasında (ümumi motivlərin, cizgi və iqtibasın aydınlaşdırılması məqsədi ilə) xalq ədəbiyyatı nümunələrinin qeydə alınmasına həvəsləndirmişdir»³⁴. Bu toplayıcıların əməyi sayəsində buryat-monqol folkloruna dair «Buryat dastanları», «Balaqan toplusu» kimi kitablar işıq üzü görmüşdür. Q.N.Potanin özü də bu topluların ərsəyə gəlməsində yaxından iştirak etmişdir.

³⁴ Сагалаев А.М., Крюков В.М. Г.Н.Потанин: Опыт осмысления личности. Новосибирск: Наука, 1991, с.29

O, M.N.Xanqalovun «Balaqan toplusu», N.Y.Nikiforovun «Anosk toplusu. Altay nağıllarının toplanması» və A.N.Belosityudovanın «Qırğız rəvayət və nağılları» əsərinin redaktoru və oradakı elmi-nəzəri şərhlərin müəllifi olmuş, mətnlərə şərhlər vermiş, rus nağılları ilə Turan xalqlarının folkloru arasında paralellər aparmışdır. Müqayisə məqsədilə verilən bu şərhlər rus folklorunun öyrənilməsində az rol oynamamışdır.

1917-ci ilin fevralında çar hökuməti devrildəndən sonra Rusiyanın əksər subyektlərində olduğu kimi, Sibirdə də muxariyyat arzusunu gerçəkləşdirmək üçün gözəl zəmin yaranmışdır. 1917-ci ildə Q.N.Potanınin rəhbərliyi altında Sibirin ilk əyalət qurultayı çağrılır. Qurultayda Sibirin müvəqqəti dumasını yaratmaq və orada Rusiyanın tərkibində qalmaq şərti ilə Sibirin muxtariyyatının elan edilməsi qərara alınır. Qurultayın qərarı ilə Q.N.Potanınin dumaya üzv seçilir. 1918-ci ilin yanvarında Petroqradda keçirilən dumanın toplantısı muxtariyyat ideyasının əleyhinə olan bolşeviklər tərəfindən dağıdılır. Duma üzvlərinin əksəriyyətinin bolşeviklərin tərəfini saxlamasına etiraz olaraq, o, ali məclisdəki səlahiyyətlərindən imtina edir. 1919-cu ildə Qızıl ordunun kolçak hökumətinin fəaliyyətinə son qoymasından sonra muxtariyyat ideyasının əsas tərəfdarlarına qarşı təqiblər başlayır. Q.N.Potanınin dostu, Mərkəzi Asiyaya ekspedisiyaları zamanı onu müşayət etmiş A.V.Adrianov bolşeviklər tərəfindən güllələnir. 1920-ci il iyunun 30-da Potanınin vəfat etməsəydi, çox güman ki, onu da belə bir tale gözləyirdi.

Q.N.Potanınin elə bir şəxsiyyət idi ki, onun böyüklüyünü yalnız dostları deyil, düşmənləri də etiraf edirdi. Bolşeviklərin onun ölümü münasibəti ilə 1920-ci il iyulun 1-də «İnqilab bayrağı» qəzetinin 133-cü sayında çap etdirdiyi nekroloq buna

misal ola bilər. Həmin nekroloqda deyilir: «Dünən səhər Q.N.Potanınin vəfat etmişdir. O, bizim düşmənlərlə bir cəbhədə idi. İctimai xadim kimi Potanınin fəhlə və kəndlilərdə nifrət, hiddət doğurur. O, ağların əlində silah idi. Biz onun haqqında ictimai xadim kimi deyil, alim, tədqiqatçı və səyyah kimi danışırdıq. Biz onun ölümü xəbərini alandan sonra onun fəhlə sinfinə vurduğu ziyanı bir kənara qoyuruq»³⁵.

Q.N.Potanınin iyulun 3-də Tomsk şəhərində İoanna-Predteçenski qadın monastrının yanındakı qəbiristanlıqda dəfn olunur. İkinci dünya müharibəsindən sonra monastr və qəbiristanlıq dağıdılır, qəbrin yeri isə itir. Yerli entuziastlardan ibarət qrupun köməyi ilə alimin nəşinin qalıqları tapılaraq 1956-cı ilin payızında universitetin bağçasında yenidən dəfn edilir, 1958-ci ildə isə qəbri üstündə onun büstü qoyulur.

Alimin adının əbədiləşdirilməsi istiqamətində də işlər görülmüşdür. Nan-Şan dağ silsilələrindən birinə və Monqolustanın Altay hissəsindəki ən iri buzlağa, bir çox Sibir şəhərlərindəki küçələrə onun adı verilmiş, həmçinin, Tomsk şəhərinin fəxri vətəndaşı seçilmişdir.

1.1. Q.N.Potanınin ekspedisiyaları

Q.N.Potanınin elmi və toplayıcılıq fəaliyyətinin təhlilinə keçməzdən əvvəl «Turan» anlayışı üzərində dayanmaq istədik. Belə bir ehtiyac tədqiqatçının Mərkəzi Asiya xalqlarından bəhs edərkən onları ümumi bir adla – «turanlı» termini ilə təqdim etməsindən irəli gəlir. Görkəmli tədqiqatçının əsər-

³⁵ Сагалаев А.М., Крюков В.М. Г.Н.Потанин: Опыт осмысления личности. Новосибирск: Наука, 1991, с.218

lərində bu ifadə «Turan xalqları»³⁶, «turanlılar»³⁷ və «Turan mifologiyası»³⁸ şəklində işlədilmişdir. Bu ad altında müasir elmi araşdırmalarda Ural-Altay xalqları kimi tanıdığımız türklər, monqollar, mancurlar, uqro-finlər və samoyedlər başa düşülür. Bu xalqlar arasında genetik bağ olmasa da, tarixən eyni coğrafi ərazini paylaşmaları onların mədəniyyətində, təfəkküründə və folklorunda oxşar cəhətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Görkəmli alim də buna istinad edərək əsərlərində bu xalqları Turan xalqları anlayışı altında vermiş, onların folklorunu, etnoqrafiyasını və mifoloji inanclarını bir sistem halında öyrənmişdir. «Turan xalqları» anlayışının və «turanlı» termininin tanınmış alimin əsərlərindəki etnik həddləri və izahı bundan ibarətdir. Biz də öz araşdırmamızda alimin ənənəsinə sadıq qalaraq türk-monqol xalqlarını «Turan xalqları» termini ilə ifadə edəcəyik.

Tədqiqatçılar alimin toplayıcılıq fəaliyyətindən danışırkən onu bu sahənin əsl təşkilatçısı kimi yüksək qiymətləndirmiş və təşkil etdiyi ekspedisiyalar və onların nəticəsi olaraq nəşr etdirdiyi toplular haqqında müsbət fikir söyləmişlər: «Xalq yaradıcılığının toplayıcısı və bu sahənin heyrətamiz təşkilatçısı kimi Q.N.Potaninin müstəsna xidmətləri vardır... O, bir sıra böyük və kiçik ekspedisiyalar təşkil etmiş və folklor materiallarının üstünlük təşkil etdiyi silsilə elmi nəşrlər seriyası hazırlamışdır»³⁹. Qocalığına, xəstəliyinə və

³⁶ Потанин Г.Н. Громовник по поверьям и сказания племен Южной Сибири и Северной Монголии. Журнал Министерство народного просвещения. Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1882, часть 219, с.292

³⁷ Yenə orada, s.316

³⁸ Yenə orada, s.318

³⁹ Азадовский М.К. Г.Н.Потанин // История русской фольклористики: в 2-х томах, Т.2, М.: УЧПЕДГИЗ, 1963, с.275

gözlərinin zəifləməsinə baxmayaraq, o, həyat yoldaşı Aleksandra Viktorovna ilə birlikdə ömrünün yarısını ekspedisiyalarda keçirmiş və Mərkəzi Asiya xalqlarının folkloruna, etnoqrafiyasına dair çoxsaylı materiallar qeydə almışdır. Bu xidmətlərin nəticəsi olaraq o, hələ sağlığında ikən «qocaman səyyah» adını qazanmışdır. M.P.Ovçinnikovun yazdığı kimi, «onun işi şəhərin dar divarları arasında, sakit otaqda keçməmişdir. Onun ömrü hüdudsuz səhrada, açıq səma altında, yol kənarı mağarada, çadırın yüngül örtüyü altında keçmiş, əsərləri məhz belə şəraitdə yaranmışdır»⁴⁰.

1863-1864-cü illərdə ilk ekspedisiyaya çıxdığı zaman Q.N.Potaninin iyirmi yeddi yaşı var idi. Coğrafiyaşünas alim Karl Struvenin ekspedisiya heyətinin tərkibində o, Rusiyanın sərhəd məntəqələrinin coğrafi koordinatlarını müəyyən etmək üçün qazax çöllərinin şərq hissəsinə, Altayın dağlıq bölgələrinə və Cunqariya Alatausuna səyahət etmişdir. Gənc tədqiqatçı herbari toplamaqla yanaşı, həm də köçərilərin həyatı üzərində müşahidələr aparmışdır. Səfər coğrafi məqsədlə təşkil olunsada, gənc alim folklor və etnoqrafik materialların toplanmasına da diqqət yetirmiş, qırğızlardan əfsanə, atalar sözləri və digər janrlara dair nümunələr qeydə almışdır. Ekspedisiya qurtardıqdan sonra K.Struve ilə birlikdə nəticələri əks etdirən hesabat xarakterli «Zaysan gölüne qış səyahəti (1863-1864-cü illərin qışında)», «1864-cü ilin yayında Şərqi Tarbaqataya səyahət» gündəliklərini nəşr etdirir. Bu xidmətinə görə o, 1886-cı ildə RCC-nin rəsmi rəyçisi V.P.Vasil-

⁴⁰ Овчинников М.П. Из жизни Г.Н.Потанина // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.276

yevin təklifi ilə Cəmiyyətin təsis etdiyi Konstantin medalına layiq görülmüş və Cəmiyyətin fəxri üzvü seçilmişdir.

1876-cı ildə bu dəfə Q.N.Potaninin rəhbərliyi altında RCC-nin ekspedisiya heyəti Şimal-Qərbi Monqolustana yola düşür. Ekspedisiya heyətinə həyat yoldaşı A.V.Potanina, topoqraf P.A.Rafailov, gənc monqolşünas A.M.Pozdneyev, zooloq M.M.Berezovski və topoqrafik qeydləri daşımaq üçün iki kazak daxil idi. Zaysan şəhərindən yola çıxan ekspedisiya üzvləri Monqolustanın Altay hissəsi, Barkut, Xami və Dağlıq Xanqayı tədqiq etmişlər. Q.N.Potaninin bu səfəri olduqca uğurlu alınmış və ekspedisiya üzvləri nəbatat, heyvanat, quş və həşəratlara dair yüzlərlə nümunələrlə geri qayıtmışdır. Onlar Altay və Tyan-Şanın bir-birindən ayrı, tamamilə iki müstəqil dağlıq ölkə olduğunu müəyyən etmişlər. Halbuki, buna qədər onların cənubdan birləşdiyi güman edilirdi. Ekspedisiya üzvlərinin topoqrafik qeydləri Şimal-Qərbi Monqolustanın dağ silsiləsinin konfigurasiyasını dəqiqləşdirməyə imkan verirdi. Ekspedisiya zamanı ilk dəfə Ubsu-Nur gölünün cənub-şərq sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, Monqolustan və Tyan-Şan dağlarında bir sıra göllər üzə çıxarılmışdır. Səyyahlar indiyə qədər avropalılara məlum olmayan bir neçə dağ silsiləsini qeydə almışlar. Həmin silsilələrin ilk dəfə kəşf edilməsinə baxmayaraq, alim özünün səyyah hüquqlarından istifadə etməmiş və bu silsilələri monqol dilindəki adları ilə xəritəyə köçürmüşdür. Bundan başqa, o, Monqolustanın bu hissəsində rus tacirlərinin fəaliyyətinə, etnoqrafiyaya dair, eləcə də yol qeydlərindən ibarət geniş material toplamış və həmin materiallar əsasında 1881-ci ildə «Şimal-Qərbi Monqolustana dair oçerklər» əsərinin iki cildini çap etdirmişdir. Bu ekspedisiyadan sonra Şimal-Qərbi Monqolustanın xəritəsi tamamilə yeni şəkil almışdır.

1879-cu ildə Q.N.Potanin özünün sayca üçüncü, Monqolustana isə ikinci ekspedisiyasına yollanır. Bu dəfə ekspedisiyanın qarşısında Rusiyanın cənub sərhədlərinə yaxın ərazinin və Şimal-Qərbi Monqolustanın ilk ekspedisiya zamanı öyrənilməyən hissəsinin tədqiq edilməsi məqsədi qoyulmuşdur. Ekspedisiyanın tərkibinə topoqraf P.D.Orlov, arxeoloq A.V.Adrianov, topoqrafın köməkçiləri və iki tərcüməçi – V.A.Palkin, Altay və Tuva dillərini bilən İvan Çivalkov daxil idi. Altay Koş-Aqaçına toplanan ekspedisiya üzvləri Ulankom və Kobdo arasındakı böyük gölləri, o vaxt Çinə məxsus (indi Tuva Respublikası) Uluq-Xem və Ka-Xem çaylarının yuxarı axarlarını tədqiq etmişlər. 1880-ci ilin yazında Q.N.Potanin səyahətini davam etdirmək niyyətində idi, hətta RCC bunun üçün əlavə vəsait də ayırmışdı. Lakin bu dövrdə Monqolustan və Uryanxay vilayəti üstündə Rusiya ilə Çin arasında diplomatik münasibətlərin pisləşməsi həmin səfərin yarımçıq qalmasına səbəb olmuşdur.

Ekspediya zamanı tədqiqatçı totemizmə dair maraqlı faktlar əldə etmişdir. Bir çox tayfaların öz adlarını qartal, bayquş, qarğa, şahin kimi quş adlarından, dördayaqlılar arasında isə öküz, qurd kimi heyvan adlarından almasına dair, eləcə də qırğız tayfalarından birinin bayquşu əcdad saymalarına dair faktlar qeydə almışdır. Bu kimi tapıntılar onu yeni axtarıslara sövq edirdi. Görkəmli alim ehtimal edirdi ki, F.Rəşidəddinin «Tarixi-Qazan» kitabında adı çəkilən türk tayfaları öz adlarını əcdad saydıqları quş və ya heyvan adlarından, o cümlədən İkiras tayfası anqır quşundan, Suldes tayfası isə antilop adından almışdır⁴¹.

⁴¹ Потанин Г.Н. Писма: в 4-х томах, Т.3, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1989, с.83-84

Hələ Monqolustana ilk səfəri zamanı Q.N.Potanin tuvalılar arasında şamançılığa dair zəngin material toplayacağına ümid etsə də, bu mümkün olmamışdır. Sonradan ekspedisiya artıq başa çatmaq üzrə olduğundan o, şamançılığa dair materialların toplanmasını növbəti səfərə saxlayır. Görkəmli alim başa düşürdü ki, mifoloji elementlərlə zəngin olan şaman mərasimi etnoqraflar üçün zəngin material verə bilər. Mərkəzi Asiyaya səyahət etmiş səyyahlar bu sahəyə, demək olar ki, çox az diqqət yetirmiş və mümkün olduğundan az material toplamışlar. Ona görə də o, Monqolustana ikinci səfəri zamanı qarşısına həmin boşluğu aradan qaldırmaq məqsədi qoymuşdur. Doğrudan da, qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmuş və bu səfər zamanı şaman mərasiminə dair zəngin etnoqrafik materiallarla geri qayıtmışdır. Taldu və Çue rayonlarında olduğu zaman o, şaman Ençu və şaman Taldunun iştirakı ilə mərasimlər təşkil etmiş və bütün xırdalıklarına qədər həmin mərasimlərin təsvirini vermişdir. Lakin şaman mərasimlərinin təşkili heç də həmişə asan başa gəlmirdi. Bəzi yerlərdə şamanlar mərasimi keçirmək və məharətlərini göstərmək üçün haqq tələb edirdilər ki, onu da maddi sıxıntılar keçirən ekspedisiya üzvlərinin ödəməyə imkanı olmurdu. Belə bir hadisə ilə tədqiqatçı tuvalılar arasında olduğu zaman qarşılaşmışdır. Mərasim başqa bir kənddə keçirildiyindən şaman həmin kəndə getmək üçün xüsusi at, dəfi qoyduğu yerdən götürmək üçün isə hədiyyə tələb edir. Görkəmli səyyah əlavə xərclərdən xilas olmaq üçün mərasimin şamanın yaşadığı kənddə keçirilməsinə razılıq verir və məsafənin uzaq olmasına baxmayaraq, özü həmin kəndə gedərək mərasimi qeydə alır. Bu kimi çətinliklərə görə tuvalılar arasında çoxlu

şamana rast gəlinməyə də, yalnız bir mərasimin təşkilinə nail olunmuşdur.

Q.N.Potanin toplama fəaliyyətində olduğu zaman Mərkəzi Asiya xalqları arasında nağılın ovsun kimi dini-maşik funksiyaya daşmasına dair maraqlı faktlar qeydə almışdır. Tədqiqatçı yazır ki, nağılın deyilməsi heç də adi, mənasız bir iş hesab olunmur. Yerli xalqların inamına görə, nağıl söyləniləndiyi zaman ruhlər həmin yerə gəlir və ona qulaq asırlar. Əgər nağıl səhsiz söylənilərsə, ruhlər ondan böyük zövq alır, yanlış söyləniləndiyi zaman bundan bıkəf olurlar. Ovun uğurlu keçməsi ruhlərdən asılı olduğu üçün insanlar söyləndiyi nağıllarla ruhləri razı salmağa çalışırdılar. Çünki ruhlər söylənilən nağıldan razı qalardırsa, söyləyicini yaxşı qənimətlə mükafatlandırır, narazı qaldıqları zaman isə onların ovu uğursuzluğa duçar olardı. O, nağılın dini-maşik funksiyaya daşmasına dair Amur oroslarından qeydə alınmış aşağıdakı inamı misal çəkir. Həmin inama görə, oroslar ova getməzdən əvvəl tonqalın ətrafına toplanıb nağıla qulaq asırlar, sonra qazanı sönən odun üstünə çevirib yatırlar. Səhər yuxudan durub küllün üstündəki xətləri nəzərdən keçirirlər. Orosların inamına görə, nağıla qulaq asan ruhlər həmin xətlər vasitəsi ilə onlara ovları haqqında qabaqcadan məlumat verirlər.

Folklorun bəzi janrlarının, xüsusən də dastan və nağılların dini-maşik funksiyaya daşması söyləyicidən xüsusi məharət və bacarıq tələb edirdi. Ona görə də, hər söyləyici həmin mətnləri söyləməyə cəsəət etmirdi. Məhz bu səbəbdən o, qazaxlardan yırlar (mahnılar) qeydə almağa çalışsa da, informatorlar onları ifa etməkdən çəkinmişlər. Görkəmli alim belə bir halla tuva folklorunu topladığı zaman da qarşı-

laşmışdır. Tuvalı söyləyici nağılın sonunu unutduğundan, ya da yaxşı bilmədiyindən yarıya qədər söyləyir və toplayıcının ısrarına baxmayaraq, nağılı təhrif edəcəyindən ehtiyat edərək onu davam etdirmək istəmir. Onun dediyinə görə, Oran eezi nağıla qulaq asır, kim yanlış söyləsə, ona pislik edir⁴².

Toplanan materiallar əsasında 1883-cü ildə görkəmli folklorşünasın «Şimal-Qərbi Monqolustana dair qeydlər» kitabının daha iki cildi işıq üzünə görünür. Bu cildlərə Q.N.Potanınin gündəlikləri, flora və faunaya dair qeydləri, türk və monqol tayfalarının məişəti, dini, şifahi xalq yaradıcılığı haqqında məlumatlar daxil idi. Burada Şimal-Qərbi Monqolustanda yaşayan tayfalar – qırğız, tuva, sart, xan, dürbüt, bait və torqoutlar haqqında qırx səhifəlik məlumat verilmiş, onların yaşadıkları coğrafi ərazi, yer adları, orada yaşayan tayfa və nəsil, onların adlarının mənası, qonşu xalqların onları necə adlandırmaları təsvir edilmişdir. Əsərdə Şimal-Qərbi Monqolustandakı qədim abidələr, onların tarixi haqqında danışılmış, yerləşdiyi coğrafi ərazinin, yer adlarının xəritə çəkirmiş kimi dəqiq təsviri verilmişdir. Hətta məsafələr addım ilə ölçülərək dəqiq yazılmışdır. Əsərdə əhalinin dini, həyat tərzi və adət-ənənələrindən, buddizmdən, budda monastrlarının yerləşdiyi ərazinin coğrafi quruluşundan, yerli əhali olan xuxun-kutuxtların müqəddəs hesab etdikləri qıqınlara inamdan, Çaqa-qiqenin yerin açarını əlində tutması haqqında torqout inanclarından, nəsil və şəcərələrdən söhbət açılır. Şamançılıq və şaman inanclarından danışan tədqiqatçı monqolların qadın şamanlarını «utaqa», şaman təbillərini isə «xenqrik» adlandırdığını qeyd edir və şaman mərasiminin, şaman geyi-

minin, o cümlədən boynunda altı başlı Amırqa-cılanın altın başlığını gəzdirən şaman Naydığın təsvirini verir. Alimin bu əsərində xalxsların, torqout və tuvalıların «caurun» adlandırdıkları falın, eləcə də monqolların ildə bir dəfə payızda keçirdikləri oda sitayiş mərasiminin təsviri verilir, monqol və dürbütlərin böyük dağlara və Ubsa, Sanqın, Dolay göllərinə sitayiş etdiklərini göstərən dəyərli faktlar gətirilirdi. Əhalinin inancları haqqında məlumat verən alim Tarbaqatay torqoutların çöreyi Allah ruzusu saydıqlarını qeyd edir və əhalinin geyimi, mətbəxi, çaqa-temen (ağ dəvə), şyaqa-abna (sümük oyunu), gülüş kimi xalq oyunlarının təsvirini verirdi. Alimin qırğız, koton, kazan tatarları, xalxas, dürbüt, tanqu-uryanxay və altaylardan topladığı əl barmaqlarının adları və onlar haqqında deyimlər bu gün də əhəmiyyətini itirməmiş dəyərli materiallardır. Topluda Altaydan, Semipalatinsk vilayətinin Baynaulsk dairəsindən qeydə alınmış dastan, nağıl, əfsanə və rəvayətlər də verilmişdir.

Əvvəlki ekspedisiyalarda olduğu kimi, bu ekspedisiya zamanı da o, topladığı folklor nümunələrini tərcüməçinin köməyi ilə qeydə almışdır. İlk səfəri zamanı qırğız dilini mükəmməl bilən kazak Mixalenkov tərcüməçilik etmişdir. Yanında tərcüməçi olmadığı zaman Q.N.Potanın rus dilini bilən yerli sakinlərin köməyindən istifadə edirdi. Əslən teleut olan İvan Çivalkov belə şəxslərdən biri idi. Ulalədə missionerlik təhsili alan İ.Çivalkov rus dilini çox yaxşı bilir və bu dildən Altay dilinə tərcümələr edirdi. O, Uluxema və Xuaxema vadisində yaşayan uryanxaylardan qeydə alınmış nağılları tərcümə etmişdir. İ.Çivalkov həm də gözəl söyləyicilik qabiliyyətinə malik şəxs idi və topluya daxil olan mətnlərin bir neçəsini o söyləmişdir. Bundan başqa, teleut adət-ənənələri və rəvayətlərinə daha yaxından

⁴² Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, с.391

bələd olan İvan Çivalkov Q.N.Potaninə Erliyin şərəfinə keçirilən şaman mərasiminin təsvirini də vermişdir.

Görkəmli alim öz söyləyicilərini şamanlar, savadlı və ya savadsız lamalar, sadə adamlar – bir sözlə, müxtəlif zümrələrə məxsus insanlar arasından seçirdi. Doğrudur, bir çox janrların, xüsusən də dastan söyləyicilərini tapmaq hər dəfə ona nəsib olmurdu. Monqolustana edilmiş ekspedisiyalar bu baxımdan uğurlu keçmişdir. Q.N.Potanin altay və dürbütlər arasında dastan söyləyicilərinə təsadüf etmiş və simli alətin müşayəti altında onlardan bir neçə dastan qeydə almışdır. O, bəzən söyləyiciləri ələ almaq üçün söylədiyi mətnlərin qarşılığında onlara pul da təklif edirdi. Əslən dürbütlü olan Sarisin belə söyləyicilərdən biri idi. Alimin onunla ilk görüşü Ulanqomda olmuşdur. Lakin yol üstə olduğundan onunla çox söhbət edə bilmir və ondan qayıdana qədər «İrin-Sayan» dastanını yazıya köçürməsinə xahiş edir. Gördüyü işin haqqını isə gümüş pulla ödəyəcəyinə boyun olur. Sarisin yazı savadının olmasına baxmayaraq, dastanı yazıya köçürməyə tənbellik edir. Kobdodan qayıtdıqdan sonra o, yenidən Sarisinla görüşmüş və yeddi günə «İrin-Sayan» dastanını qeydə almışdır. M.N.Xanqalov və V.A.Palkin isə dastanın rus dilinə tərcüməsinə kömək etmişdir.

1884-cü ildə Q.N.Potanin topoqraf A.İ.Skassi, zooloq M.M.Berezovskinin müşayəti ilə Qərbi Çini və Tibetin şərq hissəsini, Mərkəzi və Şimali Monqolustanı öyrənmək məqsədilə Tibetə ekspedisiyaya yollanır. Üç il sürməsi nəzərdə tutulan bu ekspedisiyaya dövlət tərəfindən otuz min rubl məbləğində vəsait ayrılmışdır. Hətta ekspedisiyaya maraq o qədər böyük olmuşdur ki, imperator ekspedisiya üzvlərinin müəyyən olunmuş yerə çatmaları üçün rus hərbi gəmisindən istifadə edilməsinə icazə vermişdir. Bu da səyyahlara öz məqsədlərini reallaşdırmaq və

böyük bir ərazidə toplama aparmaq üçün geniş imkan yaratmışdır. Ekspedisiya üçün müəyyən edilmiş marşrut məşhur səyyah N.M.Prejivalskinin səyahət marşrutu ilə eyni idi. Bu da təsadüfi deyildir. Ekspedisiya üçün belə bir marşrutun seçilməsində məqsəd N.M.Prejivalskinin başladığı işi tamamlamaq, onun səyahət marşrutunu başa vurmaq idi.

Beləliklə, 1884-cü ildə Q.N.Potaninin rəhbərliyi ilə ekspedisiya heyəti «Minin» hərbi gəmisində Odessadan yola çıxır, Süveyş kanalını keçir, Hindistanın ətrafına dolanmaqla Çinə çatır. Səyahət ərzində onlar Kuku-Xoto şəhərində, Ordosun şərq ətrafında, Lançjou, Nan-Şan, Sunpan şəhərlərində, Kukunor gölü sahillərində, Şimali Monqolustanda və Şərqi Xanqayda olurlar və 1886-cı ilin payızında Kaxte şəhərində son müşahidələrini apardıqdan sonra geri qayıdırlar.

Səfər zamanı alim «Qeser» dastanının tanqut və buryat variantlarını, eləcə də çoxlu sayda nağıl, əfsanə, rəvayət, mif və s. qeydə almışdır. Bundan başqa, o, «Qeser» dastanının tibet əlyazmasını da əldə etmişdir. Avropada «Qeser» dastanına məxsus ikinci nüsxə sayılan bu əlyazmanın əldə edilməsini görkəmli folklorşünas belə təsvir edir: «San-çuanda qışlayarkən mən «Qeser» dastanının tibet variantını əldə etməyə çalışdım, lakin cəhdlərim bir nəticə vermədi. Yalnız qışın sonlarında mənə köhnə əlyazma təklif etdilər. Mən onu satın aldım, amma bir neçə səhifə çatmırdı. Onu tamamlamaq üçün lam tutdum. Buna baxmayaraq, çatışmayan hissələrin hamısını yazmaq mümkün olmadı»⁴³. Alim San-çuandan qərbdə

⁴³ Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия: в 4-х томах, Т.2. Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1893, с.114

İdel-qol vadisində yerləşən tanqut monastrından əldə etdiyi bu əlyazmanı Kütləvi İmperator Kitabxanasına təhvil verir.

Səfərin nəticələri onun iki cildlik «Çinin Tanqut-Tibet ətrafı və Mərkəzi Monqolustan» adlı əsərində öz əksini tapmışdır. Bütövlükdə, o, Monqolustanda iki il olmuş, ekspedisiya materiallarının hazırlanmasına isə üç il vaxt sərf etmişdir. Dörd cilddən ibarət topluda ekspedisiya marşrutunun təsviri, Monqolustan, Altay və Tuvada yaşayan xalqların məişət və mədəniyyəti, etnik tərkibi, ailədaxili münasibətləri, toy adətləri, uşaq oyunları, coğrafiyası, bitki örtüyü haqqında məlumatlar, yerli bitki və heyvan adlarının latın dilində qarşılıqlığı, Şimal-Qərbi Monqolustandan xalqların köçmə xəritəsi, Nan-Şanda və Tibet ətrafında yaşayan monqol tayfalarının dili, nağılları, əfsanə və rəvayətləri və s. verilmişdir. Topluda həm də topoqraf A.İ.Skassinin tərtib etdiyi səyahət marşrutunun xəritəsi, M.M.Berezovskinin nəbatat və zoologiyaya dair zəngin kolleksiyası yer almışdır. Monqolustana səyahətlərindən və «Şimal-Qərbi Monqolustana dair qeydlər» əsərini yazdıqdan sonra o, RCC-nin ən nüfuzlu tədqiqatçılarından birinə çevrilmiş və bu əsərlər ona Rusiyada böyük şöhrət qazandırmışdır. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, o vaxta qədər heç bir rus səyyahı Mərkəzi Asiyadan bu qədər geniş ərazini, yerli əhalinin həyatı, tarixi, botanika, coğrafiya və mifologiyasını işıqlandıran bu həcmdə elmi yüklə qayıtmamışdır. Bu ekspedisiyalardan sonra Q.N.Potanin hər yerdə əsl qəhrəman kimi qarşılanmış və şöhrəti bütün Rusiyaya yayılmışdır. Onun bu xidmətləri dövlət tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş və ekspedisiyadan qayıtdıqdan sonra imperator göstərdiyi xidmətlərinə görə ona səkkiz yüz rubl məbləğində ömürlük təqaüd verilməsinə sərəncam vermişdir.

Əvvəlki səyahətlərin nəticələrindən ruhlanan RCC 1892-ci ildə Q.N.Potanini Tibetin Tarsando və Lifan-fu şəhərlərini öyrənmək üçün növbəti ekspedisiyaya göndərir. Ekspedisiyanın tərkibinə həyat yoldaşı Aleksandra Viktorovna, M.M.Berezovski, V.A.Obruçev və mənşəcə buryat olan tərcüməçi Budda Rabdanoviç Rabdanov daxil idi. Səfər zamanı o, Tarsando şəhərinin yaxınlığında, şəhərdən keçən çayın sol sahilində yerləşən Dodidca monastırında yaşayan bir lamla tanış olur. Şəhər sakinləri arasında Qurten adı ilə tanınan bu lam varlı və savadlı bir şəxs idi. O, Monqolustana gedərək orada monqol dilini öyrənmiş və Baykaldan Şərqdə bir neçə il yaşamışdır. Ekspedisiya zamanı qeydə alınan folklor mətnlərinin böyük əksəriyyəti oradan toplanmışdır. Lakin səfər Q.N.Potanin üçün heç də uğurlu olmamışdır. Hələ Pekində ikən həyat yoldaşı Aleksandra Viktorovna insult keçirir. Həkimin bu vəziyyətdə yola çıxmağın onun həyatı üçün təhlükəli olacağını xatırlatmasına baxmayaraq, o, həyat yoldaşını tək buraxmaq istəməmiş və səyahətini davam etdirmişdir. Aleksandra Viktorovna ikinci dəfə Tibetdə, amma bu dəfə daha ağır şəkildə insult keçirir və dili tutulur. Bütün cəhdlərə baxmayaraq, onu həyata qaytarmaq mümkün olmur və 1893-cü il sentyabrın 19-da vəfat edir. Həyat yoldaşının ölümü Q.N.Potanini o qədər sarsıtmışdır ki, ekspedisiyada iştirakını dayandırmalı olmuş, V.A.Obruçevə və M.M.Berezovskiye araşdırmalarına müstəqil davam etdirmələrini tapşırıraq geri, Peterburqa qayıtmışdır.

Həyat yoldaşının ölümündən altı il sonra Q.N.Potanin özündə güc, qüvvə taparaq Monqolustanla Mancjuriya arasında yerləşən Böyük Xinqana səyahətə yollanır. Amma bu səfərlər onun əvvəlki ekspedisiyaları kimi iri miqyaslı deyil, lokal

xarakterli idi. Əksəriyyəti nəzəri fikirlərini isbat etmək üçün lazımi materialların toplanması məqsədilə bu və ya digər bölgəyə təşkil edilmiş xırda səfərlər idi.

Görkəmli tədqiqatçının bütün səyahət hesabatları RCC tərəfindən çap olunmuşdur. Bu gündəliklər, M.N.Prejivalskinin əsərləri ilə yanaşı, Mərkəzi Asiya xalqlarının etnoqrafiyası və yerləşdiyi ərazinin coğrafiyasının öyrənilməsində əsas mənbədir. Onun «Monqolustana səyahət», «Çinin Tanqut-Tibet ətrafı və Mərkəzi Monqolustan», «1892-1893-cü illərdə Sı-çian və Şimal ucqarına səyahət», «1899-cu ilin yayında Böyük Xinqanın orta hissəsinə səyahət», «Q.N.Potanınin Çinə, Tibetə və Monqolustana səyahəti», «Zaysan gölü və Qara İrtışdan Markagöl dənizinə və Sarıdağa qədər səyahət (1863-1864-cü illərin qışı)» əsərlərində səyahət etdiyi ölkələrin iqlimi, relyefi, əhalinin məişəti, dini, adətləri və etnoqrafiyası haqqında heyvətəmiz dəqiqliklə məlumat verilmişdir. Alimin səyahət gündəlikləri əbəs yerə o dövrün məşhur səyyahları Pallas və Qmelinin səyahət gündəliklərinə bənzədilməmişdir. XX əsrin əvvəllərində D.A.Klements haqlı olaraq yazmışdır: «Q.N.Potanınin dəyərləndirilməsi hələ qarşıdadır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, indi Q.N.Potanınin işlərini nəzərə almadan Monqolustanın öyrənilməsi qətiyyənlə ağılaşmazdır. Onun əsərlərinə naturalist, tarixçi, etnoqraf da müraciət edir. Q.N.Potanınin kitabları səyahət təsvirlərinin adi həvəskarı üçün, ola bilsin, heç bir maraq doğurmasın. Amma bunlar qədim səyyahlar Pallas və Qmelinin illər keçdikcə öz tərəvətini itirməyən gündəlikləri kimi işgüzar gündəliklərdir. Qədim səyyahların yığcamlıq və əhatəlik, çox şeyi bildiklərinə və heç nəyi gözdən qaçırmadıqlarına görə hər şeyi dərhal qavramaq və az sözlə çox şeyi şərh etmək qabiliyyəti,

hər cür boşboğazlıqdan və özünü göstərmək cəhdlərindən uzaq olmaq kimi qiymətli xüsusiyyətlərinin hamısını biz Q.N.Potanınində də görürük»⁴⁴.

Q.N.Potanınin dövrünün ən böyük səyyahlarından biri olmuşdur. Onun adı P.P.Semyonov, N.M.Prejivalski, M.V.Pevsov, P.P.Kozlov kimi səyyahlarla bir sırada çəkilir. Bu səyyahları birləşdirən ümumi cəhət onların Mərkəzi Asiyaya maraqları idi. Lakin alimin fəaliyyəti zənginliyi və hərtərəfliliyinə görə onlardan fərqlənirdi. O, təkcə şərqşünas, filoloq deyil, həm də «öyrəndiyi xalqları yaşadığı mühitdən ayırmayan» etnoqraf, təbiətşünas idi. Onun Mərkəzi Asiyaya təşkil etdiyi ekspedisiyalar yalnız coğrafi maraqlara xidmət etmir, həm də elmi dil, folklor, etnoqrafiya, tarix, geologiya, zoologiya və botanikaya dair faktlarla xeyli zənginləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, alimin topladığı zəngin materiallar nəinki folklor və etnoqrafiya, hətta elmin digər sahələrinin də inkişafına yardımçı olmuşdur. Məsələn, V.L.Komorovun «Mərkəzi Asiyaya əsas botanik rus ekspedisiyalarının marşrutları» əsərinin II cildi, M.M.Berezovski və V.L.Biyanskinin «Q.N.Potanınin Tansuy səyahətlərindəki quşlar» əsəri görkəmli səyyahın ekspedisiya materialları əsasında hazırlanmışdır. Bu materialların türk, monqol, tanqut, dunqan, çin, altay, buryat, kalmuk, qırğız və çuvaş xalqlarının şifahi irsi, maddi-mənəvi mədəniyyəti və məişətinin öyrənilməsində rolu əvəzsizdir. Bundan əlavə, tanınmış folklorşünasın səyahət gündəlikləri və xəritələrində Eczin-qol çayının aşağı sahilində – monqol-torqoutların yaşadığı ərazilərdə yer altında qədim şəhərin yerləşdiyini xəbər

⁴⁴ Клеменц Д.А. Г.Н.Потанин // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.274

vermişdir. Onun bu məlumatlarından bəhrələnən P.K.Kozlov orada qədim Xara-Xoto şəhərinin qalıqlarını tapmışdır.

Q.N.Potanin N.M.Prejivalskidən sonra dağlıq ölkə olan Nanşana gedən ilk səyyah idi. O, yeni dağ silsilələri kəşf etmişdir. Bir müddət adsız qalan bu silsilələrdən birinə (Kukunor gölündən şimal-şərqdə yerləşən dağ silsiləsinə) sonralar V.A.Obruçev onun adını vermişdir. Q.N.Potanin həmin ölkələrdə olan və yerli əhalinin həyatı və folklorunu öyrənən yeganə rus etnoqrafı və folklorşünası idi. Onun kimi, N.M.Prejivalski də Şimali Tibetin və Monqolustanın ən yaxşı tədqiqatçısı kimi tanınmışdır. O da yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə seçilən, coğrafi və təbiət biliklərinə malik bir şəxs idi. Tif xəstəliyi üzündən vaxtsız dünyasını dəyişmiş N.M.Prejivalskini Q.N.Potaninlə müqayisə edən tədqiqatçıların əksəriyyəti insanlarla ünsiyyət və rəftar baxımından ikinciyə üstünlük vermişlər. Əvvəla, N.M.Prejivalskinin səyahətləri təkcə elmi deyil, eyni zamanda hərbi və siyasi məqsədlə təşkil olunmuşdur. Buna görə həmin səfərlər dövlət tərəfindən yüksək səviyyədə maliyyələşdirilmiş və hərbi dəstənin müşayəti ilə gerçəkləşdirilmişdir. Hətta bir neçə dəfə dəstə üzvləri yerli əhali ilə silahlı qarşıdurmaya girmiş və bunun nəticəsində ölənlər və yaralananlar olmuşdur. N.M.Prejivalskidən fərqli olaraq, Q.N.Potaninin səfərləri sırf elmi məqsədlə, özü də çox az vəsaitlə, əsasən də ayrı-ayrı insanların verdiyi ianələr hesabına təşkil olunmuşdur. O, hərbiçilərin müşayəti olmadan, hətta silahsız səyahət etməkdən qorxmurdu. O, «Asiyaya yad deyil, öz, doğma regionu kimi» yanaşmış⁴⁵, ekspedisiyada olduğu

⁴⁵ Селиверстов С.В. Г.Н.Потанин: сибирское областничество между западничеством и евразийством (вторая половина XIX – начало XX в.) // Вестник Томского государственного университета, 2007, № 300, с.110

müddətdə yerli xalqlar arasında yaşamış, onların həyatını incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Özünü yerli əhalidən fərqləndirməmək üçün onlar kimi geyinmiş, onlarla bir süfrə arxasında oturmuşdur. Yerli xalqa sevgi ilə yanaşmış, onların etimadını qazanmağa çalışmışdır. Nəticədə yerli sakinlər başqa səyyahlardan fərqli olaraq, ona daha çox etibar etmiş, qorxmadan ürəklərini boşaltmışlar. Tokrayu rayonu sərhədində yaşayan əhalinin alimi «gözəl qəbli ağsaqqal» adlandırması da ona olan sevgidən irəli gəlirdi. Başqa səyyahların «islah olunmaz quldurlar» kimi qələmə verdiyi tanqut və şir-equrlar alimə dostcasına yanaşmış və ona kömək etmişlər. Bu üzündən onun müşahidələri daxili, N.M.Prejivalskinin müşahidələri isə kənar-dan müşahidələr idi. Q.N.Potanin haqqında S.F.Oldenburq doğru olaraq qeyd etmişdir: «O, hər bir adamın və bütün xalqın ruhunu başa düşür. «Qeydlər»in müqəddiməsində verdiyi qırğızlarla monqolların müqayisəsi, ayrı-ayrı adamların xarakteristikasına dair qeydləri olduqca sərrastdır»⁴⁶.

M.K.Azadovski rus alim-səyyahlarının yaradıcılığını qiymətləndirərkən Q.N.Potanin, eləcə də digər tədqiqatçılar haqqında yazmışdır: «Dünya etnoqrafiyası bizə bir neçə tip alim-etnoqraflar vermişdir: etnoqraf-missionerlər, kobud və hökmlü müstəmləkəçi etnoqraflar, öyrənilən tayfanı yalnız muzey obyektinə kimi qəbul edən həvəssiz müşahidəçi etnoqraflar və nəhayət, öz araşdırmalarında hər şeydən öncə insanla işlədiklərini heç vaxt unutmayan və etnoqrafik fəaliyyətləri geniş ictimai vəzifələrlə və demokratik ideyalarla bağlı

⁴⁶ Ольденбург С.Ф. Не довольно. Журнал «Русская мысль», 1915, кн. 9, с.10

olan humanist etnoqraflar. Q.N.Potanin, N.M.Yadrinsev və bir çox başqa etnoqraflar bu qəbildəndirlər»⁴⁷.

1.2. Q.N.Potaninin toplama və nəşr prinsipləri

Q.N.Potanin folklor mətnlərinin qeydə alınmasını tərcüməçi vasitəsilə reallaşdırdığından toplama üsulunu «tərcümə vasitəsilə konspektləşdirmə» adlandırmışdır. O, türk və monqol xalqlarının dilini bilmirdi, amma Mərkəzi Asiyada, Sibirdə və s. yaşayan onlarla tayfa və qəbilələr onun maraq dairəsində idi. Monqolustana birinci səyahətindən sonra o yazırdı ki, səyyah özgə xalqa yalnız nəzakətlə yanaşmalı və öz elmi missiyasını yerinə yetirməli olduğu üçün yerli əhalinin dilini öyrənməlidir. Lakin özü buna əməl edə bilməmişdir. Monqolustana ekspedisiyası zamanı artıq qırx bir yaşını doldurmuş araşdırıcı üçün Mərkəzi Asiya xalqlarının dialektlərlə zəngin dillərini öyrənmək çox çətin idi. Monqollarla ünsiyyət zamanı onda bəzi vərdişlər yaransa da, bu, mətnin söyləyicinin təhkiyəsini saxlamaqla qeydə alınması üçün kifayət etmirdi. Ona görə də, o, tərcüməçidən istifadə etmişdir. Tərcüməçini ekspedisiyaya getdiyi zaman ya özü ilə götürür, ya da rus dilini bilən yerli əhali arasından seçirdi. Beləliklə, görkəmli alim çin, tanqut, monqol və türk xalqlarından qeydə aldığı materialları rus dilində xülasə şəklində çap etdirmişdir. Lakin bunu, sözün əsl mənasında, «konspekt» adlandırmaq olmaz. Çünki bu, hər hansı bir mətn haqqında qısa məlumat deyil, mətnin tarixi-etnoqrafik xüsusiyyətlərini,

⁴⁷ Азадовский М.К. Г.Н.Потанин // История русской фольклористики: в 2-х томах, Т.2, М.: УЧПЕДГИЗ, 1963 с.277

xüsusi adları, tipik cizgiləri, mətndə olan idiomatik və xarakterik ifadələri qoruyub saxlamaqla onun məzmununun daha geniş, ətraflı və təfəsilatı ilə oxucuya çatdırılması idi. Görkəmli alim folklor nümunələrini qeydə alarkən bu və ya digər xalqa xas məişət elementlərini həmin dildə olduğu kimi saxlamış, mətnin altında izahını vermişdir. Məsələn, qazax-qırğızların mənşəyi haqqında rəvayətdə tayfa, bala, eki, kərmə sözlərini, qazax söyləyicisi Xarkedən qeydə aldığı «Ər-tüstük» nağılında tüstük (döş əti), soksoul, qiblə sözlərinin orijinaldakı şəklini saxlamış, mətnin altında isə onların izahını vermişdir.

Bəzən Q.N.Potanin mətnin içərisində həmin sözlərin rus dilində tərcüməsini vermiş, sonra qarşısında mötərizə açaraq orijinalını göstərmişdir. Məsələn, qazax-qırğızların mənşəyi haqqında rəvayətdə deyilir: «Корен этих наших казаков от тюрков (тюрклер) монгольского знака (монгол сямбюли) и мусулманской веры, узского рода (узз), войлочно-юрточные из трех уокских племен»⁴⁸. «Talas-pay Mərgən» nağılında altın üzük, dayça, altın ajdar, tasça bala sözlərinin mətnin içində rus dilində tərcüməsini verdikdən sonra qarşısında mötərizə açaraq orijinalını göstərmişdir⁴⁹.

Təkcə milli məişət elementlərini deyil, hiss-həyəcan ifadə edən sözləri, müraciətləri də orijinaldakı şəkildə qeydə almışdır. Məsələn, «Canəli» nağılında qəhrəmanın atına müraciətlə dediyi «O tor atım, tor atım! Çal quyruğun kanatım, tört ayaqın bulatım!»⁵⁰, «Kan-baba» nağılında qarının qəhrəmana müraciətlə dediyi «Çırağım» sözlərini orijinaldakı

⁴⁸ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.54

⁴⁹ Yənə orada, c.73

⁵⁰ Yənə orada, c.137

şəkildə yazıya almış, mətnin altında isə onların izahını vermişdir⁵¹.

Görkəmli alim bununla kifayətlənməmiş, həm də şəxs adlarını, idiomatik ifadələri, milli məişət anlayışlarını, mətnin ritmini qorumağa çalışmışdır. Məsələn, qazaxlarda işlədilən bir məsələ o, belə qeydə almışdır: «Qazax – qazax bolqanan, Alaşa xan bolqanan, munday kılık bolqan imes alaştən balası» («Qazaxlar qazax olandan və Alaşa xan olandan sonra, Alaşa xanın nəslə artmayıb»)»⁵².

Ömrünün çox hissəsini ekspedisiyalarda keçirmiş bir şəxsin Şərqi dillərini bilməməsi təəccüb doğura bilər. Sözsüz ki, folklorunu topladığı xalqların dilini bilməməsi onun imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Tərcüməçi olmadığı zaman o, yalnız kiçik həcmli nümunələr toplayır, dil bilməməsi daha iri həcmli əsərləri qeydə almağa mane olurdu. N.M.Yadrintsevə yazdığı məktubda qeyd edirdi ki, dil bilməməsi onu utandırır və o, yalnız xalq rəvayətlərinin kəşfiyyat xarakterli araşdırmasını aparmağa məcbur olur⁵³. A.S.Qaçiskiyə yazdığı məktubda dillə bağlı çətinliklərinin olmasını bir daha vurğulayaraq deyirdi ki, dil bilmədiyini üçün toplanmaları çox deyil. Əfsanələrdən hissələr toplamış, amma yazdıqlarını da sözbəsöz qeydə almışdır⁵⁴. Kəşfiyyat xarakterli olmalarına baxmayaraq, etiraf etməliyik ki, onun toplanmaları, həqiqətən də, maraqlı idi.

⁵¹ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.121

⁵² Yənə orada, s.53

⁵³ Потанин Г.Н. Писма: в 4-х томах, Т.4, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1990, с.110

⁵⁴ Потанин Г.Н. Писма: в 4-х томах, Т.3, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1989, с.82

Ekspedisiyalar zamanı yerli ziyalılar ifaçı və nağılçıları tapmaqda, çətin anlaşılan sözlərin tərcüməsində Q.N.Potanınə yaxından kömək etmişlər. Məsələn, Orta Asiyada olduğu zaman Yaqub, Mahmud və Kokuş Vəlixanovlar onun üçün nağılçılar tapır, Sultan Qazi isə onların söylədiyi nağılları rus dilinə tərcümə edirdi. Tarbaqataya səyahəti zamanı qeydə aldığı mətnlərin tərcüməçisi Mixalenkov, Sırımbətəyə səyahətdə Sultan Qazi, Tokrayuya səyahət zamanı isə A.A.Yermakov olmuşdur. Gözlərinin zəiflədiyini və xəstəliyini ona yazmağa imkan vermədiyini zaman o, bloknot və qələmini qeydlər aparmaq üçün tərcüməçiyə verir və tərcüməçi onun əvəzindən mətnin təsvirini tamamlayırdı.

Tədqiqatçı tərcümə prosesində hər bir folklor mətninin janrı xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, mətnin strukturunu, modelini, bədii fonunu, məcazlar sistemini qorumağa, orijinaldakına uyğun şəkildə verməyə çalışmışdır. O, özü də çox gözəl başa düşürdü ki, hər bir folklor mətni özündə xalq dilinin bütün şirinliyini, məcazlı düşüncə tərzini ehtiva edir. Xalqın milli təfəkkürünə xas olan bütün bədii ünsürlər, ifadə xüsusiyyətləri təbii halında folklorlarda öz əksini tapır. Başqa sözlə, şifahi mətnin emosional ruhu mətnin dilində əks olunur ki, bu da tərcüməçidən əslin özünəməxsusluğunu, onun bədii leksik elementlərinin maksimal dərəcədə qorunmasını tələb edir. Bunu nəzərə alan araşdırıcı tərcümə prosesində bədii təxəyyülə malik ifadələri qorumuş, şeir nümunələrini, eləcə də kiçik həcmli janrları orijinala birgə verməklə folklor mətninin tarixi qatını, məna layını saxlamağa çalışmışdır. Bununla belə, Q.N.Potanın orijinala nə qədər sadıq qalsa da, konspekt üsulundan istifadə zamanı mətn ilkin formasını itirir, tərcümə dəqiq edilsə belə,

əslindən fərqli olur. Mətn təbiiliyini itirdiyindən o, daha çox sxematik xarakter daşıyır. Sadalanan bu xüsusiyyətlər alimin qeydə aldığı mətnlər üçün də xarakterikdir: o, mətnləri tam şəkildə yazıya almır, adların verilməsinə və süjet xəttinin inkişafını gözləməklə onun xülasəsini verirdi.

Məlumdur ki, hər bir folklor mətni bir-birindən yalnız personaj və motivlər sisteminə görə deyil, həm də söyləyici təhkiyəsinə görə fərqlənir. Mətnlər konspekt üsulu ilə qeydə alınan zaman söyləyici təhkiyəsi itir, fərqləndirici xüsusiyyətlər aradan qalxdığı üçün onlar bir-birinin təkrarı təsiri bağışlayır. Buna görə o, eyni süjetin başqa variantını qeydə aldığı zaman onun tərkibində yeni motiv və epizodlar varsa, onların təsvirini verir, qalan hissələr isə əvvəlki variantda olduğu üçün onların yenidən təsvirini verməyə ehtiyac duymurdu. Məsələn, Q.N.Potanın «İsgəndərin buynuzu» haqqında nağılın qırğızlar arasından iki variantını qeydə almışdır. Həmin variantlardan birinin tam təsvirini vermiş, digər variantın isə yalnız fərqli motivlərini təsvir etmişdir. «Mətnin ardı yuxarıdakı varianta uyğun olaraq inkişaf edir» yazmaqla oxşar motivlərin təsvirinə ehtiyac görməmişdir⁵⁵. «Zan-dzert Dzaluta Mərgən» və «Dzaluta Mərgən» nağıllarında mətnin başlanğıcı bir-birinə bənzədiyindən toplayıcı birincidə onu tam qeydə almış, ikinci nağılda isə birinciyə xatırlama verməklə kifayətlənmişdir⁵⁶. Yaxud, Sarısdən qeydə aldığı «İrin-Sayn-Qunun-Nastay-Mekele» nağılında mətnin içində bir neçə yerdə qəhrəmanın atının qaçışının təsviri verilir.

⁵⁵ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.166

⁵⁶ Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, с.507

Toplayıcı birinci təsviri tam şəkildə vermiş, o birilərində isə «atın qaçışının əvvəl verilən təsviri təkrarlanır» yazmaqla kifayətlənmişdir⁵⁷.

Görkəmli alim başa düşürdü ki, folklor mətnlərinin qısa xülasəsinin verilməsi o qədər də effektiv üsul deyil. Lakin o dövrdə Rusiyada Şərq dillərini bilən mütəxəssislər çox az olduğundan həmin xalqların folklor nümunələrinin toplanması üçün bir müddət bu üsuldən istifadə edilməsini zəruri sayırdı. Q.N.Potanın görə, konspekt üsulu ilə qeydə alınan mətnlər dilçi üçün bir əhəmiyyət daşımasa da, filoloq və mifoloq üçün o, öz əhəmiyyətini itirmir. Çünki mifoloqa müqayisələr aparmaq və nəticə çıxarmaq üçün söylənilən mətnin sətri qeydə alınması o qədər də əhəmiyyət daşımır⁵⁸.

Bildiyimiz kimi, xalq bədii təfəkkürünün özünəməxsus ritmik dil ünsürləri vardır. Şifahi dildəki musiqilik, ahəngdarlıq tərcümə edildikdə təbii olaraq itməlidir. Xüsusən, lirik xalq yaradıcılığı nümunələrinin tərcüməsində ölçü, bölgü, qafiyə sistemini və s. saxlamaq çətin olduğundan onların itmək təhlükəsi daha çox olur. Buna görə də, tanınmış folklorşünas ritmi, vəzni və qafiyəsi olan janrları, yəni akın musiqisi, jirau, aytıs, yır, dastan, atalar sözləri, tapmacaları və s. orijinalda qeydə almış, sonra rus dilində tərcüməsini vermişdir. Aşağıdakı parça buna nümunə ola bilər:

«Kıpçak, kıpçak, kiilqan,
Kızın alıp tirilqen.

⁵⁷ Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, с.460

⁵⁸ Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия: в 4-х томах, Т.2. Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1893, с.10

Kenine bolup keldın alqan,
Kızılna bolup kızın alqan.

Tərcüməsi: Кипчак, кипчак! Умер, а взявь девицу, ожилъ; красивую сноху взяль, красную девицу взяль!»⁵⁹.

Təkcə müstəqil deyil, həm də epik nümunələrin içərisində lirik parçalar verilirə, Q.N.Potanin onu orijinaldakı şəkildə qeydə alır, sonra tərcüməsini verirdi. Məsələn, Qazax-qırğızların mənşəyi haqqında rəvayətdə Ediqe batırın öldürüldüyü səhnənin təsviri zamanı söyləyici belə bir şeir söyləyir:

«Ediqe digen er yedi,
Erden kamın cer yedi.
El çetne cay kelse,
Men cabain der yedi.

Q.N.Potanin şeirin orijinalını vedikdən sonra onun rus dilində tərcüməsini verir: Едиге былъ витяз; он заботился о витязях; когда вступали в пределы народ враги, он всегда говорил: Я отражу (их)»⁶⁰.

Bu cür parçaların tərcüməsi zamanı nəinki onların məzmunu, hətta ritmini də gözləməyə çalışmışdır:

«Talas-pay merqan üydo mə?
Kozu kara at jemdə mə?
Jemdə turub balkey mə?
Balak jünü salkey mə?

Tərcüməsi:

Стрелок Талас-пай дома ли?
Воронка кози на корью ли?

⁵⁹ Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, с.5-6

⁶⁰ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.55

Стоя у корма, не волнуется ли?

На голени волос не колеблется ли?»⁶¹.

Qeydə alınan materialların pasportlaşdırılması Q.N.Potaninin toplama üsulunun bir hissəsidir. İnformatorlar haqqında ilkin məlumat hesab edilən bu qeydlər o dövrün söyləyiciləri haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradır. Alim hər bir mətnin sonunda söyləyicinin adı, mənşəyi, yaşadığı yer və hansı nəslə mənsub olduğunu dəqiq göstərmişdir. O, söyləyicilər haqqında belə yazır: «Musa Çormanov, Bayan-aul ətrafı», «Caksıbəy – qırğız nəslindən, Bayciqit – Torqataydan»⁶². Yaxud: «Sultan Qazı tərəfindən dinlənilmiş, rəhmətlik Xan-Xocanın (Tokrayu rayonu) rəvayəti»⁶³. Bundan əlavə, Q.N.Potanin söyləyicinin məşğuliyyətini, sənətini, hətta söyləyici haqqında məlumatın ona kim tərəfindən verildiyini də qeyd etməyi vacib bilmişdir: «Totoy, Teles soyundan olan telenqit qarı, Çul rayonu»⁶⁴, «Ço casçın, xalxaslı lam Usyup – Cyul çayından, Tacjin Uryanxay xoşunu» və ya «Bain Çaqan, dürbüt xoşun xana», «Lubsın Oçur, xalxaslı lam, Sain-Noyon xoşunundan». «Sarisın, müğənni və musiqiçi, Ulanqom şəhərindən olan dürbüt», «Naydın, boqdoşabınlı, Urqi şəhərindən» və s.⁶⁵. Əgər söyləyici ifaçılıq məharəti və zəngin repertuarı ilə onun yaddaşında xüsusi iz buraxırsa, o, toplunun «Ön söz»ündə və ya sonunda «Qeydlər» bölməsində onun haqqında daha geniş bəhs edir.

⁶¹ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.74

⁶² Yenə orada, s.126

⁶³ Yenə orada, s.51

⁶⁴ Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия: в 4-х томах, Т.2. Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1893, с.215

⁶⁵ Yenə orada, s.271

İvan Çivalkov və Çokan Vəlixanovun atası Çingiz Vəlixanov belə söyləyicilərdən idi. «Qazax-qırğız və altay rəvayətləri, əfsanə və nağılları» toplusunda Q.N.Potanin Ç.Vəlixanovla görüşünü belə təsvir edir: «Çinqis Valiyeviçin Kokçetav şəhərindən yüz verst qərbdə Serembetdə qışlağı var idi; yayda o, öz sürüsü ilə cənuba köçür. Bu səfərim zamanı mən onu Serembetdən bir neçə mənzil cənubda yaylaqda tapdım və onun aulu ilə birlikdə yavaş-yavaş, gündə on beş verstə yaxın məsafə qət etməklə və hər mənzildən sonra bir neçə gün dayanmaqla şimala köç etdim. Bu səfər zamanı mənə Petroqrad universitetinin tələbəsi gənc qırğız Sultan Qazi, Tokrayu çayının sahilindəki Qaraqalpaq mahalının sakinləri müşayət edirdi. Çinqis Valiyeviçin oğlanları Yakub, Mahmud və Kokuş mənim üçün nağılçı tapır, Sultan Qazi onun söylədiklərini rus dilinə tərcümə edir, mən isə onu yazıya köçürürdüm. Valixanovların Ataqa və Karaul tayfaları arasında alaçığı var idi; birindən qışlaq, birindən isə yaylaq kimi istifadə edirlər. Ona görə də, Sultan Qazinin qeydə aldığı nağıllar ataqay və karaulardan qeydə alınmışdır. Bəzi nağılları Çinqis Valiyeviçin oğlanları söyləmiş, bəziləri isə Sultan Qazinin yaddaşında qalanlardır»⁶⁶.

Q.N.Potaninin toplama fəaliyyətinin müsbət tərəflərindən biri odur ki, o, tarixi-coğrafi və etnoqrafik təsvirlər, söyləyici haqqında məlumatlar verməklə folklor hadisəsini tam şəkildə çatdırmağa çalışmışdır. Mətni verdikdən sonra onunla bağlı olan bütün coğrafi və etnoqrafik təsvirləri göstərməsi mətnin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək etmişdir. Qeyd edək ki, alimin müasiri olan qazax folklor toplayıcı-

larından heç kim (A.V.Vasilyev, A.A.Divayev, V.V.Radlov və b.) pasportlaşma prinsiplərinə onun qədər dəqiq və ardıcıl əməl etməmişdir.

Tədqiqatçının folklor toplama üsulunu müasiri olduğu folklorşünasların toplama üsulundan fərqləndirən bir sıra cəhətlər vardır. Məsələn, İ.A.Xudyakov «Velikorus nağılları» əsərindəki folklor materiallarının əksəriyyətini kişi söyləyicilərindən qeydə almış, informatorlar haqqında isə heç bir məlumat verməmişdir. Onun qeydə aldığı materiallar janr baxımından o qədər də zəngin deyildir. O, daha çox sehirlər və novellavari nağılların toplanmasına diqqət yetirdiyindən mifoloji mətnlər maraq dairəsindən kənar qalmışdır. Bundan başqa, İ.A.Xudyakov öz söyləyicilərini kişilər arasından seçdiyindən qadın repertuarı üçün xarakterik olan heyvanlar haqqında nağıllara onun qeydə aldığı nümunələr arasında rast gəlinmir. Ondan fərqli olaraq, Q.N.Potanin öz söyləyicilərini müxtəlif təbəqəyə məxsus adamlar arasından seçir və mətni söyləyən, eləcə də onun rus dilinə tərcüməsinə kömək etmiş şəxslər haqqında kifayət qədər dolğun məlumat verirdi. Onun qeydə aldığı materiallar arasında mifoloji mətnlərin üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, burada əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, atalar sözü, tapmaca və digər janrların nümunələrinə də təsadüf etmək mümkündür.

Araşdırıcının toplama üsulları kimi, nəşr prinsipləri də özünəməxsusluğu ilə seçilir. O, çap olunan folklor mətnlərinə qeydlər və şərhlər yazmış, toplusunun sonunda ad və əşya göstəricisi, çətin anlaşılacaq sözlərin lüğətini vermişdir. Mətnlərin anlaşılmasında bu təfsirlərin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn, o, çain-çada daşı haqqında mətni nəşr

⁶⁶ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.189-190

edərkən həmin mətnin sonunda bu daş haqqında yazılmış on elmi-nəzəri ədəbiyyatın siyahısını və bu daşın türk xalqlarındaki variantları haqqında məlumat vermişdir⁶⁷. «Eseqenbatır» nağılına yazdığı şərhə o, rus, serb, qazax və Altay mətnlərindən paralellər gətirməklə motivlərin müqayisəsini vermişdir. Çinin Tanqut-Tibet ətrafına və Mərkəzi Monqolustana səyahətin materiallarını hazırlayarkən Aqapitov və M.N.Xanqalovun müəllifi olduğu «Sibirdə şamançılığın öyrənilməsinə dair materiallar», Rəşidəddinin əlyazmalarından, V.P.Vasilyevin «Mərkəzi Asiyanın şərq hissəsinin tarixi», «Altan-Tobçi» monqol əlyazmasından, Palladinin Çin dilindən tərcümə etdiyi Çingiz xan haqqında rəvayətlərdən, eləcə də özünün əvvəlki illərdə topladığı materiallardan istifadə etməklə mətnlərə şərhlər yazmışdır.

Q.N.Potanın tərəfindən nəşr olunmuş folklor topluları məhz şərhlərin zənginliyi ilə digər toplulardan seçilirdi. Əvvəlki nəşrlərdə şərhlər toplanan sonunda, son nəşrlərdə isə birbaşa mətnlərdən sonra yerləşdirilmişdir. O, həmin şərhləri verərkən müxtəlif elmlərə – dilçilik, folklor, tarix və etnoqrafiyaya müraciət etməklə öz izahlarını elmi şəkllə salmışdır. Onun bir çox şərhləri dəqiq düşünülmüş, müəyyən quruluşa malik tədqiqat işini xatırladır. Həmin şərhləri vermək üçün, sadəcə, toplanan materialları gözdən keçirmək kifayət etmir, həm də daha çox mənbələrlə tanış olmaq, müxtəlif sahələrə dair məlumatlardan istifadə etmək tələb olunurdu. Nə qədər ağır olsa da, alim hər bir folklorşünasdan topladığı mətnlər üçün belə şərhlər verməsini tələb edir və özü də əsərlərində

⁶⁷ Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия: в 4-х томах, Т.1. СПб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, с.352

Asiyadan toplanmış süjetləri Qərbdən toplanmış variantları ilə (növbəti toplanmalarında özündə güc tapmaq üçün) müqayisə etməyə başlamışdır. Bu şərhlər çap olunan mətnin anlaşılmasına, mütəxəssislərin ondan yararlanmasına yardım etmişdir. Bununla belə, o, bu prinsipdən bütün mətnlərdə deyil, ona maraqlı olan süjetlərin təsviri zamanı istifadə etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, görkəmli alim folklor nümunələrinə verdiyi şərhləri Rusiyada və onun sərhədlərindən kənardə nəşr edilmiş və yaxud əlyazma şəklində olan müxtəlif mənbələrin əsasında yazmışdır. Bu mənbələrdə verilən faktlardan, şəxsi material və müşahidələrindən istifadə edərək, öz şərhlərini zənginləşdirmişdir. Məsələn, «Adam-bilməz daşı» nağılına şərh verərkən rus nağıllarından, dünya ağacından danışarkən onun yakutlarda olan variantlarını və tədqiqatçıların onlar haqqında fikirlərini verməyi vacib bilmişdir. Bu da oxucuda həmin personaj və ya motiv, onun digər xalqlardakı variantları haqqında tam təsəvvür yaradır.

Görkəmli alimin nəşr prinsipləri arasında diqqət çəkən cəhətlərdən biri də onun səyahət hesabatlarını etnoqrafik məlumatlarla başlamasıdır. O, yerli xalqların yerləşdikləri ərazinin coğrafi mövqeyi, dili, həyat tərzini, dini təsəvvürləri, adət-ənənəsi, toy və yas mərasimləri və s. haqqında müəyyən təsəvvür yaratdıqdan sonra onlardan qeydə aldığı folklor nümunələrini vermişdir. Folklor nümunələrinin ardıcılığında da bir qanunauyğunluq gözlənilmiş, əvvəl mifoloji mətnlər, ardınca nağıl, əfsanə, rəvayət və digər janrlara məxsus mətnlər verilmişdir. Topluya daxil olan mətnlər nömrələnmişdir. Eyni süjet və ya personaj haqqında bir neçə mətn qeydə alınmışsa, həmin mətnlər vahid ad altında verilmiş və

bir-birindən fərqləndirmək üçün işarələnmişdir. Məsələn, Şimal-Qərbi Monqolustana səyahətin materiallarının dərc olunduğu topluda variantlar əlifba sırasına uyğun hərflərlə işarələnmişdir. Qazax və qırğız materiallarının dərc olunduğu topluda isə alim bir qədər fərqli prinsip izləmiş və variantları nömrələməklə bir-birindən ayırmışdır.

Alimin nəşr üsulunun özünəməxsus cəhətlərindən biri də topluların sonunda xüsusi adların, mətnlərdə iştirak edən əşyaların göstəricisini verməsidir. Xüsusi adlar göstəricisində yerli heyvan adlarının latın dilindəki qarşılığını da vermişdir. Göstəricidə sözlər əlifba sırasına uyğun sıralanmış, hər sözün qarşısında isə onun səhifəsi göstərilmişdir.

Görkəmli tədqiqatçı «Tanqut-Tibet ətrafı və Mərkəzi Monqolustan» əsərinin II cildində şir-onqonların, şir-equrların, salarların, xara-equrların dilindəki ifadələrin, say sisteminin, sözlərin tərcüməsini və izahını tərtib etmişdir. Onun folklor toplularının sonunda mətnlərdəki yerli xalqların dilinə məxsus söz və ifadələrin lüğətini tərtib etməsi folklor mətnində rast gəlinən hər hansı bir ifadənin, sözün anlaşılmasına kömək edir.

1.3. Q.N.Potanınin toplama üsullarının və tərtib etdiyi proqramların nəzəri görüşləri ilə bağlılığı

Alimin toplayıcılıq fəaliyyəti onun elmi-nəzəri baxışları ilə vəhdət təşkil etmişdir. O, Qərb epik yaradıcılığının kökünü Şərqdə axtardığından onun toplayıcılıq fəaliyyəti bu fərziyyəni sübuta yetirmək üçün zəruri materialın toplanmasına yönəlmişdir. Şərqi Qərb mədəniyyətinə təsiri barədə fikirlər onda hələ 1877-ci ildə – Mərkəzi Asiyaya ikinci ekspedisiyası zama-

nı formalaşmışdır. O, A.S.Qaçiskiyə yazdığı məktubunda deyirdi: «Mənə elə gəlir ki, burada sivilizasiyadan əvvəl mövcud olmuş qədim dövrün qalıqları yaşayır. Qədim semit əfsanələri və inamları buradan köç edərək semitlərlə birlikdə Qərbə gətirilmişdir. Adəm və Həvva haqqında rəvayətlər öz başlanğıcını buradakı yerli xalqlardan götürmüşdür. Bəli, bizim yaşadığımız yerlər insanın əsl vətənidir. İlk kult burada yaranmışdır»⁶⁸. Amma əldə olan materiallar nəzəri fikirlərini əsaslandırmaq üçün kifayət etmədiyindən onu açıqlamağı hələ məqsədəuyğun hesab etməmiş və toplamalarına davam etmişdir.

Görkəmli alimin qeydə aldığı materialların coğrafiyasına diqqət yetirdikdə, onların, əsasən, sərhəd bölgələrindən – Şimal-Şərqi və Şərqi Qazaxıstandan, Sibir, Altay və Monqolustanla qonşu olan yerlərdən – Zaysan, Qara İrtiş çayının sahilləri, Tarbaqatay, Saurun şimal yamaqları, Qobi Altayı, Bayan-Aul və Tokrayu sahillərindən toplandığının şahidi olur. Coğrafi məkanları seçərkən sərhəd bölgələrinə üstünlük verilməsinin əsas səbəbi alimin türk və monqol xalqları arasında qarşılıqlı əlaqələri araşdırmaq istəyindən irəli gəlirdi. Bu da istər-istəməz toplama arealının coğrafi baxımdan məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur.

Toplama üsullarının nəzəri baxışlarından asılılığı təkcə toplama arealının deyil, həm də qeydə alınan nümunələrin müəyyən janrlarla məhdudlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Qohum xalqların şifahi irsi arasındakı bağlılığı, şifahi ədəbiyyat nümunələrinin bir xalqdan başqa xalqa keçməsinə araşdırmaq onun toplama üsulunun əsas hədəfi idi. Ona görə

⁶⁸ Потанин Г.Н. Писма: в 4-х томах, Т.3, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1989, с.81

də, Q.N.Potanin daha çox qədim epik janrların – əfsanə, nağıl, mif və inancların toplanmasına əhəmiyyət vermiş, müasir janrlar, folklorda gedən müasir proseslər, yeni yaranan folklor nümunələri diqqətdən kənar qalmışdır.

Deyilənlərdən göründüyü kimi, alimin toplayıcılıq fəaliyyəti onun elmi-nəzəri baxışları ilə vəhdət təşkil etmişdir. O, müxtəlif janrlara dair folklor materialları toplasa da, onlar arasında mif, əfsanə, rəvayət və nağıllar üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, «Şimal-Qərbi Monqolustana dair qeydlər» əsərinin dördüncü cildində yüz səksən yeddi, həmin əsərin ikinci cildində isə otuz beş nağıl və əfsanə, eləcə də nağıl, inanc, mahnı, xalqların yaranması və yerdəyişməsi haqqında rəvayətlər, bir neçə bəlinə süjeti toplanmışdır. Nəzəri baxışları alimin toplama fəaliyyətini müəyyən çərçivəyə salsada, onu etiraf etməliyik ki, Q.N.Potanini toplamaya sövq edən də məhz onun nəzəri baxışları idi. Dostlarına yazdığı məktublarda qeyd edirdi ki, əgər nəzəri baxışları olmasaydı, folklor toplamaq onun üçün maraqsız olardı⁶⁹.

Görkəmli alim folklorun toplanması ilə məşğul olan şəxslərə istiqamət vermək, onları müəyyən olunmuş məqsədə yönəltmək məqsədi ilə bir neçə proqram hazırlamışdır. Bu proqramlar folklorun sistemli və elmi prinsiplər əsasında toplanmasına xidmət etmişdir. «Şimali Sibir xalqlarının mifoloji və heyvanlarla bağlı eposlarının müqayisəli öyrənilməsinə dair», «Qırğızların, Sibir tatarlarının inanc, nağıl və mövhumatı adət və mərasimlərinin öyrənilməsinə dair» proqramlarında o, toplayıcılara sistemli şəkildə istiqamət vermişdir.

⁶⁹ Потанин Г.Н. Письма: в 4-х томах, Т.1, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1977, с.176

Alimin folklor toplamaya dair tərtib etdiyi ilk proqram 1880-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu, «Şimali Sibir xalqlarında mifoloji və heyvanlarla bağlı eposların müqayisəli öyrənilməsinə dair bəzi suallar» proqramıdır⁷⁰. Proqramda Sibir xalqlarının nağıl və inanclarının öyrənilməsinə əsas yer verilmişdir. O, toplayıcıların əsas diqqətini inancların və dünyanın yaranması haqqında xalq təsəvvürlərinin – kosmoqoniyanın, atmosferdə gedən proseslərin, bitki və heyvan kultunun məişət və tayfa əcdadları ilə əlaqəsinin öyrənilməsinə yönəltmişdir. Q.N.Potanin Tobol tatarları, qırğızlar, ostyaklar və altayların təbiət haqqında təsəvvürlərini öyrənmək istəmiş və öz sualları ilə toplayıcıları bu məsələlərin izahına istiqamətləndirmişdir.

Bu proqramda ümumi hissədən başqa iki xüsusi hissə də vardır. Proqramların biri ostyaklar, digəri isə qırğızlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ostyaklar üçün nəzərdə tutulmuş proqramda görkəmli alim diqqətini bu xalqın tarixinə yönəltmiş və tayfa əcdadları haqqında, eləcə də, arqın, alçın, nayman, qara-kəsək, yak haqqında əfsanələrin toplanmasını xahiş etmişdir. Sonra o, tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlər haqqında nağıllardan danışmış, belə şəxsiyyətlərdən olan Mayka bəy, As-Canı bəy, Cirenşə-şəşen, Ər-qoçu, Kaban bəy və başqaları haqqında nağıllar, nəsil şəcərələri haqqında rəvayətlər, tayfaların hansı əcdada sitayiş etmələri, bu əcdadın oğlanları, onların adları və həmin adları necə qazanmaları haqqında mətnlərin toplanmasının zəruriliyini qeyd etmişdir.

⁷⁰ Потанин Г.Н. Несколько вопросов по сравнительному изучению животного и мифического эпоса о народов Севера Сибири // Известия РГО, 1880, Т.16, выпуск 2, с.20-26

Ümumiyyətlə, Q.N.Potanin toxunduğu problemlərin geniş araşdırılması üçün folklor materiallarının toplanmasını həyata keçirmək istəmiş, tərtib etdiyi proqramlar da bu məqsədə yönəlmişdir. 1889-cü ildə çap olunmuş «Qırğız və Sibir tatarlarının inanc, rəvayət və mövhumati adət və ənənələrinin öyrənilməsinə dair» proqramı da eyni tendensiyanı daşıyır. Proqram Sibirdə yaşayan türk xalqlarının folklorundakı ümumi elementlərin toplanmasına yönəldilmişdir. Burada əsas diqqət kosmoqonik miflərin toplanmasına verilmiş və toplayıcılara səma, ay, günəş, ulduzlar, kəhkəşan yolu, göy qurşağı, Qütb ulduzu (Venera), Böyük ayı bürcü Orion, ulduz bürcləri və başqaları, ayın fazaları və ay tutulmaları, ayı udan müdhiş varlıqlar, ayın uşaqları və qızları oğurlaması, yeni ayın, hilalın doğulması haqqında inancları toplanmaları tövsiyə olunmuşdur.

Proqramın ikinci hissəsində heyvanlarla bağlı inanclardan danışılmış, ayının insan, xan və ya şaman olması, hansı hərəkətinə görə heyvana dönməsi, onda insana uyğun gələn xüsusiyyətlərin olması, adillik və görücülük xüsusiyyətlərinin ona aid edilməsi, axsaq olmasının izahı, ayının xəstə olanda nə yediği, nə ilə müalicə olduğu haqqında məlumatların, həmçinin müalicəvi otlar, onların şəfaverici xüsusiyyətlərinə dair inanclar, insanları birinci kimin müalicə etdiyi, zəhərli bitkilər, yağış göbələyi, onun tozu gözə düşdükdə insanın kor olması haqqında rəvayətlərin toplanması vacib hesab edilmişdir.

Tədqiqatçı proqramda heyvan adlarını latın dilindəki qarşılıqları ilə yerləşdirmişdir: Məsələn, Sibir siçovulu (*Mystela sibirica*), çöl pişiyi (*Felis manula*), köstəbək (*Talpa sçuropaça*), sünbülqıran (*spermophilus*), ərəb dovşanı (*Dipus jaculus*), köstəbək (*Hypudacus amphibius*), dağ siçanı (*Cri-*

cetus), kor siçan (*Syphneus Aspalax*) və s.⁷¹. Q.N.Potanin proqramında bitki adlarını da latın dilindəki qarşılıqları ilə vermişdir: «ayı soğanı (*Allium ursinum*), küsküotu (*Polygonum convolvulus*)»⁷² və s.

Proqramda türk-müsəlman xalqlarındakı rəvayətlərin toplanmasına da əsas yer ayrılmışdır. Buna misal olaraq, müdrik xan Solomon və Ənqa quşu, kəsilmiş başını əlinə alıb gedən müqəddəs, dirilik suyunun gətirilməsi, quşların şahı qartal, dünya daşqını, daşqın vaxtı gəmidə və ya sal üstündə xilas olan insan, həmin insanın gəmisinin olduğu dağ haqqında rəvayətlərin toplanması barədə alimin məsləhətlərini göstərmək olar.

Q.N.Potanin özünün topladığı və yaxud artıq ona məlum olan folklor mətnlərinin variantlarının axtarılmasını vacib sayırdı. Ona görə də, tərtib etdiyi proqramlarda insanları əzablardan xilas edən ilahi varlıqlar, dəfinələr və onların sahibləri haqqında rəvayətlərin, xanın qəhrəmanı öldürmək üçün yurdun girəcəyində quyu qazıb üstünü xalı ilə örtməsi, tülkünün kasıb oğlanı xanın qızı ilə evləndirməsi, qəhrəmanın bacısı tərəfindən öldürülməsi və atının köməyi ilə yenidən dirilməsi, çətin tapşırıqlar dalınca göndərilən, dəhşətli varlıqlar tərəfindən yeyilməyə məhkum edilmiş qızı xilas edən, təhlükələrdən qaçan və düşməninə qalib gələn hiyləgər qəhrəmanlar, odsuz yemək bişirən küpə haqqında mətnlərin toplanmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

⁷¹ Потанин Г.Н. Несколько вопросов по изучению поверий, сказаний, суеверных обычаев и обрядов // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тбилиси: Издания управления Кавказского учебного округа, 1882, выпуск 2, с.8

⁷² Yenə orada, s.8

Araşdırıcını maraqlandıran sahələrdən biri də ruhlar haqqında inanclar idi. Ev ruhlarının təsviri, meşədə, suda, dağın zirvəsində yaşayan ruhlara verilən adlar, inəklərin südünü soran, ölüləri yeyən varlıqlar, adamyeyənlər, leylək cildinə girmiş pəri qızlar, ayıya və ya canavara çevrilən adamlar haqqında rəvayətlərin toplanması həmişə onun diqqət mərkəzində olmuşdur.

Q.N.Potanin xəstəliklər haqqında inancların da toplanılmasını zəruri hesab etmiş və proqramda buna xüsusi yer ayırmışdır. O, xalq təbabəti və türkçəcarələr haqqında məlumatların toplanması, qızdırma xəstəliyinin, bu xəstəliyin törətdiyi fəsadların xalq arasındakı adı, bu xəstəlik haqqında olan inanclar, xəstəliklərin səbəbləri və müalicə üsulları haqqında məlumatların toplanmasını istəmişdir.

Tədqiqatçını həm də qazax, qırğız xalqları və Sibir tatarlarının qurbankəsmə mərasimi maraqlandırmış və bu barədə məlumat toplamağa çalışmışdır. O, qurbanları ümumi və xüsusi olmaqla iki hissəyə ayırmışdır. Xüsusiləri isə öz növbəsində vacib olana, ilin müəyyən vaxtında və ya ildə bir neçə dəfə kəsilən, xəstəliyə görə, uşaqların sağ qalmasına görə verilən qurbanlara bölmüşdür. Qurbanları kimin kəsməsi, qurbanvermə mərasiminin təsviri, mərasimin harada icra edilməsi, şeytan qovma mərasimi, bu mərasimin keçirildiyi vaxt, şər qarışanda evdən bir şey verməyin, həftənin müəyyən günləri işləməyin günah olması haqqında inancların, bu qaydalara əməl etməyənlərin cəzalandırılması haqqında mətnlərin toplanması da onun maraq dairəsində olmuşdur.

Proqramın mərasimlər bölməsində milli təqvimlə bağlı mərasimlərə də yer ayrılmışdır. İlin günləri ilə bağlı inancların, həftənin günlərinin adı, başqa yerə köçəndə və ya biçin qur-

taranda, ildırım çaxanda keçirilən mərasimlər, ildırım vuran adamın dirilməsi üçün görülən tədbirlər, onun necə dəfn edilməsi, nəşinin qoyulduğu otağa verilən adların, eləcə də uşaq doğulduğu zamanı keçirilən mərasimlərə – uşağın yuyundurulması, göbəyinin kəsilməsi, sonra göbəyin xüsusi çuvallarda saxlanması və ya gizlədilməsi, göbəyi odda yandıraraq azmış inəyin izinə səpəndə heyvanın sahibinin yanına qayıtması haqqında inancların toplanmasının vacibliyi vurğulanmışdır.

Proqramda andiçmə mərasiminə də yer ayrılmış və tədqiqatçılardan həmin mərasimin keçirilməsi, andiçmə üsulları, heyvanın satışı zamanı keçirilən mərasim, heyvanların gizli adları, öldürülmüş heyvanın cəsədi üzərində keçirilən mərasim, qurdun heyvana zərər verməməsi üçün çobanın əməl etdiyi qaydalar, qurdların hansı allahdan və ya müqəddəsdən asılı olması haqqında məlumatların toplanılması tövsiyə olunmuşdur.

Araşdırıcının dostlarına yazdığı məktub və toplama işinə həsr olunmuş məqalələri də proqram xarakterli materiallardır. Müxbirlərə və dostlarına ünvanlanmış bu məktublar onların toplama işinə istiqamət verməklə yanaşı, həm də onun özünə zəruri olan variantların tapılmasına xidmət etmişdir. Q.N.Potanin özü də həmin məktublarda qeyd olunan məsələlərə dair material toplamış, dostlarından isə variantlarını qeydə almalarını xahiş etmişdir. Məsələn, dumanın paltarını oğurlayan qız və onunla evlənən kor şaman Odyuqe haqqında inancların, eləcə də Böyük Pyotr və digər tarixi şəxsiyyətlər haqqında əfsanələrin, rəvayətlərin, onların variantlarının toplanılmasını xahiş etmişdir. M.N.Xanqalov və N.M.Yadrinsevə yazdığı məktublarda onlardan adamyeyən qadınların iştirak etdiyi nağılların, Soxot quşunun gözlərinin altında çökəyin yaranmasını izah edən rəva-

yətlərin, Allahın heyvanlara yem paylaşması və həyat tərzini müəyyənləşdirməsi, qurdun bölgüyə gecikməsi və s. haqqında rəvayətlərin, Hörmüz-ula, Sumber dağı və Hum-Dalay dənizi haqqında məlumatların toplanmasını xahiş etmişdir⁷³.

Şamançılıqla maraqlanan alim N.M.Yadrıntsevə ünvanladığı digər məktubunda nağılların şamançılığın öyrənilməsində əhəmiyyətini vurğulayaraq, Ure pəhləvan, Baba-yaqa haqqında rus nağıllarının şaman əfsanələrində də variantlarının ola biləcəyini qeyd etmişdir⁷⁴.

Tanınmış tədqiqatçının Altaya ekspedisiyaya gedən N.M.Yadrıntsevə, eləcə də S.Banzarova, M.N.Xanqalova yazdığı məktublar da folklorun toplanmasına dair metodik göstəriçiyə çevrilmişdir. Məsələn, o, N.M.Yadrıntsevədən qudurmuş köpəyin və ya zəhərli ilanın dişlədiyi insanların hansı bitkilərlə müalicə olunması, bu cür xəstəliklərin müalicəsində hansı heyvanların ətindən istifadə olunması, Mırat-pi, Tenus-Boko, Oçubala, Şuna, Axtindas və onun gəlini Qalınqıs haqqında nağılların və pəhləvan Sartaktay haqqında mətnlərin toplanmasını xahiş etmişdir. Onun tərtib etdiyi bu proqramlar Altay xalqlarının folklorunu elmi üsul və prinsiplər üzrə toplanmasına yardım etmişdir.

Q.N.Potanin folklor nümunələrinin toplanması üçün tərtib etdiyi proqramlarla kifayətlənməmiş, həm də məqalə və dostlarına yazdığı məktublarda şifahi ədəbiyyat nümunələrinin yazıya alınmasının yollarını göstərmişdir. O, xalqın yad-daşında saxlanan folklor nümunələrini toplamaq və onları məhv olmaqdan qurtarmağın yeganə yolunu əyalətlərdə həmin ölkəni

⁷³ Потанин Г.Н. Писма: в 4-х томах, Т.3, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1989, с.130

⁷⁴ Yənə orada, s.163

sevən, xalqın arasına gedərək nağıl və əfsanələri toplamağa marağı olan şəxslərdən ibarət folklorşünaslıq dərnəklərinin təşkil olunmasında götürdü. Digər peşə sahibləri ilə müqayisədə müəllimlər xalqa daha yaxın olduğu üçün onları bu işə cəlb etməyi daha məqsədəuyğun sayır və belə hesab edirdi ki, müəllimlərin bu işə cəlb olunması onlara öz bacarıqlarını və qabiliyyətlərini nümayiş etdirməyə imkan verəcəkdir. Bu işlə məşğul olmaları onlara daha məlumatlı şəxslərdən məsləhətlər almağa, həmkarlarının işlərini izləməyə, lazımı ədəbiyyatla tanış olmağa ehtiyac yaradacaqdır. Bu da öz növbəsində müəllimlər arasında əlaqələrin güclənməsinə, onlarla rəhbərlik arasında mənəvi bağların yaranmasına kömək edəcəkdir. Bütün bölgələrdən folklor toplamağın bir adamın işi olmadığını vurğulayaraq, yerli əhalini də cəlb etməklə folklor məntəqələrinin yaradılması və folklor toplanmanın sistemli şəkildə təşkil olunmasını təklif edirdi. Onun fikrincə, həmin məntəqələrin topladığı folklor materialları sonradan bu bölgəyə göndərilən ekspedisiyalar vasitəsi ilə yığılmalı və nəşr olunmalıdır. N.M.Yadrıntsevə yazdığı məktublarında o, dostunu belə məntəqələri təşkil etməyə və kənd müəllimlərini də cəlb etməklə Sibir nağıllarını toplamağa çağırmışdır.

Türk folklorunun, o cümlədən Sibirdə yaşayan xalqların şifahi irsinin toplanması onu düşündürən problemlərdən biri idi. Rusiyanın tərkibinə daxil olan əksər vilayətlərin ayrıca nağıl toplusu olduğu halda, Sibirin belə bir topluya sahib olmaması Sibir, Monqolustan və Orta Asiyada yaşayan kiçik xalqların qoruyucusu və himayədarı olan bir şəxs kimi onu çox narahat edirdi. O, belə hesab edirdi ki, Sibir nağılları arxaik şəkillərini daha yaxşı qoruyub saxlamış, müasir məişət

elementləri onlara o qədər də siraət etməmişdir. Bu səbəbdən onların toplanması elm üçün daha faydalı ola bilər.

«Nağılların toplanmasının vacibliyi haqqında» məqaləsində xalqın həyatında, yaşayış tərzində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar klassik folklor nümunələrinin, o cümlədən nağılların tədricən unudulmağa başladığına diqqətini yönəldərək yazırdı: «Kənd yerlərində məktəblərin açılması və savadlılığın yayılması, hərbi xidmət müddətinin qısaldılması nəticəsində əhalinin əksər hissəsinin hərbi xidmətə getməsi və orada onlara savad verilməsi, zavod və fabriklərin açılması, bununla əlaqədar əhalinin böyük hissəsinin kənddən şəhərə gəlməsi, yerdəyişmələri asanlaşdıran dəmiryolları – bütün bunlar köhnə «dadların» itməsinə və əvvəlki mənəvi qidalara yenisi ilə – şəhər məhsulları ilə əvəzlənməsini asanlaşdırır»⁷⁵.

Q.N.Potaninə görə, mifoloji təsəvvürlər hər bir xalqın milli təfəkkürünün formalaşmasında mühüm rol oynayır, ona görə də, türk xalqlarının milli təfəkkürünü anlamaq üçün onların folklor və mifologiyasının öyrənilməsinə zəruri hesab etmişdir. 1880-ci ilin martında N.M.Yadrinsevə məktubunda bu haqda yazırdı: «Başqa xalqların qəbilə məişətini tədqiq etmək üçün onların mifologiyasını öyrənmək lazımdır. Siz nəhaq yerə mifologiya guya bizdən «uzaqdır» – deyərək, mənə hücum edirsiniz. Ancaq mifologiya geri qalmış beş yüz min insan üçün kilsənin rus xalqının həyatında oynadığı rolu oynayır»⁷⁶. O, özü də araşdırmaları, məqalələri və dostlarına yazdığı mək-

tublarında türk folklorunun toplanmasının əhəmiyyətini vurğulayır və alimləri, toplayıcılıqla məşğul olan şəxsləri bu işə sövq etməyə çalışmışdır: Ona qədər Şərqi Sibirə dair mövcud topluların əksəriyyəti dilçilik məqsədilə tərtib olunduğundan onlar folklorşünaslar üçün o qədər də əhəmiyyət kəsb etmirdi. Çünki hansısa bir xalqın dilinin qrammatik formaları və leksik vahidlərinin öyrənilməsi üçün müxtəlif süjetlərin və variantların qeydə alınmasına ehtiyac yox idi. Bunun üçün bir neçə mətn, mətnlərdən parçaların da qeydə alınması kifayət edirdi. Ona görə də, Q.N.Potanin şifahi xalq yaradıcılıq nümunələrini toplamaq üçün Orta Asiyaya folklorşünaslıq biliklərinə yiyələnmiş şərqşünasları göndərməyi təklif edirdi. Onun şərqşünaslara bu qədər önəm verməsinin bir səbəbi də onların Şərqi Sibir xalqlarının dillərini bilməsidir. Araşdırıcı belə hesab edirdi ki, şərqşünasların dil bilməsi onlara söyləyici ilə birbaşa ünsiyyət qurmağa və mətnləri söyləyici təhkiyəsinə, milli koloriti saxlamaqla qeydə almağa kömək edəcəkdir.

Bir sözlə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamaq üçün Orta Asiyaya şərqşünasların göndərilməsi fikri bütün fəaliyyəti boyu Q.N.Potaninə hakim kəsilmişdir. Onun tərtib etdiyi proqramlar və proqram xarakterli məktubları bu şəxslərin gələcək toplayıcılıq fəaliyyətinə istiqamət vermək, onlara bu yolda kömək etmək məqsədi daşmışdır. Bu proqramlardan məlum olur ki, görkəmli alim folklorun fərdi toplayıcısı olmaqla bərabər, həm də bu işin əsl təbliğatçı və təşkilatçısı olmuşdur. Onun bu qabiliyyəti 1886-1890-cı illərdə RCC-nin Şərqi Sibir bölməsinə rəhbərlik etdiyi illərdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərməyə başlayır. Yüksək təşkilatçılıq bacarığı sayəsində o, Sibirin müxtəlif yerlərindən

⁷⁵ Потанин Г.Н. О необходимости собирания сказок // Литературное наследство Сибири: в 7 томах, Т. 7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.243

⁷⁶ Потанин Г.Н. Письма: в 4-х томах, Т.2, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1988, с.179

olan ziyalıları folklor və etnoqrafiyaya dair məlumatların toplanmasına cəlb edə bilmişdir. Tanınmış folklorşünas başa düşürdü ki, insanların həyat tərzinin dəyişməsi ilə əlaqədar folklor nümunələri də tədricən unudulur və məişətdən çıxırlar. Ona görə də, onları gecikmədən, vaxtında toplamaq lazımdır. Bu məqsədlə o, RCC-nin Şərqi Sibir bölməsinə rəhbərlik etdiyi illərdə bir neçə folklor ekspedisiyası təşkil etmiş və toplanan materiallar əsasında toplular hazırlamışdır.

Beləliklə, toplama üsullarında olduğu kimi, alimin folklor toplamaya dair tərtib etdiyi proqramlar da nəzəri görüşlərini əsaslandırmaq üçün zəruri materialın toplanmasına yönəlmişdir. Yeni variantların axtarılması və dostlarını bu işə təhrik etməsi təkcə toplanmış materialı tamamlamaq üçün deyil, həm də nəzəri mülahizələrini əsaslandırmaq üçün lazımi materialın toplanması ehtiyacından irəli gəlirdi. Ona görə də həmin proqramlarda əsas diqqət daha arxaik janrlara, qədim inam və təsəvvürlərin yazıya alınmasına yönəldilmiş, lətifə, uşaq folkloru kimi daha müasir, heç bir mifoloji mahiyyət kəsb etməyən janrlar diqqətdən kənar qalmışdır. Həmin proqramlardan sonralar başqa regionların folklorunun toplanmasında istifadə olunsada, məhdud xarakterinə görə bölgə folklorunu tam toplamağa imkan verməmişdir.

1.4. Q.N.Potaninin toplama üsullarının XIX əsr Azərbaycan folklor toplama üsulları ilə müqayisəsi

Q.N.Potaninin topladığı materiallar və onlara yazdığı elmi-nəzəri şərhlər bu gün də informativlik baxımından əhəmiyyətini itirməmişdir. Onun folklor topluları və əsərləri bu gün də folklorşünas, türkoloq və etnoqraflar üçün ciddi qaynaq

və zəngin mənbə kimi öz dəyərini saxlayır. Bu baxımdan, onun toplama üsulunun XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş toplayıcıların istifadə etdikləri toplama və nəşr metodları ilə müqayisəsi də maraq doğurur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan folklorunun çap olunduğu əsas qaynaqlardan biri «Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu» (qısa adı SMOMPK) idi. Məcmuə 1881-ci ildə Qafqazda fəaliyyət göstərən məktəblərə rəhbərlik edən Qafqaz tədris idarəsi tərəfindən nəşr olunmağa başlamışdır. Toplunun 46 cildindən 44-ü 1881-1915-ci illərdə Tiflisdə, son iki cild isə 1926 və 1929-cu illərdə Mahaçqalada çap olunmuşdur. Onun nəşr olunmasında əsas məqsəd Qafqazda yaşayan xalqların tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və coğrafiyasının öyrənilməsi olmuşdur.

Topluda Qafqazda yaşayan xalqlarla yanaşı, Azərbaycan folkloruna da geniş yer ayrılmışdır. Burada nağıl, rəvayət, atalar sözləri, cadu və dualar, mahnılar – bir sözlə, şifahi irsin müxtəlif janrlarına dair xeyli nümunələr verilmişdir. Təkcə onu xatırlamaq kifayət edər ki, topluda Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən qeydə alınmış yüzə qədər nağıl çap olunmuşdur. Həmin nümunələrin toplanmasında Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasını qurtarıb Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində çalışan yerli ziyalılar, xüsusən də kənd müəllimləri yaxından iştirak etmişlər. Onlar arasında F.Köçərli, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov, M.Vəlizadə, S.M.Əfəndiyev, T.Bayraməlibəyov, R.Xəlilovun və eyni zamanda Azərbaycanın bölgələrində çalışan rus ziyalılarının adını çəkmək olar.

Materialların toplanması və yazıya alınmasında müəllimlərə kömək etmək məqsədi ilə Qafqaz tədris idarəsi xüsusi

proqram hazırlayıb məktəblərə göndərmişdir. Həmin proqram SMOMPK məcmuəsinin birinci cildində çap olunmuşdur. Proqramda ziyalılara yaşadıkları bölgənin özünəməxsus xüsusiyyətləri, coğrafi mövqeyi, iqlimi, geoloji quruluşu, bitki və heyvanat aləmi, dini və insanların həyat tərzini öyrənmələri tövsiyə olunmuşdur. Bundan başqa, yaşadıkları ərazinin tarixi, məskunlaşma səbəbləri, oradakı tarixi abidələr, bəzək əşyaları və qədim pulların öyrənilməsi ziyalıların qarşısında bir məqsəd kimi qoyulmuşdur. Proqramda folklor nümunələrinin qeydə alınmasına da xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Ziyalılara yaşadıkları kəndin və ya şəhərin adı, onun yaranma səbəbi, bu barədə tarixi faktı və ya rəvayəti qeydə almaq tövsiyə olunurdu.

SMOMPK məcmuəsinin ikinci cildində isə toplayıcılara kömək məqsədi ilə Q.N.Potaninin tərtib etdiyi proqram çap olunmuşdur. «Adət və ənənələr, deyim və inamların öyrənilməsinə dair bəzi suallar» adı ilə dərc olunmuş proqram dörd bölmədən – inanclar, adlar, deyimlər və mərasimlərdən ibarətdir. İnanclar bölməsinə kosmoqonik, heyvan və bitkilər haqqında təsəvvürlərin, adlar bölməsində heyvan və bitki adları, deyimlər bölməsində hami ruhlar, xəstəlik, ölüm və ruh haqqında təsəvvürlərin, sonuncu – mərasimlər bölməsində isə qurbankəsmə, xalq təqvimi, ay və gün tutulması, doğumla, heyvan satışı ilə əlaqədar mərasimlərin, uşaq oyunlarının, tayfa, nəsil adlarının toplanması tövsiyə olunurdu. Proqram Q.N.Potaninin öz xahişi ilə dərc olunmuş və əsas məqsəd də nəzəri fikirlərini sübuta yetirmək üçün toplayıcıları Qafqaz xalqlarından zəruri materialların toplanmasına istiqamətləndirmək idi. Ona görə də, həmin proqram region folklorunu tam toplamağa, onun haqqında aydın, daha dolğun təsəvvür əldə etməyə imkan vermirdi. Bu kimi çatışmayan cəhətlərinə baxmayaraq, toplama

yıcılıq sahəsində heç bir təcrübəsi olmayan yerli ziyalıları bilikləndirmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Təsədüfi deyil ki, proqram dərc olunduqdan sonra yerli ziyalılar toplama fəaliyyətləri zamanı onu əsas götürmüşlər.

Görkəmli alimin toplama üsullarından bəhs edərkən demişdik ki, o, Şərq dillərini bilmədiyi üçün folklor nümunələrini tərcüməçinin xidmətindən istifadə edərək qeydə almışdır. Tərcüməçinin söyləyici ilə ayaqlaşması, onun dediyi cümlələri olduğu kimi rus dilinə tərcümə etməsi mümkün olmadığından o, çox vaxt mətnin məzmununu verirdi. Amma bu, mətnin qısa və quru deyil, söyləyicinin nitqinə məxsus bir çox söz və ifadələri saxlamaqla məzmunun daha geniş və ətraflı təsviri idi. Məsələn, alim qazaxlardan topladığı «Ər-Tüstük» nağılında «el», «toy» kəlmələrini, «Ay-basın izi» toponomik rəvayətdə «qul», «dombra», qırqovul qanadından düzəldilmiş bəzək əşyasının adı olan «karkara» sözlərini orijinaldakı şəkildə qeydə almış, mətnin altında isə onların izahını vermişdir. Həmin söz və ifadələrin saxlanması, məişət əşyalarının, personaj adlarının əslinə uyğun şəkildə verilməsi müəyyən qədər də olsa, milli koloriti saxlamağa, onun rus mətnlərindən fərqlənməsinə imkan vermişdir.

Azərbaycan folklorunun toplanılmasına başlanıldığı ilk dövrlərdə rus ziyalılarından istifadə olunması belə ehtimal etməyə əsas verir ki, onlar da dilini bilmədiyi xalqın folklorunu tərcüməçi vasitəsi ilə, məzmununu təsvir etmək üsulu ilə qeydə almışlar. Amma SMOMPK məcmuəsində dərc olunmuş mətnlərin, L.Q.Lopatinskinin topladığı materialların təhlili göstərir ki, onlar məzmunun təsviri deyil, orijinalın rus dilinə tərcüməsidir. Tərcümə zamanı personajların nitqi, dialoqlar saxla-

nılsa da, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, milli məişət elementlərinin orijinaldakı adının qorunmaması «milli koloritin», «bədi özünməxsusluğun» itməsinə səbəb olmuşdur⁷⁷.

Epik əsərlərdən fərqli olaraq, lirik nümunələr, atalar sözləri, tapmaca və digər kiçik həcmli janrlarda Q.N.Potanin bir qədər fərqli prinsip izləmişdir. Əvvəl həmin mətni ana dilində, sonra rus dilində tərcüməsini vermişdir. Həmin prinsipdən SMOMPK məcmuəsində də istifadə olunmuşdur. Atalar sözləri, xalq mahnıları kimi kiçik janrlarda mətnlər iki dildə – həm Azərbaycan, həm də rus dilində verilmişdir. Nümunə üçün N.D.Kalaşevin Bakı quberniyasının Şamaxı və Göyçay uyezdlərindən topladığı atalar sözlərinə diqqət yetirək. N.D.Kalaşevin həmin nümunələrin toplanması və tərcüməsi barədə qeydlərindən məlum olur ki, Göyçay məktəbində çalışmış iş yoldaşları atalar sözlərinin toplanmasında ona kömək etmişlər. Molla Əhməd, Mirzə Hüseyn Vahabzadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov tatar mətnini əvvəl ərəb əlifbası ilə yazıya köçürmüş, Mahmud bəy Mahmudbəyov isə rus dilinə tərcümə etmişdir. Həmin nümunələr dialekt xüsusiyyətləri gözlənilməklə qeydə alınmışdır. Nəşr zamanı əvvəl Azərbaycan dilində mətnin orijinalı, daha sonra onun rus dilinə tərcüməsi verilmişdir. Bir çox atalar sözlərinin tərcüməsi iki variantda verilmişdir. Birinci variantda orijinala yaxınlıq gözlənilirsə, ikinci variantda onun məzmununun daha dəqiq çatdırılmasına diqqət yetirilmişdir. Məsələn, «Ortada yeyib, ucda gəzir» atalar sözü aşağıdakı şəkildə tərcümə olunmuşdur. «В середине сев, на крае ходит = Когда приходится есть, содиться с другими, а когда работает, бежит от них».

⁷⁷ Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, c.325

Yaxud, «tənbəllik azar artırır (yaxud törədən), işləmək canı saf edər» atalar sözü aşağıdakı şəkildə tərcümə olunmuşdur: «Леность болезнь увеличит (или создаст), работать жизнь (тело) чисто сделает = От лениности человек хворает, а от труда делается здоровым»⁷⁸. Göründüyü kimi, toplayıcı birinci variantda orijinala yaxınlığı gözlədiyi halda, ikinci variantda onun məzmununu dəqiq verməyə çalışmışdır.

Eyni atalar sözü müxtəlif şəkildə qeydə alınbsa, mötərizə içərisində onun şəkil müxtəlifliyi də göstərilirdi. Məsələn, «Dəli dəlini görəndə çomağını belinə sancar (yaxud gizlər)» və ya «Biri-birinin ətini yeyillər (yaxud qanın içirlər)»⁷⁹. Bundan başqa mətnə dialekt sözlərinə, çətin anlaşılan ifadələrə rast gəlinirsə, üzərində ulduz işarəsi qoymaqla səhifənin aşağısında onun izahı verilmişdir.

Q.N.Potanin folklor mətnlərini qeydə alarkən söyləyici amilinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, mətnin söyləyicisi, onun məşğuliyyəti, yaşı, mətni haradan və hansı şəraitdə qeydə aldığı, söyləyiciləri tapmaqda, mətni rus dilinə tərcümə etməkdə ona kömək etmiş şəxslər haqqında geniş məlumat verirdi. Ondən fərqli olaraq, SMOMPK məcmuəsində, eləcə də digər toplularda bu amilə əməl olunmamış, bir çox nümunələrin nəinki söyləyiciləri, qeydə alındığı məkanı göstərilməmiş, yaxud cüzi məlumatla kifayətlənilmişdir. Məsələn, A.V.Baqrinin tərtib etdiyi «Azərbaycanın və qonşu ölkələrin folkloru» kitabında bir çox mətnlərin qeydə alındığı tarix və toplayan şəxsin adı verilsə də, onun söyləyicisi haqqında

⁷⁸ Сборник материалов для описания местностей и племень Кавказа. Тбилиси: Издания управления Кавказского учебного округа, 1898, выпуск 24, с.99

⁷⁹ Yenə orada, s.103

məlumat verilmir. «İlan və kasib kişi» nağılının Nuxa şəhər məktəbinin inspektoru V.A.Yemelyanov tərəfindən qeydə alındığı yazılır, amma mətnin söyləyicisi, necə yazıya alınması barədə heç bir məlumata rast gəlinmir. Toplanmış materiallarda söyləyici haqqında geniş, ətraflı məlumatlara çox nadir hallarda rastlanır. Belə bir nümunə ilə SMOMPK məcmuəsinin XIX buraxılışında çap olunmuş «Rüstəm və Fatma» nağlında qarşılaşırıq. Toplayıcının verdiyi məlumatdan aydın olur ki, nağıl əslən kürd olan Qəmərli kənd sakini Aşıq İsgəndərdən qeydə alınmışdır. Bundan əlavə, söyləyicinin məşğuliyyəti, onun ailə vəziyyəti, həmin mətni hansı şəraitdə qeydə alması haqqında ətraflı bəhs olunmuşdur.

Toplama üsullarının müqayisəli təhlili göstərir ki, Q.N.Potanin daha professional, təcrübəli bir folklorşünas kimi çıxış etmişdir. Qeydə aldığı mətnlərdə yerli xalqa məxsus söz və ifadələri, personaj adlarının əslinə uyğun şəklini qoruyub saxlamış, mətnlərin pasportlaşdırılmasını isə müasir dövrdə belə bir çox tədqiqatçıların əhəmiyyət vermədiyi ən xırda detallarına qədər təsvir etməklə aparmışdır. Onun verdiyi təsvirlər mətnin söyləyicisi, onun ifası, hansı şəraitdə qeydə alınması və bu prosesdə ona kimlərin kömək etməsi haqqında bizdə ətraflı təsəvvür oyadır. Amma təəsüflər olsun ki, XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda qeydə alınan mətnlərdə bu prinsiplərə əməl olunmamış, bu da milli koloritin, bədii özünəməxsusluğun itməsinə, pasportlaşmanın natamam, yarımçıq olmasına səbəb olmuşdur.

Dediklərimizi yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar:

1. Bəzi qüsurlara (mətnlərin kospekt üsulu ilə qeydə alınması və s.) baxmayaraq, Q.N.Potaninin toplama

üsulu öz müasirləri ilə müqayisədə daha mükəmməlliyi ilə seçilir. O, mətnlərin milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamış, idiomatik ifadələrin, çətin anlaşılan sözlərin izahını vermiş, söyləyicilər haqqında kifayət qədər dolğun təəssürat yaratmağa çalışmışdır.

2. Alimin Şərqi və Qərbi mədəniyyətlərinin eyni mənbədən qidalandığını əsaslandırmağa çalışdığından onun toplama fəaliyyəti də həmin fikirləri sübuta yetirmək üçün zəruri materialın toplanmasına yönəlmişdir. Toplama fəaliyyətinin nəzəri baxışları ilə əlaqəsi toplama arealının məhdudluğuna gətirib çıxarmışdır.
3. Q.N.Potaninin folklor toplamaya dair tərtib etdiyi proqramdan Qafqazda yaşayan ziyalıları folklor toplamaya cəlb etmək və onların bu sahədə təcrübələrini artırmaq üçün istifadə olunmuşdur. Amma məhdud xarakter daşdığından həmin proqram bölgənin folklorunu tam toplamağa imkan verməmiş və qeydə alınan materiallar arasında təkrarçılığa səbəb olmuşdur.

II FƏSİL

Q.N.POTANININ TÜRK XALQLARI FOLKLORU HAQQINDA NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ

2.1. İqtibas nəzəriyyəsinin tarixi və Q.N.Potaninin süjetlərin köçü haqqında fikirləri

Süjet oxşarlığı və onu doğuran səbəblər XIX əsr folklorşünaslığının qarşısında duran əsas problemlərdən biri idi. Bu məsələyə münasibətdə alimlərin tutduğu mövqə bir çox məktəblərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İqtibas nəzəriyyəsi də belə məktəblərdən biri idi. Bu nəzəriyyənin əsas müddəaları alman alimi Teodor Benfeyin 1859-cu ildə «Pançatantra»nın alman dilinə tərcüməsinə yazdığı ön sözdə öz əksini tapmışdır. Süjetlərin alınması fikri T.Benfeyə qədər bir çox tədqiqatçıların əsərlərində söylənilsə də, onun daha aktualıq qazanması XIX əsrin II yarısına – alman aliminin adı çəkilən traktatından sonraya təsadüf edir.

Əgər mifoloji məktəb süjetləri ari tayfalarının yaradıcılıq məhsulu sayır və onların Qərbə köçdükləri zamanı həmin süjetləri özləri ilə gətirdiyini iddia edirdisə, T.Benfey süjet oxşarlığını «irqi qapalılıq»dan çıxararaq, onu süjetlərin yayılması və alınması hadisəsi ilə izah edirdi. O, Hindistanı Avropa süjetlərinin yeganə vətəni hesab edirdi. Onun fikrinə, hind təhkiyə folklorunun Qərbə yayılması X əsrdən, Şərqə gedən səyyah və tacirlərin «Pançatantra»nın ayrı-ayrı versiyaları ilə tanışlığından sonra başlayır. T.Benfey Şərqi «Pançatantra» süjetləri ilə tanışlığını isə bundan daha əvvəllərə – bizim eranın I əsrinə aparırdı. Onun fikrinə, bu dövrdən başlayaraq hind

____ Q.N.Potaninin əsərlərində türk xalqları folkloru məsələləri

təhkiyə folkloru Çinə, Tibetə yayılmış, daha sonra həmin mətnlər buddizmlə birlikdə Tibetdən Monqolustana gətirilmişdir. Sonralar türklər və monqollar Qərbə yürüşləri zamanı həmin süjetləri özləri ilə birlikdə Avropaya yaymışlar.

T.Benfeyə görə, süjetlərin Qərbə axını üç yolla mümkün olmuşdur. Birinci yol, Aralıq dənizinin şərq sahillərindən başlayıb İspaniyaya qədər uzanır. İkinci yol yenə Şərqdən başlayır, Siciliya adalarından İtaliyaya, oradan da Avropaya istiqamətlənir. Üçüncü yol orta əsr karvan yoludur ki, Səlib müharibələri dövründən əsas əlaqə yoluna çevrilmişdir. Bu yol Hindistan – Türkünstan (Orta Asiya) – Qafqaz – Kiçik Asiya – Vizantiya – İstanbul – Balkan dövlətləri və Avropa ölkələrini əhatə edir.

T.Benfey süjetlərin bütün dünyaya eyni yerdən yayıldığını qeyd etsə də, onları heç də bir-birinin təkrarı saymırdı. Onun fikrinə, hər bir xalq aldığı süjetə bir sıra əlavə və dəyişikliklər etməklə onu özününküləşdirir, yenidən işlənmə nəticəsində böyük bədii dəyərə sahib yeni əsər yaradır. C.Kokkyara bu cəhətə diqqət yetirərək yazırdı: «Benfeyin əsas məqsədi bu və ya digər əsərin yayılmasını izləmək olmuşdu, lakin o, dumanlı olsa da artıq başa düşürdü ki, filoloq ədəbi əsərlərin genezisi ilə yanaşı, həm də yaradıcılıq məqamları ilə maraqlanmalıdır»⁸⁰.

İqtibas nəzəriyyəsi Rusiyada V.V.Stasov, V.F.Miller (1890-cı illərə qədər), A.N.Pipin, F.Buslayev, A.N.Veselovski, N.Jdanov, A.M.Laboda, S.F.Oldenburq və Q.N.Potaninin təmsalında özünə güclü tərəfdar tapmışdır.

⁸⁰ Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. М.: Издательство Иностранной Литературы, 1960, с.321-322

V.V.Stasov «Rus bılinalarının mənşəyi» əsərində ilk dəfə bılinaların Şərqdən alınması məsələsini qaldırmışdır. Benfey məktəbinin digər tərəfdarları kimi, V.V.Stasov da bılinaların kökünü Hindistanda axtarır və onların buddizm örtüyü altında əvvəl Monqolustana yayıldığını, XIII əsrdə monqolların Qərbə yürüşləri zamanı Rusiyaya gətirildiyini iddia edirdi. V.V.Stasova görə, Dobrin, Potok, Sadko, İlya Muromets, Dunay və s. bılina qəhrəmanlarının adına bağlanan süjetlər Şərqdən alınmış və müəyyən tarixi şəxsiyyətlərin adına uyğunlaşdırılmışdır. V.V.Stasov daha da irəli gedərək, bılinalarda milli elementlərin mövcudluğunu inkar edir və onlarda təsvir olunan hadisələrin rus tarixi və mifologiyasına aidiyyəti olmadığını yazırdı. Onun bılinalardakı xristian elementləri haqqında fikirləri də xüsusi maraq doğurur. Onun fikrincə, xristianlıq bılinaların yalnız üst qatındadır.

V.V.Stasovun bu əsəri rus folklorşünaslığında böyük səs-küy doğursa da, kitab ətrafında aparılan mübahisələr onun təqdir edilməsindən daha çox, tənqidinə yönəlmişdir. O dövrdə folklorun öyrənilmə, toplanılma və araşdırılması, əsasən, slavyanofilçilərin və ona yaxın dairələrin əlində idi. Xalq poeziyası onların araşdırmalarında dini-mistik, pravoslavlıq və vətənpərvərlik örtüyü altında təqdim olunurdu. V.V.Stasov adı çəkilən əsərində bılinaların orijinallığını inkar etməklə slavyanofilçilərin bılinaların müstəqilliyi və milliliyi haqqında fikirlərinə qarşı çıxmışdır. Bu səbəbdən o, slavyanofilçilərin ciddi tənqidinə məruz qalmışdır. Onlar alimin vətənpərvərliyinə şübhə ilə yanaşmış, onu milli duyğulardan məhrum, rus xalqının mənəvi mədəniyyətinə və mənəvi zənginliyinə laqeyid bir insan kimi səciyyələndirmişlər.

Metodoloji yanlışlığına, ifratçılığına və özbaşına müqayisələrinə baxmayaraq, bu əsər sayəsində iqtibas nəzəriyyəsi öz ətrafına daha çox tərəfdar toplayaraq, Rusiyada yayılmağa başladı. Belə tərəfdarlardan biri də V.F.Miller idi. V.F.Miller «Rus şifahi xalq eposuna səyahətlər» əsərində V.V.Stasovun bılinalara Şərq təsiri fikrinin əsas tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. V.F.Millərə görə, Rusiyanın tarixi keçmişi bu cür təsirlərin mümkünlüyünü təsdiq edən faktlarla zəngindir. Onun fikrincə, ruslar uzun müddət türk tayfaları ilə yanaşı yaşamış, onlarla hərbi və dinc münasibətlərdə olmuş və bu münasibətlərin nəticəsində də türk tayfaları haqqında məlumatlar bılinalara səpələnmiş, rus-tatar döyüşləri əksər bılinaların mövzusunə çevrilmişdir. Sələflərindən fərqli olaraq, öz müqayisələrini tarixi zəmin üzərində qurmaq V.F.Millerin araşdırmalarının ən güclü tərəfi idi. Bunun sayəsində ona «qədim rus məişətinin və şifahi xalq yaradıcılığının bir çox maraqlı xüsusiyyətlərini açmaq nəşib olmuşdur»⁸¹.

Rus bılinalarına Şərq təsirlərinin nə vaxt baş verdiyinə gəldikdə V.F.Millerin fikirləri həmkarından fərqlənir. V.V.Stasov rus bılinalarındakı Şərq komponentlərinin XIII əsrdən başlayaraq Cənubi Sibirdən alındığını yazırdı. Lakin tədqiqatçılar Rusiyanın Cənubi Sibirə əlaqələrinin güclənməsinin XVI əsrə təsadüf etdiyini və bu dövrdə rus bılinalarının özəyinin – süjet, motiv və obrazlarının artıq formalaşdığını əsas gətirərək V.V.Stasovun bu fikirlərini inandırıcı saymır.

⁸¹ Липец Р.С. Идея о восточных влияниях в былинах // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии: М.: Изд. «Наука», 1974, с.75

dılar⁸². V.F.Miller isə həmkarından fərqli olaraq, bu təsirləri daha qədimə – Kiyev Rus dövrünə (X-XII əsrlər) aparır və bu cür keçidlərin, təsirlərin əsasən, peçeneq, türk və poloveslərin (qıpçaqların) məskunlaşdığı sərhədboyu knyazlıqlarda baş verdiyini yazırdı.

V.F.Millerə görə, mədəni təsirlər, əsasən, iki yolla gerçəkləşmişdir: 1) poloveslər və peçeneqlər vasitəsilə; 2) Rusiyanın cənub sərhədləri boyunca məskunlaşmış oturaq türk tayfaları vasitəsilə. Onun fikrincə, bu təsirləri şərtləndirən əsas səbəblər hərbi və ticari əlaqələr, ikidillilik, qarışıq nikahlar, hər iki mühitdə çalışan professional söyləyicilər olmuşdur.

V.F.Miller öz araşdırmaları ilə həm də «vəhşi çöl» haqqında təsəvvürləri dəyişməyə nail olmuşdur. R.S.Lipets bu xüsusda yazır: «Millerin araşdırmaları çölü köçəri ordalılardan nizamsız hərəkət etdiyi yer hesab edən müasirlərinin təsəvvürlərinə dəyişiklik etmişdir. V.F.Millerin araşdırmaları nəticəsində aydın oldu ki, vəhşi çöl heç də vəhşi deyil. Orada şəhərlər var və rus knyazları çölə yürüşləri zamanı başqa şəhərlər kimi onları da tutmalı olurlar. Rus tacirləri, bir qayda olaraq, yalnız quldurlardan qorunmur, həm də karvansaralardan istifadə edir, döyüş zamanı maneəsiz olaraq öz malları ilə düşmən düşərgələrinin yanından keçir və etnik cəhətdən rəngarəng şəhərlərdə yerləşirlər»⁸³.

İstər V.F.Miller, istərsə də, iqtibas nəzəriyyəsinin digər nümayəndələri üçün ümumi sayılacaq əsas qüsurlardan biri alınmalar nəticəsində yaranan oxşarlıqlarla məişət ümumiliyindən doğan oxşarlıqları bir-birindən fərqləndirməmələridir.

⁸² Липец Р.С. Идея о восточных влияниях в былинах // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии: М.: Изд. «Наука», 1974, с.75

⁸³ Yəni orada, с.75-76

Bunun nəticəsində də onlar folklorda rast gəlinən istənilən bənzərlikləri alınma kimi səciyyələndirildilər. Bu da epik alınmaların miqyasının həddən artıq şişirdilməsinə gətirib çıxarmışdır. İqtibas nəzəriyyəsinin tərəfdarları, bir qayda olaraq, müqayisələrini oxşar süjetlər və motivlər üzərində qurur və fərqli xüsusiyyətlərə diqqət yetirmirdilər. Bu da müqayisə olunan süjet haqqında daha aydın təsəvvür əldə etməyə imkan vermirdi. R.S.Lipets haqlı olaraq qeyd edir ki, epos araşdırıcıları oxşarlıqlarla yanaşı, ictimai münasibətlərdən və eposun inkişaf mərhələlərindən irəli gələn, eləcə də xalqın təsərrüfat və mədəni həyatından doğan fərqli cəhətlərə də diqqət yetirsəydilər, o zaman müqayisəyə cəlb olunan süjet haqqında daha dolğun təsəvvür yaradardılar⁸⁴.

Q.N.Potanınə qədər Turan xalqlarının şifahi irsi çox az hallarda müqayisəyə cəlb olunurdu. Bunun bir səbəbi o dövrdə toplanan materialların azlığı idisə, digər səbəbi tədqiqatçıların türk xalqlarına olan etinasızlığı idi. Ona görə də, görkəmli alim dostlarına yazdığı məktubda türklərin dünya mədəniyyətinin inkişafında oynadığı rolu inkar edən «tədqiqatçılara» qəzəblənərək qeyd edirdi ki, alimlərin çöl xalqlarına etinasızlığı elmin inkişafını ləngidir və bizim ari təkəbbürümüz bu geri qalmış tayfaların rolunu düzgün qiymətləndirilməsinə mane olur»⁸⁵.

Avrasiyaçılar və slavlyanpərəstlərin təkəbbürü, tarixi həqiqətləri inkar etmələri, Avropa mərkəzçiliyinin şovinist

⁸⁴ Липец Р.С. Идея о восточных влияниях в былинах // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии: М.: Изд. «Наука», 1974, с.74

⁸⁵ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ, 1899, с.456

fikirləri həm Q.N.Potanin, həm də müasir elm tərəfindən mənfə qarşılır: «Rusların Şərqi yayılması bir çox Turan tayfalarının ruslaşması ilə müşahidə edilirdi. Rusların turanlılarla birgə yaşayışı bütün rus tarixindən qırmızı xətlə keçir. Əgər şərq slavyanların turanlılarla qarışması rus tarixinin əsas faktıdırsa, əgər damarlarında bu və ya digər dərəcədə turanlı qanı axmayan rus tapmaq mümkün deyilsə və əgər həmin turanlı qanı (qədim köçərilərdə) xeyli dərəcədə malorusların damarlarında da axırsa, onda tamamilə aydındır ki, biz ruslara düzgün milli özünüdərk üçün bizdə Turan amillərinin olmasını etiraf etmək və bizim turanlı qardaşlarımızı öyrənmək lazımdır. Bununla belə, indiyədək biz bu haqda az çalışmışıq; biz həmişə yalnız öz slavyan mənşəyimizi qabartmağa, bizdə turanlı amilləri olması barədə isə susmağa meyilli olmuşuq, hətta sanki bu amillərdən utanmışıq. Belə köhnə düşüncə tərzindən əl çəkmək lazımdır. Hər bir əvvəlcədən qərara alınmış fikir kimi bu hal da düzgün milli özünüdərkə mane olur; düzgün özünüdərk isə nəinki bir şəxsin borcudur, həm də hər bir fərdin, o cümlədən də müəyyən mənada şəxs kimi qavranılan millətin şüurlu varlığının mütləq şərtidir»⁸⁶.

Elmi auditoriya Turan xalqlarının şifahi irsi ilə ilk dəfə Şifnerin və V.V.Radlovun əsərləri sayəsində tanış olmuşdur. Daha sonra Q.N.Potanin Mərkəzi Asiyaya və Cənubi Sibire folklor ekspedisiyaları zamanı şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif janrlarına dair çoxlu nümunələr qeydə almış, bu da iqtibas nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına öz müqayisələrini genişləndirmək üçün daha geniş imkanlar açmışdır. Görkəmli tədqiqatçının

⁸⁶ Трубецкой Н.С. О туранском элементе в русской культуре // Гумилев Л. Черная легенда. М.: Айрис-Прес, 2002, с.442-443

iqtibas nəzəriyyəsinə dair yazdığı araşdırmalar da bunun nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. V.V.Stasov rus binalarının mənşəyini Hindistanda, V.F.Miller İran və Qafqaz xalqları arasında, Q.N.Potanin isə Turan xalqları arasında axtarırdı.

Görkəmli folklorşünas «Rus binalarının Şərq mənşəyi» məqaləsinin sonunda öz təlimi ilə əlaqədar fikirlərini bir qədər ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, görüşləri mifoloji məktəbin baxışlarına yaxınlaşsa da, onunla tam üst-üstə düşmür. Mifoloji məktəb kimi o da xalq poeziyasının öz mənşəyini dindən, əsatirdən aldığı qeyd edirdi, lakin milli yaradıcılıq məsələsinə münasibətdə onların görüşləri fərqlənirdi. Mifoloji məktəb xalq poeziyasına milli yaradıcılıq məhsulu kimi baxır, o isə eposun böyük hissəsinin alınma olduğunu iddia edirdi. Alim öz təlimini mifoloji məktəbdən fərqləndirmək üçün onu «kult fərziyyəsi» adlandırır.

Onun təlimi o dövrdə mövcud olmuş bir çox nəzəriyyələrdən fərqlənirdi. Məsələn, A.N.Veselovski və V.F.Millerin də üzv olduğu tarixi məktəb eposa müştərək yaradıcılıq hadisəsi kimi baxırdısa, Q.N.Potanin nəinki müştərək, hətta müstəqil yaradıcılığı da qəbul etmir və müxtəlif xalqların, o cümlədən rusların dastanları Şərqdən mənimsədiyini iddia edirdi⁸⁷.

2.2. Q.N.Potaninin «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərinin təhlili

Alimin «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərini türkologiya elminə mühüm töhfə saymaq olar. Qərbi

⁸⁷ Потанин Г.Н. Восточные основы русского былинного эпоса. Журнал «Вестник Европы». Петербург: Типография, 1896, книга 5, с.100

Avropa və türk mədəniyyətinin müqayisəli öyrənilməsi sahəsində mövcud boşluğun doldurulmasında bu əsərin rolu əvəzsizdir. Görkəmli tədqiqatçı Turan mədəniyyətinin Qərbi Avropa mədəniyyətinə verdiyi töhfələri nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, qədim mədəniyyətlər türk arealında yaranmış və buradan başqa ölkələrə köç etmişdir.

Elmi ədəbiyyatda alimin əsərlərinə, onun Şərq və Qərb mədəniyyətinin eyniliyi haqqında söylədiyi fikirlərə münasibət heç də birmənalı olmamışdır. Qaldırılan problemlərin aktuallığına baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar süjetlərin keçidini əks etdirən tarixi faktların yoxluğunu alimin əsərlərinin zəif tərəfi kimi səciyyələndirmişlər. Onların fikrincə, «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərinin əsas ideyasını Şərq süjetlərinin Avropa eposu yaradıcılığına təsiri təşkil etdiyindən, ilk növbədə, köçərilərin Avropaya köçməsi tarixinə müraciət etmək, köçəri tayfaların çıxdıqları yerə – Orta Asiyanın keçmişinə səyahət etmək lazım idi. Amma alimin əsərləri bu cür faktlardan və səyahətlərdən kasad olduğundan onun söylədiyi fikirlər çox vaxt inandırıcı görünmürdü. Y.A.Lyatski görkəmli folklorşünasın əsərlərində tarixi faktların yoxluğuna diqqət çəkərək yazır: «Q.N.Potanin Şərqdən Qərbə böyük, Qərbdən Şərqə kiçik axınları ehtimal edərkən, bir tayfanın başqa tayfadan süjetləri iqtibas etməsinin müxtəlif formalarını səciyyələndirərkən irəli sürdüyü fikirlərin tarixi cəhətdən əsaslandırılmasını tamamilə unudurdu. Bu məsələyə dair elmi məlumatlar nə qədər az olsa da, hər halda onlar müəllifin nəticələrini möhkəmləyərdi. Tayfaların məskunlaşma mərhələlərini həll etmədən və bu mərhələlərin hansı cizgilərlə (ola bilsin üst qatda) eposda əks olunduğunu göstərmədən bu və ya digər bir motivin və ya motivlər qrupunun yayılması haqqında məsələni

qoymaq bir qədər vaxtsız görünür»⁸⁸. Bununla belə, müəllif Q.N.Potaninin Orda süjetlərini mövzulara görə təsnif etməsi və əsas motivləri işləməsinə onun əsərlərinin ən güclü tərəfi kimi səciyyələndirmişdir. Onun fikrincə, həmin əsərlər təkcə bilinaların deyil, eləcə də rus nağıllarının araşdırılması zamanı böyük əhəmiyyət daşıya bilər: «Nağıl motivlərinin tədqiqatçıları yoldaş Potaninin əsərlərində yalnız zəngin material toplusu deyil, həm də olduqca vacib və iti fikirlər tapa bilərlər ki, bunun da onlar üçün istiqamətləndirici əhəmiyyəti olacaqdır»⁸⁹.

M.N.Speranski tarixi məktəbin təcrübəsini örnək tutaraq Q.N.Potaninin əsərlərində Avropa və Orda eposlarının qarşılaşdırılması üçün kifayət qədər materialların olmamasını və bu qənaətlərin süjet oxşarlığı üçün ciddi əsas vermədiyini yazırdı. O, materialın filoloji təhlilindən başqa tarixi prespektivlə uyğunluğunu və nəhayət, «yaradıcılıq psixologiyasını, psixoloji assosiasiya qanununun» nəzərə alınmasını mühüm hesab edirdi⁹⁰. Tədqiqatçının əsərləri bu tələblərə cavab vermədiyini üçün M.N.Speranski tərəfindən tənqiddə məruz qalmışdır.

A.V.Markov «Bilinaların araşdırılma üsullarına dair» məqaləsində görkəmli alimin araşdırma üsuluna və onun fikirlərinə öz münasibətini bildirmişdir⁹¹. Müəllif tarixi-müqayisəli üsulu inkar etməsə də, onun müəyyən şərtlərə əməl etməsini

⁸⁸ Ляцкий Е.А. Рецензия на книгу «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе». Журнал «Русское богатство», 1899, № 5, с.55

⁸⁹ Yenə orada, с.57

⁹⁰ Неклюдов С.Ю. Исторические взаимосвязи торко-монгольских фольклорных традиций и проблема восточных влияний в европейском эпосе // Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М.: Наука, 1974, с.196

⁹¹ Марков А.В. К вопросу о методе исследования былин. Журнал «Этнографическое обозрение», 1907, № 1, с.42

Ülkər Ələkbərova

tələb edirdi. İlk növbədə, süjetlərin müqayisəsi müəyyən tarixi faktlara əsaslanmalıdır. Rəvayətlər arasındakı uyğunluqlar göstərilərkən yanaşı, onların bir xalqdan digərinə keçməsinin tarixi yolları əsaslandırılmalı və xalqlar arasındakı qarşılıqlı mədəni əlaqələr izah edilməlidir. Bu da həmin mədəniyyətlərdən hansının öndə olduğunu öyrənməyə imkan verir. Bu şərtlərə əməl etmədən süjetlərin bir xalqdan digər xalqa keçidini iddia etmək düzgün deyildir. Bu tələblərə əməl etmədiyinə görə A.V.Markov V.V.Stasovu və Q.N.Potanini tənqid etmişdir.

Tarixi faktlara etinasızlıq, tutuşdurduğu faktları tam ciddi yoxlamadan, Şərq və Qərb eposundakı motivləri şəxs adlarının zahiri bənzəyişi əsasında müqayisə etməsi alimin əsərləri üçün səciyyəvi cəhətdir. Onun müqayisələri bir çox hallarda təsadüfi olmuşdur. Məsələn, onun Xlamo (Tibet allahı) və Kliment adları ilə xristian adı Andrey arasında, eləcə də Solomon-Solmon (Veneranın türk-monqol mifologiyasında adı)-Muromes-Burma-Borma adları arasındakı müqayisəsi buna misal ola bilər. Bu cür etimoloji təhlillər sayəsində onun elmi fikirləri bəzən öz kəsərini itirirdi. Bəzən onu özünün topladığı materiallar da yandırmışdır. Belə ki, şəxs adlarını təhrif olunmuş şəkildə qeydə alması gülcünc müqayisələrə yol açmış, nəticədə onun apardığı linqivistik paralellər çox vaxt şübhəli uyğunluqlar içərisində itib batmışdır. Bu baxımdan, V.M.Jirmunskinin «Q.N.Potaninin beynəlxalq folklor süjetlərinin müqayisəli öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərləri, xüsusilə Qərbi Avropa və rus eposunun Şərq mənbəyi barədə araşdırmaları tələskənlik və əsassız qarşılaşdırmaları ilə seçilir» fikri özünü doğruldur⁹².

⁹² Жирмунский В.М. Литературные отношения Востока и Запада как проблема сравнительного литературоведения // Труды юбилейной

Alimin əsas araşdırıcılarından biri olan Y.R.Koşev XIX-XX əsrin əvvəllərində Sibirdə fəaliyyət göstərmiş rus folklorşünaslarından bəhs edərkən əsərin bir bölməsini də ona həsr etmişdir. Y.R.Koşevə görə, alimin istifadə etdiyi tədqiqat metodunun qeyri-elmiliyi onu xalq eposunun, o cümlədən rus eposunun milli əsaslarını inkar edəcək qədər yanlış nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə də, müəllif onun «Qeser» dastanının aristokratik təbəqə tərəfindən yaradılması fikrinə qarşı çıxırdı. Onun fikrincə, N.O.Sarakşinov və A.İ.Ulanovun araşdırmalarında «Qeser» eposunun xəlqiliyi açılmış, onun mənbəyinə və tarixlə qarşılıqlı əlaqəsinə düzgün baxış formalaşmışdır. Y.R.Koşev alim haqqında fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: «Xalq yaradıcılığının öyrənilməsində ictimai-tarixi faktlara etinasızlıq Q.N.Potanini yanlış nəticələrə gətirib çıxarmışdır. «Qeser» eposu haqqında qeyd olunan baxışlar Q.N.Potanini incəsənətin aristokratik mənsəyi nəzəriyyəsinin tərəfdarları ilə yaxınlaşdırır. Əsas diqqətini Mərkəzi Asiya xalqlarının eposunun öyrənilməsinə yönəlmiş Q.N.Potanin səhv, qeyri-elmi metodu sayəsində tədqiqatçı kimi az uğur qazanmışdır»⁹³.

Müəllif alimin toplayıcılıq fəaliyyəti ilə araşdırıcılıq fəaliyyətini bir-birindən ayırır və haqlı olaraq qeyd edir ki, alimin toplayıcılıq fəaliyyətinə diqqət yetirmədən onu folklorşünas kimi səciyyələndirmək birtərəfli və yarımçıq olardı. Y.R.Koşev Sibir xalqlarının folklorunun toplanması

научной Сессии Ленинградского Университета. Секция филологических наук. Л.: Наука, 1946, с.127

⁹³ Кошелев Я.Р. Вопросы Русского фольклора Сибири (дооктябрьский период). Томск: Издательство Томского Государственного Университета, 1963, с.183

və öyrənilməsində alimin əməyini yüksək qiymətləndirmiş və onu bu işin əsl rəhbəri və ilham vericisi saymışdır. Onun fikrincə, tanınmış folklorşünasın irsindən yalnız toplama materialları qalsaydı belə, bu, ona rus folklorşünaslığı tarixində görkəmli yer tutmağa kifayət edərdi⁹⁴.

«Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsəri tanınmış tədqiqatçının Şərq fərziyyəsinə dair yazdığı əsas araşdırma əsəridir. O, bu əsərində Turan xalqlarının eposunun təkcə rus eposuna deyil, bütün Avropa eposuna təsiri məsələsini daha da genişləndirmişdir. Doğrudur, o, bu əsəri yazarkən hazırlığının, mövzuya dair elmi ədəbiyyatdan istifadə səriştəsinin az olduğunu başa düşürdü. Lakin bu, onun əlini işdən soyutmur, əksinə, müasiri olduğu alimlərin Orda eposunu müqayisə orbitinə daxil etməyin elm üçün nə qədər faydalı olması haqqında fikirləri onu daha da ruhlandırır. Alim əmin idi ki, onun işi həvəskar səviyyədə olsa da, elmə bir çox akademik araşdırmalardan daha çox fayda verə bilər. Hətta irəli sürdüyü fikirlər qəbul olunmayacağı təqdirdə belə, onun bəzi detallarının elm üçün faydalı olacağına inanırdı.

Q.N.Potanin belə hesab edirdi ki, Şərq və Qərbin epos yaradıcılığının əsasında dünyanın yaranması haqqında mif durur. Həmin mifdə deyilir ki, tanrı dünyanı yaratmaq istəyir, lakin təkbaşına bu işin öhdəsindən gələ bilmədiyindən oğlu ona kömək edir. O, ördəyə çevrilərək suya baş vurur və oradan bir ovuc torpaq çıxarır. Tanrı həmin torpaqdan materikləri yaradır. Dünyanın idarə olunmasında oğluna düşən payı vermədiyindən onlar arasında mübahisə yaranır. Alimə görə,

⁹⁴ Кошелев Я.Р. Вопросы Русского фольклора Сибири (дооктябрьский период). Томск: Издательство Томского Государственного Университета, 1963, с.183

bu mif sonralar dəyişikliklərə uğrayaraq müxtəlif mətnlərin formalaşmasında iştirak etmişdir. Belə ki, Göy oğlu haqqındakı mif sonrakı inkişaf mərhələsində Çoros, İrin-Sayan, Qeser, Çingiz haqqında mətnlərə transformasiya olunmuşdur. Bundan əlavə, öz dinlərinin üstünlüyünü sübut etməyə çalışan missionerlər və ata-oğul döyüşündən bəhs edən mətnlərin əsasında da tanrı ilə oğlun mübahisəsi haqqında mif durur. Həmin təsəvvürlər sonralar Şərqdən köç edən tayfalar tərəfindən Qərbə gətirilmiş və onların əsasında rus bılinaları, «Kalevala» eposu, Böyük Karl haqqında rəvayətlər və s. formalaşmışdır.

Q.N.Potanin başa düşürdü ki, «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərinin əsas ideyası – Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin eyniliyi fikri iki cəhətdən etiraz doğura bilər. Əvvəla, epik məhsulların Monqolustandan – Orxon sahillərindən Fransaya – Sena sahillərinə kimi geniş bir ərazidə yayılması fikri o qədər də inandırıcı görünməyə bilər. İkinci, mümkündür ki, tədqiqatçılar Avropada barbar kimi tanınan ordalıların Qərb mədəniyyətinə təsirini birmənalı qarşılamasın. Bununla belə, o, belə təsirlərin mümkünlüyünə inanırdı. Onun fikrincə, Şərq dövlətlərinin Avropaya hərbi hücumları, xalqların böyük köçü, Qərbi Avropadan Şərqə xaç yürüşləri – bütün bu ictimai-siyasi, hərbi və sosial-iqtisadi sahələrdə qarşılıqlı münasibətlər onlar arasında mədəni əlaqələrin qurulmasına şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsində də orta əsrlər Avropa ədəbiyyatına Şərq motivlərinin bədii-estetik təsirləri olmuşdur. Şərqlə Qərb arasında mərhələlərlə gerçəkləşən bu cür ictimai-siyasi, hərbi və sosial-iqtisadi

münasibətlər E.M.Meletinski, V.M.Jirmunski və başqalarının elmi-nəzəri araşdırmalarında da tədqiq edilmişdir.

İbtidai cəmiyyətlərdə folklor mətnlərinin dini-maşik funksiya daşmasına dair kifayət qədər faktlar mövcuddur. Alim özü də toplama fəaliyyəti zamanı ovçuların ova getməzdən əvvəl ruhları razı salmaq məqsədi ilə nağıl söylədiyinə, bununla da ovlarının uğurlu keçməsinə təmin etməyə çalışdıqlarına dair nümunələr qeydə almışdır. Bu kimi faktlara dayanaraq o, belə hesab edirdi ki, ilkin dövrlərdə folklor mətnlərinin mənimsənilməsi bədii zövqü oxşamaq xatirinə deyil, dini maraqlardan irəli gəlirdi. Yəni Qərb epik yaradıcılığının əsasında duran süjetlər «dini təsəvvürlər»lə birlikdə Qərbə gətirilmiş «dini mətnlər»dir. Onda belə bir sual doğur: yad dinə məxsus məhsullar yeni mühitdə necə yayıla bilərdi? Görkəmli tədqiqatçı hər bir xalqın özünəməxsus kult anlayışının olduğunu qəbul edir, hətta kult anlayışını millət anlayışına bərabər tuturdu⁹⁵. Lakin onun fikrincə, fərqlilik yalnız xırda detallarda özünü göstərir, ümumi cizgilər isə bütün xalqlarda eynidir. Demək, tədqiqatçıya görə, Şərq dini məhsullarının Qərbə yayılmasının əsas səbəbi o dövrdə Şərq və Qərb xalqlarının kult anlayışı arasında elə də böyük fərqin olmamasıdır. Q.N.Potanın «Çinin Tanqut-Tibet ətrafı və Mərkəzi Monqolustana dair qeydlər» toplusuna yazdığı ön sözdə bu məsələnin üstünə qayıdaraq qeyd edir ki, monqolların yürüşü ərəfəsində Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında fərqlər xeyli artmışdır. Ona görə də, Qərb dünyası monqollarla müqayisədə onlardan daha əvvəl Avropaya yürüş etmiş türk tayfalarından

⁹⁵ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ., 1899, с.852

daha çox şey mənimsəmişdir⁹⁶. Q.N.Potanın hunların adını çəksə də, burada əsas rolu ordalılara (Qızıl Orda), xəzərlərə verir və belə hesab edirdi ki, Şərq süjetlərinin böyük əksəriyyəti Avropaya məhz onlar tərəfindən gətirilmişdir. Amma bu, heç də ordalılardan və xəzərlərin həmin süjetlərin birbaşa varisi olduğu anlamına gəlmir. Alimə görə, onlar Şərq mədəniyyətinin Qərbə ötürülməsində vasitəçi olmuşlar.

Qərb epik yaradıcılığının əsasında duran süjetlərin hansı xalqa məxsus olduğuna gəldikdə, o, konkret ad verməkdən çəkinirdi. Çünki türk, monqol və tibet xalqlarının şifahi irsi bir-birinə o qədər yaxındır ki, onlardan hansının həmin nümunələrin sahibi olduğunu təyin etmək qeyri-mümkündür. Lakin araşdırıcı ehtimal edirdi ki, həmin nümunələr Şimali Monqolustanda yaranmış və buddizmin Monqolustanda yayılmasından (V əsr) daha əvvəl tayfaların Mərkəzi Asiyadan Qərbə hərəkət etməsi ilə Avropaya gətirilmişdir. Onun fikrincə, bu iqtibaslar sonrakı dövrlərdə də davam etmiş və Şərq epik məhsulları hissə-hissə Qərb mədəniyyətinə daxil olaraq, burada möhkəm yer tutmuşlar. Araşdırıcı bu iqtibasların başladığı tarixi dəqiq göstərməsə də, Homerin «İliada» və «Odissey» əsərlərində «Qeseriada» ilə səsleşən süjet və motivlərə istinad edərək bu təsirlərin tarixini daha qədimə aparmışdır.

Görkəmli alim şifahi alınmalarla yazılı alınmaları bir-birindən fərqləndirirdi. Onun fikrincə, şifahi alınmalar dini maraqlardan irəli gəldiyindən onlar yad mədəniyyətlər içərisində asan şəkildə özünə yer tapa bilirlər. Yazılı mənbə-

⁹⁶ Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия: в 4-х томах, Т.2. Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1893, с.VIII

lərdən alınmalarda isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Əvvəla, yazılı mənbələrdən alınmalar çox vaxt bədii maraqlara xidmət edir. Yox, əgər dini məqsədlə alınmalar olarsa, bu mövcud dini təsəvvürlərin dağılması yolu ilə baş verir. Bunun ən bariz nümunəsi kimi Q.N.Potanın xristianlıq, islam və buddizm dininə məxsus mətnlərin xalq rəvayətlərini sıxışdırıb dövrüyədən çıxarmasını qeyd edir. Onun fikrincə, belə mətnlər yerli əfsanə şəklini almır, əksinə, yad cizgilərini nə qədər çox qoruyub saxlayırsa, bir o qədər yaxşı hesab olunur⁹⁷.

Alimin folklorun mənşəyi haqqında söylədiyi fikirlər, yəni onun dindən törədiyini iddia etməsi rus folklorşünaslığında birmənalı qarşılanmamışdır. Bu məsələyə toxunan Y.R.Koşelev alimi folklorun mənşəyinə idealist yanaşmada, dindən kənar şifahi mətnlərin mövcudluğunu inkar etməkdə günahlandırır⁹⁸. Q.N.Potanın bu fikrinə Y.R.Koşelevin belə tənqidi yanaşması onun materialist dünyagörüşündən irəli gəlir. Əslində, Q.N.Potanın bütün folklor nümunələrinin deyil, yalnız arxaik epik mətnlərin – miflərin, arxaik nağıl süjetlərinin dindən törədiyini qeyd edirdi. Bu məsələdə o haqlı idi. Çünki arxaik epik nümunələr öncə dini mətnlər kimi yaranmış, sonradan dindən ayrılaraq müstəqil inkişaf yolu keçmişlər. Dindən kənar folklor nümunələrinin yaranması artıq bundan sonrakı mərhələyə təsadüf edir.

Tədqiqatçıya görə, Şərqlə Qərb arasındakı təsirlər birtərəfli deyil, qarşılıqlı olmuşdur. Belə ki, Şərqdən Qərbə

⁹⁷ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ, 1899, с.852

⁹⁸ Кошелев Я.Р. Вопросы Русского фольклора Сибири (дооктябрьский период). Томск: Издательство Томского Государственного Университета, 1963, с.165

axınlar olduğu kimi, Qərbdən də Şərqə axınlar olmuşdur. Orta əsr səlib yürüşləri zamanı, eləcə də Şərqdən köçən tayfaların bir qisminin yenidən öz vətənlərinə qayıtması ilə bir çox Qərb süjetləri Şərqə gətirilmişdir. Amma tarixən əsas köçlər Xəzər dənizinin şimalı boyunca Şərqdən Qərbə olduğundan o, ikinci ilə müqayisədə birinci təsiri daha güclü hesab etmişdir.

Görkəmli alim «Rus bilinalarının Şərq mənşəyi» məqaləsində Qərbin Şərqə təsiri məsələsinə yenidən qayıtmış və ona bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, Qərbin Şərqlə münasibətləri ticarət və səfirliklər səviyyəsində olduğundan bu təsirlər o qədər də güclü olmamışdır. Şərqdən Qərbə isə tayfalar öz dini və tayfa təşkilatları ilə birlikdə köç edir, özləri ilə dini təsəvvürlərini gətirir, məbədlər tikir, onun içərisini öz tanrılarının təsviri ilə bəzəyirdilər. Kütləvi məskunlaşmalar zamanı gəlmələr yerli ölkədə həmişəlik qalır və yerli əhali ilə qaynayıb qarışırdılar. Ona görə də, o, belə hesab edirdi ki, bu yolla baş verən təsirlər ticarət karvanları və səfirliklər vasitəsi ilə olan təsirlərdən daha dərin olmuşdur⁹⁹.

Tədqiqatçı süjetlərin Qərbə axınının mümkün yollarını göstərmişdir. Həmin yollar köçəri tayfaların Qərbə yürüşləri zamanı istifadə etdiyi yolla üst-üstə düşür. Bu yollardan biri vaxtilə Səlcuqların, Çingiz xanın ordusunun Qərbə yürüş etdiyi marşrutdur ki, Türkünstanı keçməklə İrana, Ermənistana, oradan da Fələstin və Suriyaya uzanır. İkinci yol isə – tarixən əsas köçlər bu yolla baş verdiyindən görkəmli alim onu əsas yol hesab edirdi – Xəzər dənizinin Şimalı boyunca Gürcüstanı, Ermənistanı keçməklə Fələstinə qədər uzanırdı. Bu yol qərbdə iki

⁹⁹ Потанин Г.Н. Восточные основы русского былинного эпоса. Журнал «Вестник Европы». Петербург: Типография, 1896, книга 5, с.85-86

qola ayrılır, bir qol Krıma, Balkan yarımadasına, digər qol isə şimal-qərbə yönəlir. Alimə görə, şimal-qərbə axınlar Volqa sahillərindən başlamış, Rusiyanın içərilərindən keçməklə İsveçə, Pomeraniyaya qədər davam etmişdir. Rusiya dövləti qurulmuşdan əvvəl bu yolla həm də ticarət əlaqələri həyata keçirilirdi. Tacirlər gəldikləri ölkələrdə ticarət fəaliyyətləri ilə əlaqədar bir müddət yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar ki, nəticədə öz adət-ənənələri ilə yerli mədəniyyətin zənginləşməsində onlar da müəyyən rol oynamışlar. Bu səbəbdən Q.N.Potanin belə hesab edirdi ki, bu istiqamətdəki iqtibaslar yalnız tayfalar deyil, həm də ticarət əlaqələri vasitəsi ilə baş vermişdir. Ümumiyyətlə, görkəmli folklorşünas süjetlərin iqtibasının dörd mümkün variantını qeyd edirdi: 1) səfirliklər; 2) ticarət əlaqələri; 3) hərbi yürüşlər; 4) tayfaların köçü vasitəsi ilə¹⁰⁰.

Qərb epik yaradıcılığının Şərqlə süjetləri əsasında təşkil olunması fikri o zaman özünü doğrulda bilirdi ki, köçəri tayfaların yürüş etdiyi yol boyunca həmin rəvayətlərin variantlarına rast gəlinir. Amma Q.N.Potanin hesab edirdi ki, həmin ərazidə adı çəkilən rəvayətin variantlarına rast gəlinməsə belə bu Şərqlə fərziyyəsi üçün «ölümcül» zərbə olmazdı. Çünki Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayan tayfaların dili və mədəniyyəti tamamilə fərqli tayfalar tərəfindən sıxışdırılması nəticəsində Şərqlə Qərbi bir-birinə bağlayan zəncirin müəyyən həlqələri qopa bilər. Konkret öz fərziyyəsinə gəldikdə isə, onun üçün belə bir təhlükə görmürdü. Çünki Şərqlədən köç edən tayfaların ilk oturaqlaşması Dnepr və Krıma

təsadüf edir ki, burada da Çingiz xan haqqında rəvayətlərin variantlarına rast gəlinir¹⁰¹.

Şərqlə süjetlərinin Rusiyaya gətirilməsində və burada möhkəmlənməsində Q.N.Potanin xəzərlərə böyük önəm verirdi. Onun fikrincə, güclü və qüdrətli bir dövlətə sahib olan, Bizans imperiyası ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr quran, onda özünə qarşı rəğbət oyadan bir xalqın tarix səhnəsində bir iz qoymadan getməsi mümkün deyildir. Fikirlərini davam etdirən araşdırıcı yazır ki, xəzərlərin Qərb dünyasına təsiri Qara dəniz sahillərində yaşayan yunanlarla tanışlıqdan sonraya təsadüf edir. Şərqlə süjetlərini xəzərlərdən mənimsəyən yunanlar daha sonra onları yunan işləmələri altında Konstantinopola, böyük bir qismini isə Rusiyaya ötürmüşlər. Tanınmış folklorşünas bılına süjetlərini, xristian apokriflərini məhz xəzərlərdən alınmış epik məhsullar sayırdı. Onun fikrincə, həmin süjetlər xəzərlər tərəfindən əvvəl Volqanın aşağı axarlarına gətirilmiş, Dneprin dini mərkəz kimi formalaşmasından sonra onlar Rusiyaya keçmişdir. Xəzərlər sonradan tarix səhnəsindən silinsə də, onların şifahi irsi bilinalarda, yazılı mənbələrdə qorunub saxlanmışdır¹⁰².

Alim başa düşürdü ki, süjetlərin iqtibas olunduğunu müəyyənləşdirmək üçün mövzu oxşarlığı kifayət etmir. Bunun üçün 1) personaj adları arasındakı oxşarlığa; 2) motivlərin oxşar kombinasiyasına; 3) süjetin məxsus olduğu xalqın adət-ənənəsi ilə bağlılığına diqqət yetirmək lazımdır. Bundan başqa, əgər ehtiyac olarsa, süjetlərin bir xalqdan digərinə keçdiyini əks etdirən tarixi faktlara da istinad etməyi zəruri

¹⁰⁰ Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, с.651

¹⁰¹ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геогр. Отд. Импер. Общ, 1899, с.155

¹⁰² Потанин Г.Н. Восточные основы русского былинного эпоса. Журнал «Вестник Европы». Петербург: Типография, 1896, книга 5, с.93

sayırdı. Onun «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsəri də Şərqlə Qərb şifahi yaradıcılığı arasında həmin oxşarlıq və paralelliyin axtarılmasına yönəlmişdir. Bu monoqrafiya oxucunu əsərin girişindən son səhifəyə qədər materialın çoxluğu ilə yükləyir. Əsərdə süjetlər ardıcıl göstərilir, paralellər və müqayisələr zənciri yaradılır. Bu paralellər zənciri xüsusi sistem olmadan birləşir. Lakin bu systemsizlik zahiridir. Süjet və motivlərin aralarında olan zahiri səs uyğunluğu alimə müqayisələr aparmağa və müəyyən ehtimallar irəli sürməyə zəmin yaradırdı. Ümumiyyətlə, o, əsərləri tam və bütöv şəkildə tədqiqata cəlb etmir, onları hissələrə, gedişlərə, elementlərə, motivlərə, adlara, «ümumi planlara», mərkəzi epizodlara bölərək müqayisələr aparırdı. Bundan əlavə, o, epik folklor və orta əsrlər ədəbiyyatının müxtəlif janrları arasında fərq qoymur və araşdırmalarında epos, nağıl, əfsanə, etnoqonik rəvayətlərdən geniş istifadə edirdi.

Araşdırıcı «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərini Karlovin eposuna daxil olan Berta haqqında romanla başlayır. Romanda deyilir ki, fransız kralı macar kralının qızı Bertaya elçi düşür. Bir ayağı o birinə nisbətən böyük olduğundan Berta ərinin həqiqəti biləndən sonra onu öldürəcəyindən ehtiyat edir. Ona görə də, toy gecəsi gərdəyə özünün yerinə qulluqçu qızı – Alqıstanı göndərir. Səhər Berta ərinin yataq otağına girmək istəyəndə Alqısta özünü bıçaqla yaralayır və günahı Bertanın üstünə yığır. Alqıstanın yalanına uyan Fransız kralı Bertanı saraydan qovur. Roman bu tip süjetlər üçün xarakterik sonluqla – həqiqətin üzə çıxması və yalançı gəlinin cəzalandırılması ilə tamamlanır.

Tədqiqatçı belə hesab edir ki, Berta haqqında roman «Erdeni-Xaralığ» adlı monqol nağılının bir variantıdır. Qərb

eposunda olduğu kimi burada da təqib olunan şahzadə qızdan, onun böhtan üzündən ərindən ayrılmasından, axırda həqiqətin üzə çıxması və əri ilə barışmasından bəhs olunur. Monqol variantında Erdeni-Xaralığın Arya-Balo və ya Avalokitaşvara tanrısının təcəssümü olduğu qeyd olunur. Bundan çıxış edərək, araşdırıcı bütün bu süjetlərin eyni mənbədən, yəni Arya-Balo tanrısı haqqında təsəvvürlərdən qaynaqlandığını irəli sürürdü.

Q.N.Potanin V.V.Radlovun qeydə aldığı Şinqıs haqqında rəvayəti də Arya-Balo tanrısı haqqında süjetlər silsiləsinə daxil edir. Adı çəkilən rəvayət Şinqısın (Çingizin – Ü.Ə.) anasının gün işığından hamilə qalması motivi ilə başlayır. Bundan xəbər tutan ata arvadına qızı öldürməsinə tapşırır. Lakin ananın qızına rəhmi gəlir və onu sandığın içinə qoyub çaya atır. Rəvayət qızın xilas olması və Şinqısın doğulması ilə tamamlanır. Görkəmli alim Şinqısın doğulması ilə Çingizin dünyaya gəlməsi arasında bir bağlılıq olduğunu düşünür. Doğrudur, Çingiz xan haqqında əldə olan materiallar bu cür keçidi səciyyələndirmək üçün yetərinə fakt vermir, amma bu, onu hər iki əsər arasında müqayisələr aparmaqdan çəkindirmir. Onun fikrincə, bu süjetin Qərbdə olduğu kimi, Şərqdə də müxtəlif variantları toplanmış olsaydı, onda Erdeni-Xaralığ nağılından Çingiz xan haqqında qırğız rəvayətlərinə tədrici keçidi təsəvvür etmək o qədər də çətin olmazdı¹⁰³.

Araşdırıcı yalnız Qərb epik nümunələrinin deyil, həm də Atilla haqqında rəvayətlərin də kökünü Şərqdə axtarırdı. Onun fikrincə, Atilla haqqında rəvayətlərin bir çox epizod-

¹⁰³ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ., 1899, с.17

larına Çingiz xan haqqında mətnlərdə rast gəlinir. Belə ki, o, Atillanın anasının itdən hamilə qalması epizodu ilə Şinqıs haqqında qırğız rəvayətləri arasında, Qudruanın Atilladan oğlanlarının qisasını alması epizodu ilə Şidikurun arvadının Çingizi öldürməsi epizodu arasında bir bənzərlik tapır. Həmin bənzərliyə söykənərək Çingiz xan haqqında hekayələrin hunlar və ya daha qədim köçəri tayfalar tərəfindən Qərbə gətirildiyini və onun əsasında da Atilla haqqında rəvayətlərin formalaşdığını qeyd edirdi. Bununla da, Atilla haqqında rəvayətlərin yerli xalqların əfsanələri əsasında Avropada yarandığını iddia edən tədqiqatçıların qarşısına daha tutarlı faktlar qoymuşdur.

Q.N.Potanin ehtimal edirdi ki, Çingiz xan haqqında rəvayətlər hələ o, tarix səhnəsinə çıxmamışdan əvvəl də mövcud olmuşdur. Alim bu hekayələrin xarakterindən çıxış edərək onları iki qrupa ayırırdı. Birinci qrupa Çingiz xanın uşaqlıq, gənclik dövründən, ilk igidliyindən, taycit və merkitlərlə döyüşündən bəhs edən hekayələri, ikinci qrupa isə Çingiz xanın Çin, Türkünstan, İran, Qıpçaq çölü və Rusiyaya hərbi yürüşlərini daxil edirdi. Görkəmli alim yazır ki, ikinci qrupa daxil olan hekayələr baş vermiş tarixi hadisələrin quru xronikasından başqa bir şey deyildir. Onlardan fərqli olaraq, Çingizin uşaqlığından Çin sərhəddinə ilk yürüşünə qədər dövrü əhatə edən hekayələr heç bir tarixi məzmun kəsb etmir. Bundan çıxış edərək belə ehtimal edirdi ki, məhz bu hekayələr Çingiz və ya Çingiz-Kezer xan adlı tanrıya məxsus olmuş, sonradan həmin mətnlər tarixi şəxsiyyət olan Çingiz xanın adına çıxılmışdır.

Maraqlıdır ki, Erdeni-Xaralik haqqında nağılın ancaq bir hissəsi Berta haqqında romanla üst-üstə düşür, Xaralikin

gəlin axtarması epizoduna isə həmin romanda rast gəlinmir. Q.N.Potanin bu süjetin qarşılığını Karlovin eposuna daxil olan başqa bir hekayədə – Karlın İspaniyaya, Qalafra kralının yanına getməsində axtarır. Amma fərqli cəhətlərin çoxluğu ona bu keçidi əsaslandırmağa imkan vermirdi. Ona görə də, üçüncü bir varianta ehtiyac var idi. Alim belə bir variantı Abatay haqqında monqol əfsanəsində tapır. Erdeni-Xaralik nağılında qəhrəmanın sülh rəmzi olan bütü ölkəyə gətirdiyi qeyd olunur. Bu süjet həm də Abatay haqqında əfsanənin əsas mövzusunun təşkil edir və burada Qomboquru tanrısının bütünün Monqolustana gətirilməsindən bəhs olunur. Tanınmış folklorşünas yazır ki, Abatayın gətirdiyi büt sülh rəmzi sayılmasa da, insanları qarşıda gözləyən təhlükə haqqında xəbərdar etməklə ona yaxın mənəni ifadə edir.

Sülh rəmzi hesab olunan bütün ölkəyə gətirilməsi Karlın Yerusəlim səfəri hekayəsinin də əsas məğzini təşkil edir. Bu səfər zamanı Yerusəlim patriarxı Karla üç müqəddəs əşya – İsa Məsihi çarmıxa vurmaq üçün istifadə olunmuş mismarı, tacı və mömin Simonun əlini hədiyyə edir.

Abatay buddizmi Monqolustanda yayan şəxs, onun gətirdiyi heykəl isə Monqolustana gətirilmiş ilk büt hesab olunur. Tarixi şəxsiyyət olan Böyük Karl da buna yaxın bir funksiyanı daşıyıb: o, xristianlığı german tayfaları içərisində yayan və möhkəmləndirən şəxs olub. Q.N.Potanin ehtimal edir ki, belə bir reputasiya xristianlığın ilk müqəddəs əşyalarının ölkəyə gətirilməsinin Karlın adına çıxılmasına səbəb olmuşdur¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ., 1899, с.54

Görkəmli alim divara zəncirlənmiş Xasar, boğazına qədər torpağa basdırılmış Tas-Xara, həmçinin, qardaşları tərəfindən böhtanlanaraq quyuya atılmış Şunonun eyni obrazlar olduğu və onların Çingiz xanın oğlunu təmsil etdiyini ehtimal edirdi. O, bu ehtimalını gücləndirmək üçün xalxas mətninə müraciət edir. Mətnə deyilir ki, Çingiz xan öz oğluna qəzəbi tutduğu üçün onu ölkədən qovur. Oğlu gedərkən atasının qımızı qarışdırmaq üçün istifadə etdiyi aləti oğurlayıb özü ilə aparır. Buryat rəvayətlərində Çingizə məxsus əşyanı oğurlayan onun qızıdır. O, atasından ağ səma bayrağını ona verməsini xahiş edir, atası bayrağı vermək istəmədikdə onu oğurlayıb Rus çarlığına qaçır. Şuno haqqında rəvayətdə də Şuno atasının ona münasibətindən narazı olduğu üçün ölkəni tərk edib Rus çarlığına getdiyi qeyd olunur. Alimə görə, Çingiz və onun oğlu haqqında bu təsəvvürlər əsasında Roland və Danimarkalı Oje haqqında hekayələr formalaşmışdır. Bu zaman Çingiz Böyük Karlla, onun oğlu isə Roland və ya Danimarkalı Oje ilə əvəz olunmuşdur.

Tədqiqatçının Çingiz və Van haqqında rəvayətlərlə «Karl Qalafra krallığında» hekayəsi arasında müqayisələri zahiri bənzərliklər üzərində qurulduğundan o qədər də inandırıcı görünmürdü. Alimə görə, hər iki hekayə aşağıdakı oxşar motivlərdən təşkil olunmuşdur: xanın yanında qulluq etmə, xanın düşmənlərinə qarşı müharibədə iştirak etmə və xanın düşmənlərlə əlbir olub qəhrəmanı öldürmək istəməsi, amma buna müvəffəq olmaması. Əslində, bu motivlər zahirən birbirinə bənzəyirlər, diqqətlə nəzərdən keçirdikdə onların arasında ciddi fərqlərin olduğunu görmək mümkündür. Məsələn, Çingiz xan taycutların əsirliyindən qaçdıqdan sonra vaxtilə atası ilə yaxşı münasibətdə olan Kireyt xanı Vanın yanına

sığırır. Karl isə əsirlikdən deyil, qardaşları tərəfindən özünə qarşı təhlükə hiss etdiyindən onların əlindən qaçır və Çingizdən fərqli olaraq, Qalafra krallığına saxta bir adla gəlir. Yaxud başqa bir nümunə: Vanın oğlu Sankun Çingizin sarayda böyük şöhrət və nüfuz qazanmasından ehtiyat edərək onu öldürmək istəyir və atasını da dilə tutaraq bu işə razı salır. Ata ilə oğul Çingizi saraya çağıraraq burada öldürmək üçün plan qururlar. Son anda onların planından xəbər tutan Çingiz qaçıb aradan çıxır. Q.N.Potanin bu epizodu Qərb romanında Qalafra kralının oğlu Marsilin Karla qarşı düşmənçilik bəsləməsi ilə eyniləşdirsə də, hadisələrin təfəssilatı monqol rəvayətindən tamamilə fərqlənir. O, çox vaxt bu fərqliliklərə əhəmiyyət vermir, onları ya söyləyicinin əlavəsi kimi səciyyələndirir, ya da mətnin elmə bəlli olmayan hansısa bir variant əsasında əmələ gəldiyini iddia etməklə kifayətlənirdi. Məsələn, Çingiz xan haqqında monqol salnaməsi Çingizin Vanı öldürüb onun qızı ilə evlənməsiylə, Qərb romanı isə Karlın Qalafra kralının qızını qaçırmasıyla tamamlanır. Bu motivə Çingiz xan haqqında rəvayətlər arasında rast gəlməyən alim onu söyləyicinin əlavəsi kimi qiymətləndirmişdir. Onun fikrincə, şifahi ənənədə Qalafra kralının qızının Karl adlı bir şəxs tərəfindən qaçırılması haqqında hekayə olub və söyləyici ad oxşarlığından istifadə edərək həmin hekayəni Karl Qalafra krallığında hekayəsinə calaq edib¹⁰⁵. Lakin bu fikri irəli sürərkən o, həmin süjetin şifahi ənənədə mövcudluğuna dair heç bir dəlil-sübut gətirmir. Buna görə də, ehtimal və təxminlər üzərində qurulan həmin fikirlərin heç bir elmi kəsəri olmur.

¹⁰⁵ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ., 1899, с.40

Alim nəzəri fikirlərini çox vaxt ehtimallar və fərziyyələr üzərində qururdu. Mətnlər ona öz fikirlərini sübuta yetirmək üçün yetərinə material vermədikdə, həmin mətnin elmə məlum olmayan hansısa bir variantına istinad edirdi. Belə bir variantın mövcudluğu isə sual altındadır. Karlla Çingiz arasındakı müqayisələr buna misal ola bilər. Karlla bağlı süjet və motivlərin izlərini Çingiz xan haqqında rəvayətlər arasında axtaran alim Karlin öz bacısından oğlunun olması motivinə Çingiz xan haqqında rəvayətlər arasında rast gəldiyini yazırdı. Onun fikrincə, bu mövzu Çingizlə Şidikur haqqında rəvayətə uyğun gəlir. Rəvayətdə Çingizin Şidikuru öldürdükdən sonra onun arvadını almaq istədiyini, Şidikurun arvadının isə onu axtalayıb özünü çaya atmasından bəhs olunur. Tədqiqatçı burada inçest motivinin izləri olduğunu düşünərək belə hesab edir ki, Şidikur Çingizin atası, onun arvadı isə Çingizin atasıdır. Halbuki, mətndə tamamilə fərqli fikir dikte olunur. Bu cür müqayisələr alimin bütün yaradıcılığı üçün səciyyəvidir.

«Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərinin əsas bölmələrindən biri də Amiran haqqında dastana həsr olunmuşdur. Amiran haqqında dastan və onun mənşəyi məsələsi Q.N.Potaninə qədər bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Belə tədqiqatçılardan biri olan Y.N.Marr həmin dastanın fars mənşəli olduğunu və Amiran sözünün «dünyanın hakimi» mənasını verən «amir–andare–can» sözlərinin birləşməsindən yarandığını yazırdı. Gürcü qəhrəmanının adı üzərində Y.N.Marrın həyata keçirdiyi əməliyyat alimi razı salmadığından yazırdı: «Nəticədə uzun «Amirandarecan» sözü üç hissəyə ayrılmışdı; ülgüc lehimlənmiş yerə deyil, bütövə düşmüşdü; andare sözü iki hissəyə bölünmüş, bir hissəsi Amiran sözünə, o biri hissəsi isə can sözünə birləşmişdir.

Bu etimologiya Amiran adının fars mənşəli olması fərziyyəsi üçün əsas ola bilməz»¹⁰⁶.

Y.N.Marrdan fərqli olaraq, Q.N.Potanın Amiran haqqında təsəvvürləri daha Şərqə aparır və belə ehtimal edir ki, bu təsəvvürlər Qafqaza ordalılar vasitəsi ilə gətirilmişdir. Görkəmli alimin belə düşünməsinin səbəbləri bunlardır: Əvvəla, dağa zəncirlənmiş qəhrəman haqqında rəvayətlər Cənubi Tibetdən tutmuş Orta Asiyaya, Qafqaza qədər geniş bir ərazidə yayılmışdır. Həmin rəvayətlər Yunanıstana qədər gəlib çıxır və burada Heraklin timsalında özünü göstərir. İkinci, həmin mətnlər personaj adlarının yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Üçüncü, Amiran haqqında hekayələrin mövzusunda Orda (Qızıl Orda – Ü.Ə.) rəvayətləri arasında da rast gəlinir. Bu bənzərliklərdən çıxış edərək, tədqiqatçı Amiran haqqında təsəvvürlərin Qafqaza ordalılar tərəfindən gətirildiyini iddia edirdi.

Alimin fikrincə, Amiran haqqında təsəvvürlərin əsasında ata ilə oğulun dünyaya sahiblik üstündə mübahisəsi durur. Həmin əfsanədə qeyd olunur ki, oğul dünyanın yaranmasında atasına kömək edir. Dünyanın idarə olunmasında ona düşən paya sahib olmadığı üçün onda atasına qarşı düşmənçilik baş qaldırır. O, atasının yaratdığı hər şeyi məhv etmək, dağıtmaq istəyir, çayın qabağını kəsib bütün canlıları qırmağa çalışır. Tədqiqatçıya görə, bu təsəvvürlər Saur dağında həbs edilmiş qəhrəman haqqında qırğız əfsanələrinin, Sartaktay-Kezer haqqında rəvayətlərin də əsasında durur.

Araşdırıcı rus bilinaları arasında bu mövzu ilə səsleşən kifayət qədər süjetlərin olduğunu qeyd edirdi. Ənənəvi variant-

¹⁰⁶ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ, 1899, с.395

lardan fərqli olaraq, tanrı oğlu burada qürrələnən, öz gücü ilə öyünən şəxs rolunda çıxış edir. Öz gücü ilə öyünən Svyataqoru o, belə personajlardan biri hesab edirdi. Svyataqor haqqında mətnlərin birində deyilir ki, öz gücünə, qüvvəsinə arxayın olduğu üçün Allah onu cəzalandırmaq istəyir. Bu məqsədlə qoca şəkildə onun qarşısına çıxır və yerdəki zənbili qaldırır ona verməsini xahiş edir. Svyataqor nə qədər çalışsa da, zənbili yerindən tərpədə bilmir¹⁰⁷. Bəzi mətnlərdə Svaytaqor Samson və ya Kolivanla əvəzlənir. Q.N.Potanin serb eposuna məxsus Marko Krlevski, Qafqazdakı Solour, skandinavlardakı Toro, Bibliya hekayələrindəki Nəmrud, ellin mifologiyasına məxsus Sizif haqqında mətnləri də bu silsiləyə daxil edir.

Tədqiqatçıya görə, gürcü qəhrəmanı öz adını Turan mifologiyasında demonik varlıq kimi tanınan Abırqan ilan sözündən alır. Sonuncuya Abırqa-moqay, Abırq-moqay, Amırqa-moqus, Amırqa-cilan variantlarında da rast gəlinir. Mətnlərdə bu varlığın yerin, çayın altında, mağarada yaşadığı qeyd olunur. Tuva şamanları öz ağlarında qızılbaşlı Amırqa ilanı çağırırlar, altaylılar Abırqa-cilanın parçadan tikilmiş təsvirini öz paltarlarına vururlar¹⁰⁸. Görkəmli alim bu kimi faktlara dayanaraq ehtimal edir ki, Orta Asiyada Abırqa ilanın Göy oğlu ilə düşmənçiliyi haqqında təsəvvürlər mövcud olmuş və bu düşmənçiliyin nəticəsi kimi o, yerin altında və ya mağarada həbs olunmuşdur. Amiranın «Göy oğlu» Çoros (Çiristi) tərəfindən zəncirlənmiş Amırqan-moqay və ya Amırqa-cilan olduğunu xatırladan alim yazır ki, bu rəvayət Volqa boyunca Qafqazın şimal ətəklərinə qədər enmiş və «q»

¹⁰⁷ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ, 1899, с.446

¹⁰⁸ Yənə orada, c.404

səsi Amırqan adından düşərək Amiran şəklini almışdır. Öz fərziyyəsinin həqiqiliyinə əmin olan Q.N.Potanin yazır: «Mənə elə gəlir ki, Amiran adının Orda mənşəli olması haqqında təxminlərimi vətəndaş Y.N.Marrın fərziyyəsindən daha üstün tutmaq lazımdır. O (alimin öz fərziyyəsi – Ü.Ə.), onu fars dilindən çıxarır və müəllif yanlışlıqlarını izah edir»¹⁰⁹.

Q.N.Potaninin «Kalevala» eposunun mənşəyi ilə əlaqədar söylədiyi fikirlər də xüsusi maraq doğurur. «Kalevala» eposu Maryattinin yediyi giləmeyvədən hamilə qalması ilə başlayır. Valideynləri həqiqəti biləndən sonra onu evdən qovurlar. Meşədə tərək edilmiş bir daxmada yaşayan Maryatti burada uşağı dünyaya gətirir. Daha sonra uşağı oğurlanan Maryatti ulduz, ay və günəşdən onu xəbər alır, günəş uşağın yerini ona nişan verir.

Görkəmli folklorşünas yeni doğulmuş uşağın oğurlanması motivi ilə Çağan-dara və Noqon-dara mələkləri haqqında budda əfsanələri arasında paralellər olduğunu yazır. Kalevala epizodunda olduğu kimi, burada da ana qeyri-adi mayalanmadan uşağa qalır. Uşaq doğulandan üç gün sonra oğurlanır. Övladını axtarmağa gedən ana yolda qırışdığı mələklərdən – Sayn-Qalbin-burxından və Surxayçı baxşından oğlunu xəbər alır. Sonuncu uşağın yerini ona nişan verir.

Araşdırıcı bir qədər də irəli gedərək yeni doğulmuş uşağın oğurlanması haqqında təsəvvürlərin şaman inancları ilə əlaqədar olduğunu yazır: «Uşaqların ölümü şər ruhların onları oğurlaması kimi başa düşülür. Uşağın ölümünün qarşısını almaq üçün inama uyğun olaraq müəyyən tədbirlər görü-

¹⁰⁹ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ, 1899, с.411

lür. İnsanlar uşağı ağzı üstə çevrilmiş qazanın altında gizləməklə və ya ona «it» ləqəbi verməklə şər ruhu Çatkuru uşağın mövcud olmadığına inandıрмаğa çalışırlar, ya da şər ruhlara hökm etməyi bacaran şamana müraciət edirlər»¹¹⁰.

«Kalevala» eposunun əsas epizodu Vaynamon və İlmarien qardaşlarının Samponu əldə etməsidir. Samponun əldə edilməsi epizodu eposda iki yerdə təsvir olunmuşdur. Bir epizodda Paxol hakimi Vaynamona Samponu düzəldəcəyi təqdirdə öz qızını verəcəyini deyir. Vaynamon Samponu düzəltməyi bacarmır, amma bunu bacaran adamı tanıyır. Bu, onun qardaşı İlmariendir. İlmarien qardaşının vaxtı ilə ona qarşı haqsızlıq etdiyini xatırlayıb əvvəl Samponu düzəltməkdən boyun qaçırır, amma sonradan razılıq verir. O, arpa dənəsi ilə iki quzu sümüyündən Samponu düzəldir. İkinci epizodda isə Vaynamon, İlmarien və Leminikeynen Samponu oğurlamaq məqsədi ilə Paxola yola düşürlər. Vaynamon oxuduğu mahnı ilə Paxol hakimini yuxuya verib Samponu oğurlayır. Yolda güclü tufan həmin əşyanı dənizə salıb parçalayır. Vaynamon Samponun sahilə çıxan parçalarını yığıb gətirir və onun gəlişindən sonra bu ölkəyə xeyir-bərəkət gəlir, Samponun oğurlandığı ölkə – Ləplənd isə kasıb bir yerə çevrilir.

Q.N.Potanın Samponun əldə edilməsi epizodunu Qeserin 12 erdeni gətirməyə getməsi ilə eyniləşdirərək, yazır: «Oxşar cizgilər «Kalevala» ilə «Qeseriada» arasında hansısa bir əlaqənin olduğunu göstərir. Həm burada, həm orada sehrli əşya əldə edilir, həmin əşya qadının yanında saxlanılır. Həmin əşyanın saxlandığı ölkəyə nərdivan və ya ağacla çıxılır. Paxol

¹¹⁰ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ, 1899, с.733

sakinlərini yuxuya vermək üçün «Kalevala»da musiqidən, «Qeseriada»da isə çaxırdan istifadə olunur... Sampo epizodu «Qeser və erdeni» hekayəsinin bir versiyasıdır. Paxol sahibi Qeserin anası və ya nənəsidir, Qeserin özü isə «Kalevala»da iki personaja – İlmarien və Vaynamona parçalanmışdır»¹¹¹.

Fin xalqlarından yalnız fin, karel və estlər milli eposa sahibdirlər, ləplənd, çeremis, mordv, vostyak və permyaklarda isə epos yoxdur. Bundan çıxış edərək, «Kalevala» eposunun araşdırıcısı Komparetti onun Asiyadan gətirilmədiyini, finlərin Avropada məskunlaşmasından sonra formalaşdığını yazır. Komparetti fin eposu ilə qonşu xalqların eposları arasındakı oxşarlığa söykənərək qeyd edir ki, fin eposu ilk təkanı skandinav xalqlarından almış, lakin sonradan fin mədəniyyətindən bəhrələnərək müstəqil inkişaf yolu keçmişdir¹¹². Q.N.Potanın Komparettinin bu fikirləri ilə razılaşmıyaraq yazır: «Kalevala»nın əsas süjetlərinin müqayisəsindən sonra Komparettinin fərziyyəsinə qarşı başqa bir fərziyyə çıxarmaq olar. Karel eposu karellərin özü tərəfindən yaradılmamış, Orda şərqindən alınmışdır. Lakin o, birbaşa ordalıların özündən deyil, hansısa başqa bir xalqdan mənimsənilmişdir. Fin ailəsinin başqa üzvlərinin belə bir eposunun olmaması onu göstərir ki, başqa fin xalqlarından fərqli olaraq, karellər hansısa təsirə məruz qalmışlar»¹¹³. Q.N.Potanın görə, bu xalq skandinavlar ola bilməzdi, çünki «Karel eposu orijinallığına görə seçilir (o, şamanlar və pəhləvanlar haqqında mahnılardır). O, karel tayfaları içərisində onların

¹¹¹ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ, 1899, с.759-760

¹¹² Yəne orada, с.728

¹¹³ Yəne orada, с.786

başqa fin xalqlarından və skandinav dünyasından uzaqlaşdığı bir dövrdə möhkəmlənə və inkişaf edə bilərdi»¹¹⁴.

Görkəmli alimə görə, «Kalevala» eposunun formalaşmasına rus mədəniyyətinin güclü təsiri olmuşdur. Rus eposunda, xüsusilə də Novoqoredskdə karel eposuna xas elementlərə rast gəlinir. Karel eposunda olduğu kimi, burada da baş rolun iştirakçıları pəhləvan deyil, şamandır. Onun fikrincə, rus bılına qəhrəmanı Volx adına və zahiri görünüşünə görə şamana bənzəyir, Qusliyar Sadko bir çox cəhətlərinə görə Vaynamonu xatırladır. Volqa Mikula və Buslayev kimi bılına qəhrəmanları isə bahadıra bənzəsələr də, tatarlarla deyil, bazarda, küçədə «rus müjlikləri» ilə döyüşür. Tədqiqatçı bu kimi müqayisələrə dayanaraq onları «rus kalevalaları» kimi səciyyələndirmişdir. Onun fikrincə, Vaynamonun oxuması və çalması epizodu Qusliyar Sadko haqqında bılına əsasında, Vaynamonun Samponu gətirməyə getməsi epizodu Buslayevin Yerusəlim səfəri əsasında, Maryatti haqqında epizod isə itmiş oğlunu axtaran ana haqqında kolyada əsasında formalaşmışdır¹¹⁵.

Beləliklə, Q.N.Potanın Cənubi Rusiyanın Şərq süjetlərinin Qərbə ötürülməsində tranzit rolunu oynadığını güman edirdi. Belə ki, Şərqdən gələn süjetlər əsasında onun «rus kalevalaları» kimi səciyyələndirdiyi əsərlər formalaşmış, həmin əsərlərin əsasında isə «Kalevala» eposu yaranmışdır.

«Kalevala» eposu ilə Şərq süjetləri arasındakı oxşarlıq bir çox tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmişdir. Adı çəkilən eposa ayrıca bir araşdırma həsr etmiş V.M.Jirmunski Karel-fin eposunun əksər süjetlərinin Turan xalqlarının bahadırlıq

¹¹⁴ Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ, 1899, с.786

¹¹⁵ Yənə orada, с.787

nağılları ilə oxşarlığına əsaslanaraq onlar arasında daha qədim genetik əlaqənin olduğunu yazırdı¹¹⁶.

Rus bılinalarının mənşəyi məsələsi Q.N.Potanın düşündürən əsas problemlərdən biri olmuşdur. Bu məsələyə o, ayrıca məqalələr həsr etmiş¹¹⁷, «Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərində, eləcə də iqtibas nəzəriyyəsinə dair yazdığı müxtəlif araşdırmalarında yeri gəldikcə bu problemə toxunmuşdur. Rus bılinalarının Şərq mənşəyi məsələsi rus folklorşünaslığı üçün yeni deyildir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, V.V.Stasovun, V.F.Millerin araşdırmalarında bu problemə geniş yer ayrılmışdır. Lakin Q.N.Potanın araşdırmalarının əsas özəlliyi ondadır ki, o, rus bılinalarının mənşəyini V.V.Stasov kimi Hindistanda, V.F.Miller kimi İran və Qafqaz xalqlarında deyil, Turan xalqlarının şifahi irsində axtarırdı. Onun fikrincə, rus bılinalarının mənşəyində Arya-Balo tanrısı haqqında təsəvvürlər durur. Həmin təsəvvürlər sonradan müxtəlif dəyişikliyə uğrayaraq Patok, Dobrin, İlya Muromets haqqında bılinaların, Vladimirin Korsın səfəri haqqında əfsanənin təşkilində iştirak etmişdir.

Araşdırıcının Patok haqqında bılına ilə əlaqədar söylədiyi fikirlərə diqqət yetirək. Bılınada qeyd olunur ki, knyaz Vladimir Patoka, eləcə də üç bahadıra Padola getmək tapşırığı verir. Patok Padola gələndə Mari Padolenko onu da özü ilə Rusiyaya aparmasını və orada xaç suyuna çəkməsini xahiş edir. Marini Rusiyaya gətirən Patok onu xaç suyuna çəkib Nastasiya adını verir. Daha sonra bılınada Marinin çar Varfolomey tərəfindən oğurlanmasından, onun ardınca gedən

¹¹⁶ Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. М-Л.: Гос.Лит.Издат, 1962, с.236

¹¹⁷ Потанин Г.Н. Восточные основы русского былинного эпоса. Журнал «Вестник Европы». Петербург: Типография, 1896, книга 4, с.605-634;

Patokun arvadının xəyanəti ilə üzləşməsindən bəhs olunur. Q.N.Potanınin fikrincə, bu bılına «Qeser» dastanı ilə eyni süjet əsasında qurulmuşdur. Belə ki, monqol dastanında da Qeserin əvvəl ilanın əsirliyində olan qadını xilas etməsindən, onun arvadının oğurlanmasından və arvadını xilas etməyə gedən Qeserin onun xəyanəti ilə üzləşməsindən danışılır. Qeserin xilas etdiyi qadınla oğurlanan qadının müxtəlif şəxslər olması belə alimi onlar arasında oxşarlıq axtarmaqdan çəkindirmir. Onun fikrincə, «Qeser»i təşkil edən bu iki mövzu əvvəllər müstəqil şəkildə mövcud olmuş, sonradan onlar «Qeser» dastanı daxilində bir araya gətirilmişdir.

Tədqiqatçı müqayisələrini genişləndirərək Dobrın haqqında bilinənə də buraya daxil edir. Bilinən bir epizodunda Dobrının Mari Divovanı ilanın mağarasından xilas etməsindən, növbəti epizodda isə Marinin Dobrının yoxluğu zamanı başqasına ərə getməsindən bəhs olunur. Alimə görə, monqol povesti ilə bu bılına arasında yeganə fərq ondan ibarətdir ki, bu bılına arvadın ərinə sadıq qalması ilə tamamlanır.

O, belə hesab edir ki, hər üç süjet eyni mənbədən əmələ gəlmişdir. O, Çingizin Solonqos çarlığına yürüşü və bağlanan sülhə görə Xalunu alması, Çingizin Tibet çar Şidurqun üstünə yürüşü və onun arvadını aparması süjetlərini, Çingizin Naraxanın qızına nişanlanması haqqında buryat əfsanəsini, ən nəhayət, Çingizin Çinə yürüşü və onun dişinin ağrması haqqında rəvayətləri də bu silsiləyə daxil edir. Onun fikrincə, bütün bunların kökündə ölkəyə yeni kultun gətirilməsi haqqında təsəvvürlər durur: «Fikrimizcə, bu dörd əfsanənin hamısı Şimali Monqolustanda, Orxon yaxınlığında qeydə

alınmış Abatay haqqında əfsanəyə uyğun gəlir. Onlar yeni kultun gətirilməsi haqqında əfsanənin variantıdır»¹¹⁸.

Q.N.Potanınə görə, digər bılına qəhrəmanı İlya Muro-mets də Arya-Balo tanrısı haqqında təsəvvürlər əsasında yaranmışdır. O, İlya Murometslə Arya-Balo arasında əlaqə yaratmaq üçün Bal-Dorçji haqqında monqol əfsanəsinə müraciət edir. Əfsanədə deyilir ki, rəqs etmək üçün saraya çağrılan Bal-Dorçji ox-yayını paltarının altında gizlədir və rəqs zamanı fürsətdən istifadə edib zalım çarı öldürür. Daha sonra çarın adamlarının təqibindən qaçaraq, mağarada yerdə uzanıb özünü ölümlüyə vurur. Bu vaxt hörümçək mağaranın ağzına tor çəkir, göyərçin isə onun üzünü peyinləyir. Çarın adamları Bal-Dorçjini çoxdan ölmüş cəsəd zənn edib çıxıb gedirlər. Alim Bal-Dorçjinin timsalında Arya-Balo tanrısını görür. Bunu belə əsaslandırır: «Əvvəla ölkənin şər güclərdən təmizlənməsi o tanrıya həvalə olunmalıdır ki, o, xalq inamlarında ölkənin hamisi hesab olunsun; ikinci səbəb isə bu əfsanənin monqol və Tibet inamlarında Arya-Balo tanrısının təəcəssümü kimi təqdim olunan hiyləgər insan Balın-Senqe haqqında monqol nağılı ilə oxşarlığı idi»¹¹⁹.

Tədqiqatçı Bal-Dorçji haqqında əfsanənin İlya Muro-mets haqqında bılına ilə səsləşdiyini yazır. Bal-Dorçjidə olduğu kimi, bilinədə da İlya qoltuğunda gizlətdiyi əşya ilə zalım İdolişi öldürür. Müqayisələrinə davam edərək yazır ki, İlyanın ölümü Tibet qəhrəmanının ölümünə bənzəyir. Təqibdən qaçan İlya mağarada gizlənir və burada daşa çevrilir. Alimə

¹¹⁸ Потанин Г.Н. Восточные основы русского былинного эпоса. Журнал «Вестник Европы». Петербург: Типография, 1896, книга 4, с.613

¹¹⁹ Yenə orada, с.616

görə, bu süjetin alınma olduğunu sübut edən faktlardan biri də dağa qaçaraq orada daşa çevrilən şəxslərin heykəllərinə Rusiyada rast gəlinməməsidir. Halbuki, bu cür heykəllərə Tibet və Monqolustanda tez-tez rast gəlinir. Bu xüsusda yazır: «Bu ölkənin dağlarında, qaranlıq mağaralarda insan əli ilə yonulmuş heykəllərə rast gəlinir. Xalq inanclarında həmin heykəllər, o cümlədən Bal-Dorçji daşlaşmış insan hesab olunur»¹²⁰.

Q.N.Potaninin Vladimirlə Çingiz xan arasında apardığı müqayisələr də xüsusi maraq doğurur. Onun fikrincə, Vladimirin Korsun şəhərini almaq üçün istifadə etdiyi üsulla (şəhərə gedən su kəmərinə kəsməklə şəhər sakinlərini təslim olmağa məcbur etməsi) Çingizin Şimal-Şərqi Tibetə və Amu-Dəryaya yürüşü zamanı istifadə etdiyi üsul eynidir. Rus rəvayətlərində kəmərin yerini Vladimirlə mühasirəyə alınmış şəhərin sakinini monarx Anastasi, Çingiz xan haqqında rəvayətlərdə isə it və ya Çingizin oğluna aşıq olmuş qadın nişan verir. Alimin fikrincə, Vladimir haqqında rəvayətləri təşkil edən digər mövzulara – Vladimirin Korsun knyazının qızına onun valideynlərinin gözü qarşısında təcavüz etməsi, Korsun şəhərinə hücum etməzdən əvvəl missionerlər arasında hansı dinin üstünlüyü haqqında yarış təşkil etməsi, onun ölümünün xalqdan gizlədilməsinə Çingiz xan haqqında rəvayətlərdə də rast gəlinir. Tədqiqatçıya görə, həmin mövzular əsasında təşkil olunmuş rəvayətlər xəzərlər arasında da mövcud olmuş və onlar həmin rəvayətləri öz xaqanları haqqında söyləmişlər. Ruslar həmin mövzuları xəzərlərdən mənimsəmiş, Xəzər xaqanını isə Vladimirlə əvəzləmişlər.

¹²⁰ Потанин Г.Н. Восточные основы русского былинного эпоса. Журнал «Вестник Европы». Петербург: Типография, 1896, книга 4, с.617

Alimin Vladimirlə Çingiz xan haqqında rəvayətlər arasındakı müqayisəsi çox vaxt zahiri bənzərliklər üzərində qurulmuşdur. Çingizin dəfni ilə Vladimirin ölümü arasındakı müqayisələr buna misal ola bilər. Çingiz xan haqqında rəvayətdə deyilir ki, Çingizi dəfn etdikdən sonra yeri bilinməsinə deyərək onun məzarını atla tapdalayıb hamarlayırlar. Vladimir haqqında rəvayətlərdə isə, onun ölümünü xalqdan gizlətmək üçün cənazəsinin qapıdan deyil, tavandan çıxarılmasından bəhs olunur. Alim hər iki epizod arasında bənzərlik olduğunu güman etsə də, burada tamamilə fərqli hadisələrdən bəhs olunur. Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: Solonqut çarı Çingizə təslim olduqdan sonra öz qızı Xulunu onun düşərgəsinə göndərir. Çingiz xan ordu başçılarının etirazına baxmayaraq, gecəni Solonqut çarının qızı ilə keçirir. Görkəmli alim bu epizodla Vladimirin Korsun knyazının gözü qarşısında onun qızına təcavüz etməsini eyniləşdirir. Hər iki epizodda fərqli hadisələrdən bəhs olunduğunu görməmək mümkün deyildir. Gətirilən nümunələrdən də göründüyü kimi, araşdırıcı mətni onun diqtə etdiyi şəkildə deyil, çox vaxt özünün istədiyi, başa düşdüyü şəkildə yozmağa çalışırdı ki, bu da sonda yanlış nəticələrə gətirib çıxarırdı.

Tədqiqatçının Yeruslan Lazareviç haqqındakı fikirləri də xüsusi maraq doğurur. Adı çəkilən nağılın Şərq mənşəli olması fikrini rus folklorşünaslığında ilk dəfə V.V.Stasov irəli sürmüşdür. O, Yeruslan Lazareviç haqqında nağılın «Şahnamə» ilə əlaqəsini göstərmiş, Rüstəmlə bağlı süjetlərlə onun arasında müəyyən oxşarlıqlar və paralellər tapmışdır. V.V.Stasovun bu fikri sonralar V.F.Miller tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Əgər V.V.Stasov Yeruslan Lazareviç haqqında nağılın birbaşa «Şah-

namə» əsasında deyil, öz başlanğıcını «Şahnamə» və «Mahab-aratta» ilə eyni mənbədən alan başqa bir variant əsasında formalaşdığını yazırdısa, V.F.Miller bu məsələdə həmkarından fərqli olaraq, daha qətiyyətli mövqə tutmuş və Yeruslan Lazareviç haqqında nağılın birbaşa «Şahnamə»dən alındığını, Yeruslan adının isə «Şahnamə»nin əsas qəhrəmanlarından biri olan Rüstəmin təhrif olunmuş şəkli olduğunu yazırdı.

Q.N.Potanin Yeruslan Lazareviç haqqında nağılın Şərq mənşəli olması fikrini inkar etməsə də, məsələyə öz həmkarlarından bir qədər fərqli şəkildə yanaşırdı. O, həmin nağılın öz başlanğıcını «Şahnamə»dən deyil, Orda eposundan aldığı irəli sürürdü. Onun fikrincə, Yeruslan Lazareviç haqqında rus nağılı İrin-Sayan haqqında dürbüt nağılının bir variantıdır. Yeruslan Lazareviç nağılında olduğu kimi dürbüt nağılı da ata ilə oğulun döyüşü əsasında qurulmuşdur. Sadəcə, ata ilə oğul qarşılıqlı burada dayı ilə bacıoğlu, böyük və kiçik qardaşların qarşılıqlı şəkildə təqdim olunur. Alimin bu ehtimallarını gücləndirən səbəblərdən biri də adı çəkilən dürbüt nağılında qarşı duran tərəflərdən birinin Arslan adını daşmasıdır. Onun fikrincə, bu ad Çingiz xan haqqında rəvayətlərdə «Oros», «Orus» və ya «Urus» şəkildə təzahür edir. O, belə hesab edir ki, Monqolustanda yaşayan hansısa bir tayfanın içərisində Uruslan nağılının epizodları əsasında təşkil olunmuş müxtəlif nağıllardan ibarət külliyyat mövcud olmuşdur. Monqollar həmin tayfa ilə qarşılaşdıqları zaman bütün külliyyatı deyil, onun ayrı-ayrı elementlərini mənimsəmişlər. İrin-Sayan haqqında nağıl belə meydana çıxmışdır. Həmin külliyyat ordalılar vasitəsi ilə Qərbə gətirilmiş və onun əsasında Uruslan Lazareviç nağılı formalaşmış, onun başqa bir variantı İrana gətirilmiş, onun əsasında isə «Şahnamə» yaranmışdır.

Görkəmli alimin Uruslanla əlaqədar apardığı müqayisələrin özünü doğrultmaması onun şifahi mətnin ümumi qanunauyğunluqlarını bilməməsindən irəli gəlirdi. Məlumdur ki, nağıllarda ad şərti xarakter daşıyır və söyləyici müxtəlif nağıl qəhrəmanını eyni ad altında təqdim edə bilər. Bu qanunauyğunluğu nəzərə almayan araşdırıcı Rüstəm adının iştirak etdiyi bütün mətnləri «Şahnamə» qəhrəmanının adına çıxır və digər «Şahnamə» qəhrəmanlarında olduğu kimi onların kökünü Çingiz xan haqqında rəvayətlər arasında axtarırdı. SMOMPK məcmuəsində çap olunmuş «Rüstəm» adlı nağıl buna misal ola bilər. Nağılda deyilir ki, Rüstəm əjdəhanı öldürüb ona qurban verilmiş qızı xilas edir. Qız əlini əjdəhanın qanına batırıb onun kürəyinə nişan qoyur, qəhrəman həmin nişana görə tanınır. Alimə görə, həmin süjetə Çingiz xan haqqında rəvayətlər arasında da rast gəlinir. Həmin rəvayətdə Çingiz gecəni anası ilə bir yataqda keçirir. Ana gecə onunla yatan şəxsin kim olduğunu bilmək üçün əlini hisli qazana batırıb onun kürəyinə nişan qoyur. Səhər adamların çiyinini gözdən keçirərək onunla gecələyənin kim olduğunu öyrənir. Göründüyü kimi, müqayisəyə cəlb olunmuş süjetlər arasında elə bir oxşarlıq yoxdur. Amma araşdırıcı kürəyə vurulmuş nişana görə tanınma motivindən çıxış edərək, onları bir-biri ilə bağlamağa çalışır. Onun fikrincə, həmin süjet Rüstəm haqqında hekayələr kompleksi ilə birlikdə Qafqaza gətirilmiş, lakin sonradan ümumi komplekt-dən ayrı düşmüşdür.

Fikrimizcə, «Şahnamə» hekayələri arasında həmin süjetə rast gəlinməməsi onu «Çingiziada» ilə bağlamaq cəhdlərinin yanlışlığını göstərir.

Verilən təhlillərdən də göründüyü kimi, alimin «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsəri Avropa və Asiyanın epos yaradıcılığının eyni mənbədən qidalanması fikrinin isbatına həsr olunmuşdur. Bu qədər ağır bir işin öhdəsindən gəlmək tədqiqatçıdan, ilk növbədə, fundamental nəzəri hazırlıq və gərgin zəhmətkeşlik tələb edirdi ki, Q.N.Potanınədə bu keyfiyyətlərin hər ikisi də var idi. O, bu əsəri yazarkən rus və Avropa folkloruna dair, demək olar ki, bütün əhəmiyyətli əsərlərlə tanış olmuşdur. O, görkəmli alimlərin fikirləri ilə hesablaşmış, onlara əlavə və düzəlişlər etmiş, bəzi hallarda isə müasir elmi faktlara aydınlıq gətirmişdir. Hər hansı bir məsələni ümumi sxemə daxil etmək üçün yeni materiallar toplamış və onu öz nöqtəyi-nəzərincə işıqlandırmışdır. Toplama materiallarının azlığı, fikirlərinin ziddiyyətli olması müəllifi qətiyyətli mövqeyindən döndərməmiş, orijinal və özünəməxsus baxışlarını deməyə mane olmamışdır. Araşdırmaya cəlb etdiyi süjetin bütün variantları əldə olmadıqda belə onun daha nə kimi variantlarının mövcud ola biləcəyini ehtimal etmiş, bu da onun Şərqlə Qərb eposunun eyni mənbədən qidalanması fikrinin sübutu zamanı subyektivliyə yol verməsinə səbəb olmuşdur.

2.3. Q.N.Potanınin Göy oğlu kultu haqqında fikirləri

Q.N.Potanınin «Erke. Şimali Asiyada Göy oğlu kultu. Türk-monqol mifologiyasına dair materiallar» əsərini «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərində qaldırdığı problemin davamı saymaq olar. «Şərq motivləri» əsərində o, Şərq və Qərb eposunun eyni mənbədən qidalanması fikrini əsaslandırmağa, ikinci əsərdə isə Göy oğlu mifi və onun transformasiyalarını izləməyə çalışmışdır.

Tədqiqatçıya görə, Göy oğlu haqqında təsəvvürlər ibtidai insanların heyvanlar, səma cisimləri üzərində apardığı müşahidələr əsasında əmələ gəlmişdir. İbtidai insanlar ovçuluqla əlaqədar heyvanlar üzərində müşahidə aparmaq, onların davranışını və həyat tərzini öyrənmək zərurəti hiss etmişlər. Bu müşahidələr nəticəsində insanlar köstəbəyin günün əsas hissəsini yerin altında keçirdiyini və gözlərinin görmədiyini, yarasaların isə saatlarla havadan ayaqlarından asılı vəziyyətdə qaldığını müəyyən etmişlər. İbtidai insanlar belə hesab etmişlər ki, həmin heyvanlar hansısa cəzaya məruz qaldıqları üçün bu cür həyat təzi yaşamağa məhkum edilmişdir. Araşdırıcıya görə, həmin təsəvvürlər əsasında köstəbəyin yer üzünə seyrə çıxmış Göy oğlunun boğazını gəmirməsi haqqında əfsanə yaranmışdır. İbtidai insanlar belə düşünmüşlər ki, köstəbək Göy oğlunu öldürdüyü üçün gözdən məhrum edilmiş və yerin altında yaşamağa məhkum edilmişdir¹²¹.

Tədqiqatçı Şimali Monqolustanda rast gəlinən sərrast ovçu haqqında rəvayətləri də Göy oğlu haqqında təsəvvürlər sırasına daxil etmişdir. Rəvayətdə deyilir ki, ovçu gözü bağlı vəziyyətdə Ülkər ulduzunu vura biləcəyini iddia edir. O, oxla yeddi Ülkər ulduzundan birini vurub yerə salır. Allah ovçunun gözündən yayınıb, qoynunda gizlədiyi səkkizinci ulduzu düşən ulduzun yerinə qoyur. Ovçu Ülkər ulduzunun hamısının yerində olduğunu görüb özünün hədəfdən yayındığını zənn edir. Rüsvey olmuş ovçu baş barmağını kəsir və marmota çevrilir. Q.N.Potanın belə hesab edir ki, ovçu rüsvey

¹²¹ Потанин Г.Н. Ерке. Культ сына неба в Северной Азии. Материалы к тюрко-монгольской мифологии. Томск: Типо-лит. Сибирского Печат. Дела, 1916, с.13

olduğu üçün deyil, allaha qarşı çıxdığı üçün cəzalandırılır. Bu fikrini əsaslandırmaq üçün o, Göy oğlunun cəzalandırılması haqqında mətnlərə müraciət edir. Belə mətnlərin birində Göy oğlunun atasının iradəsinə zidd olaraq yer üzünə gəzməyə çıxdığı üçün tanrı tərəfindən ayıya və ya köstəbəyə döndərilməsi və yer üzündə yaşamağa məhkum edilməsindən bəhs olunur. Folklorşünas Sibirdə ayının insana çevrilməsi haqqında inam mövcud olduğunu, hətta ayının bədənində insan ətindən bir parça qaldığına inanan Sibirin yerli əhalisinin həmin əti yemədiyi, onu kəsib atdıqlarını yazırdı. Bundan çıxış edərək, o, ovçunun marmota çevrilməsini onun tanrı tərəfindən cəzalandırılması kimi izah edirdi.

Alimin fikrincə, Göy oğlu haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biri də ibtidai insanların göy cisimləri, xüsusən də Ülkər ulduzu üzərində aparıldığı müşahidələr olmuşdur. Ülkər ulduzunun hərəkətsizliyi ibtidai insanlar tərəfindən dünyada nizam-intizamın təminatçısı kimi başa düşülür: nə qədər ki, o yerindədir, ulduzların düzgün hərəkəti pozulmayacaq və dünyanın mövcudluğu təmin olunacaqdır. Araşdırıcıya görə, Göy oğlunun yer üzünə gələrək burada nizam-intizam yaratması haqqında təsəvvürləri də bu mülahizələr əsasında yaranmışdır.

Q.N.Potanin «Cənubi Sibir və Şimali Monqolustan tayfalarının inanc və deyimlərində İldırım tanrısı» adlı araşdırmasında bioloji müşahidələrin ibtidai insanların dini təsəvvürlərinin formalaşmasında rolu haqqında fikirlərini daha da genişləndirmişdir. Tədqiqatçıya görə, İldırım tanrısı haqqında təsəvvürlər ildırımın çaxması və onunla birgə müşahidə olunan təbiət hadisələrinin müqayisəsi nəticəsində yaranmışdır. Bu hadisələr arasında müəyyən bağlılıq olduğunu düşünən insanlar onları

İldırım tanrısının törətdiyini zənn etmişlər. İldırımın çaxması güclü yağışlarla, daşqınlarla müşayiət olunur. Yağışın yağması torpağın suvarılmasına, bu da öz növbəsində məhsul bolluğuna səbəb olur. İbtidai insanlar bunlar arasında müəyyən bağlılıq görmüş və İldırım tanrısının məhsuldarlıq və heyvandarlığın hamisi funksiyası da buradan yaranmışdır.

Beləliklə, araşdırıcı bu qənaətdə idi ki, insanı əhatə edən ətraf mühit onun dini təsəvvürlərinin formalaşmasında maddi əsas olmuşdur. Onun fikrincə, bioloji amillər tək-cə türk xalqlarının deyil, həm də ari mifologiyasında mühüm rol oynamışdır. Lakin indiyə qədər alimlər ibtidai insanların dini təsəvvürlərinin formalaşmasında bioloji amillərin rolunu düzgün qiymətləndirməmişlər ki, bu da bir çox mətləblərin üstünün açılmamasına, sirr qalmasına səbəb olmuşdur. O, fikrini davam etdirərək yazır: «Əgər biz ayı obrazının İldırım tanrısı haqqında inam və deyimlərin zahiri detallarının formalaşmasında güclü təsiri olduğunu qəbul etsək, onda mifologiyada ilk baxışdan olduqca qəribə görünən bir çox şeylərin sirr pərdəsi götürülər. Bir tərəfdən aydın olar ki, nə üçün ayı həmişə atıcı kimi təqdim olunur, nəyə görə qışda yuxuya gedən digər heyvanlar, hətta köstəbək də atıcı kimi təqdim olunur. Digər tərəfdən aydın olar ki, nə üçün İldırım tanrısı öz adını heyvanlar arasından, əsasən də ayıdan alır, nəyə görə əfsanəvi cəfakeş – bu ad altında həm də İldırım tanrısı gizlənir, – bəzən ayı adını daşıyır»¹²².

¹²²Потанин Г.Н. Громовник по поверьям и сказания племен Южной Сибири и Северной Монголии. Журнал Министерство народного просвещения. Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1882, часть 219, с.318-319

Alimin Xristos haqqında fikirləri də xüsusi maraq doğurur. Xristianlıq dini Şimali Çində E-le-un, bu dinin əsasını qoyan Xristos isə Erke adı ilə tanınır. Q.N.Potanin türk xalqlarının folklorundan gətirdiyi çoxsaylı materiallara istinad edərək, Erkenin bu xalqların mifologiyasında əsas yer tutan Erliklə eyni personaj olduğu və xristianlığın Şimali Çinə türklər tərəfindən gətirildiyi qənaətinə gəlmişdir. O, «Xristosun mənşəyi» məqaləsində yenidən bu məsələnin üstünə qayıtmış və xristianlığın Cənubi Sibirdə yarandığını, burada yaşayan tayfalar vasitəsi ilə Balkan yarmadasına gətirildiyini iddia etmişdir. Lakin folklorşünasın bu fikirləri sonrakı tədqiqatlar zamanı öz təsdiqini tapmamışdır. V.V.Bartold Çin dilində həftənin adlarına və Çində xristian məbədlərinin verilən adlara istinad edərək, xristianlığın Çinə əvvəl dəniz, sonra karvan yolu ilə ilk dəfə suriyalılar tərəfindən gətirildiyini yazır¹²³. Xristianlığın sosial-iqtisadi əsaslarını, onun yaranma səbəblərini araşdıran İ.A.Stuçevski isə İsus Xristos haqqında mifin kökünün akkadlar, misirlilər, farslar və digər Qədim Şərq xalqları arasında olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Onun fikrincə, həmin xalqların xristianlığa qədərki mifləri, ölüb-dirilən tanrı haqqında təsəvvürləri Xristos haqqında mətnlərin formalaşmasında böyük rol oynamışdır¹²⁴.

Alimin Göy oğlu kimi səciyyələndirdiyi əsas personajlardan biri də Qeserdir. «Qeseriada» süjetlərinə Şərqi Monqolustanda, Tibetdə, eləcə də Monqolustanla sərhəddə yerləşən Cənubi Sibir türkləri arasında rast gəlinir. Dastanda Qeserin

¹²³ Бартольд В.В. Рецензия на книгу «Ерке. Культ сына неба в Северной Азии. Материалы к тюрко-монгольской мифологии» // В.В.Бартольд. Сочинения: в 9-х томах, Т. 4, М.: Наука, 1966, с.372

¹²⁴ Стучевский И.А. Восточные корни мифа о Христе. М.: Издательство восточной литература, 1958, с.50

açıq-aşkar tanrı oğlu olduğu və nizam-intizam yaratmaq məqsədiylə yer üzünə gəldiyi qeyd olunur. Q.N.Potaninə görə, «Qeseriada» süjetləri sonradan türk tayfaları vasitəsilə Qərbə gətirilmiş, Rusiyada onun əsasında İqr İqraveviç, Borma, Solomon və Kitavras haqqında bəliyə süjetləri və Yeqor Xrabriy haqqında mətnlər formalaşmışdır. Lakin əslindən fərqli olaraq, Qərbdə «Qeseriada» süjetlərinə bütöv halda deyil, parçalanmış şəkildə rast gəlinir. İqr İqraveviç haqqında bəliyə Qeserin 12 erdeni gətirməyə getməsi, Borma Qeserin Təpəgözlə qarşılaşması və qadının Qeseri geri qaytarmaq üçün öz övladını öldürməsi, Solomon və Kitovras Qeserin arvadının oğurlanması, Yeqor Xrabriy isə Qeserin anasının ruhunu xilas etmək üçün o dünyaya getməsi epizoduna uyğun gəlir. Q.N.Potanin ehtimal edir ki, bu süjetlər «Qeseriada»da olduğu kimi, əvvəllər bir qəhrəmanın (Potanin həmin qəhrəmanın İqr və ya İqor olduğunu güman edir) adı ilə bağlı olmuş, sonradan müxtəlif qəhrəmanların adına çıxılmışdır. Bu parçalanma belə ilk qəhrəmanın adını bəliyədən silə bilməmiş və onun adı ayrı-ayrı variantlarda qorunub saxlanmışdır.

Qeser kimi Çingiz xan da ilahi mənşəyə sahibdir, lakin birincidən fərqli olaraq, Çingiz xan kult səciyyəsi daşıyır və onunla bağlı Monqolustanda bir sıra mərasimlər keçirilir. Belə mərasimlərin birində dəmirçilər hər il Çingiz xanın şərəfinə qızmış dəmiri zindanın üstünə qoyub döyürlər. Çingiz xanın dəmirçilərin hamisi olması haqqında təsəvvürlər Şərqi Monqolustanda geniş yayılmışdır. Hətta burada zindanın dəmirçilərə Çingiz xandan miras qalması haqqında inam da mövcuddur. Çingiz xanın yenidən dünyaya gələcəyinə inanan dəmirçilər ona məxsus əşyaları götürüb kənd-

bəkənd gəzir, olduqları hər kənddə həmin əşyaları uşaqların qarşısına qoyurlar. Hansı uşaq onları götürüb «bu mənimdir» desə, onun Çingiz xan olduğuna inanırlar. Alimin fikrincə, səyahət edən müqəddəslər haqqında mətnlər də bu təsəvvürlər əsasında yaranmışdır.

Q.N.Potanınə görə, Çingiz xan haqqında sadalanan təsəvvürlər Qafqazda Axsaq Teymur və ya Tamerlan personajlarına transformasiya olmuşdur. Onun fikrincə, tanrı və onun çobanı haqqında qırğız, buryat təsəvvürlərinə, Baykal gölü boyunca uzanan 200 verst uzunluğunda səddin Çingiz xanın çəkməsi haqqında monqol inamlarına Qafqazda Axsaq Teymur haqqında mətnlərdə də rast gəlinir. Bu kimi müqayisələrə, eləcə də Çingiz xanın müsəlman dünyasındakı adı ilə – Temuçinlə Teymur arasındakı bənzərliyə dayanaraq, alim Axsaq Teymur haqqında mətnlərin də Göy oğlu haqqında təsəvvürlər sırasına daxil olduğunu qeyd edir.

Çingiz xan haqqında rəvayətlərə Rusiyada rast gəlinməsə də, dəmirçilik kultu ilə bağlı təsəvvürlərə burada təsadüf olunur. Tədqiqatçıya görə, Astarxan, Tmutorakan kimi coğrafi adların tərkibində dəmirçi anlamını verən «tarxan» termininə rast gəlinməsi, dəmirçilik kultunun vaxtilə bu ərazilərdə geniş yayıldığını göstərir. Bu terminə kiçik dəyişikliklərlə Xəzərdən şimalda və Qafqazda da rast gəlinir. O, bu fikirdə idi ki, Monqolustanda şəxs adı, coğrafi ad və hüquqi termin kimi işlədilən tarxan sözü və onunla bağlı dəmirçilik kultu bu ərazilərə monqol hücumlarından əvvəl Şərqdən gətirilmişdir. Tarxan haqqında təsəvvürlərin Rusiyada kult səciyyəsi daşdığını əsas gətirərək, yazır: «Astarxan, Tmuto-

rakan müqəddəslər olmuş və onlara sitayiş bütün çölə yayılmışdır»¹²⁵.

Müqayisələrini davam etdirən görkəmli alim Müqəddəs Georginin adları arasında da tarxan sözünə təsadüf olduğunu yazır. Müqəddəs Georgi osetinlər, eləcə də digər Qafqaz xalqları arasında «Uastirdji» adı ilə tanınmışdır. Tədqiqatçıya görə, bu ad iki hissədən – «uas» və «tirdji» sözlərindən ibarətdir. «Tirdji» sözünün osetincə «tarxan», «tarkan» sözünün tələffüz şəkli olduğunu, «Uas» sözünün isə, onun Astarxan sözünün tərkibindəki «as»la eyni anlam daşdığını, bəzi hallarda «as» sözünün «xoca», «hacı» sözləri ilə əvəz olunduğunu qeyd edir. Bundan çıxış edərək, o, ehtimal edir ki, «uas» sözü də «as» sözünü əvəz etmişdir.

Axsaq Teymur həm də qütb ulduzunun adıdır. Şimali Qafqaz xalqlarının əksəriyyəti qütb ulduzunu öz dillərində adlandırdığı halda, osetinlər onu türk dilindən aldığı sözlə adlandırmışlar. Bundan çıxış edərək, alim ehtimal edir ki, osetinlər Qafqazın yerli əhalisi deyil və buraya kənardan gəlmişlər. Orta Asiyadan Qafqaza gələrkən yolda türk tayfalarından qütb ulduzunun adını və onunla birlikdə bu ulduz haqqında əfsanələri də mənimsəmişlər.

Son olaraq, Q.N.Potanınin Göy oğlu mifinin mənşəyi ilə bağlı fikirlərinə diqqət yetirək. O, bəzi tədqiqatçıların Göy oğlu mifinin Çindən alınması fikrinə qarşı çıxır, bunu da onunla əsaslandırır ki, kənardan alınan bir mətn yad mühit içərisində bu qədər kök ata və variantlaşa bilməz. Alimin fikrincə, Göy oğlu

¹²⁵ Потанин Г.Н. Ерке. Культ сына неба в Северной Азии. Материалы к тюрко-монгольской мифологии. Томск: Типо-лит. Сибирского Печат. Дела, 1916, с.75

haqqında rəvayətlərin və onunla bağlı mərasimlərin burada yad təsirlər olmadan, yerli təbiət üzərində müşahidələr nəticəsində əmələ gəldiyini göstərən kifayət qədər faktlar vardır. Ona görə də, bu mifin Mərkəzi Asiyadan kənarda yarandığını düşünməyə heç bir lüzum yoxdur.

2.4. Q.N.Potanınin Solomon haqqında saqanın mənşəyi ilə bağlı fikirləri

Solomon haqqında saqanın mənşəyi araşdırıcını hələ «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərini yazarkən düşündürmüşdür. Həmin əsərin ayrı-ayrı hissələrində o, bu məsələyə toxunmuş, lakin həmin fikirlər bütün əsər boyunca səpələndiyindən və tam aydınlığı ilə izah olunmadığından yenidən onlara toxunmaq zərurəti hiss etmişdir. Bu illər ərzində Solomon haqqında saqanın mənşəyi ilə əlaqədar onun fikirləri daha da qətiləşmiş və bu məsələyə dair kifayət qədər sübutlar əldə etmişdir. Digər tərəfdən, əvvəlki illərlə müqayisədə senzuranın bir qədər zəifləməsi alimlərə öz fikirlərini açıq-aşkar ifadə etməyə şərait yaratmışdır. Bütün bunlar araşdırıcıda Solomon haqqında saqanın mənşəyi məsələsinə yenidən qayıtmaq və öz fikirlərini həmkarları ilə bölüşmək ehtiyacı yaratmışdır.

Bu problem Q.N.Potanınə qədər bir çox tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmişdir. Solomon haqqında saqanın mənşəyi məsələsinə ayrıca araşdırma həsr etmiş A.N.Veselovski onun kökünü Hindistanda axtarırdı. Onun fikrincə, Solomon haqqında saqa Avropada «Vikramaçaritra» adıyla tanınmış hind rəvayətindən törəmişdir. Burada Solomonla əlaqədar mövzulardan yalnız birinə – məhkəmə epizoduna rast gəlinməsi, Solomonun arvadının oğurlanması, quş sümüyündən sarayın tikilməsi

mövzularına isə təsadüf olunmamasına toxunan A.N.Veselovski ehtimal edir ki, vaxtilə adı çəkilən hind rəvayətinin tam bir variantı mövcud olmuş və qeyd olunan mövzuların üçü də orada təmsil olunmuşdur. A.N.Veselovskiyə görə, həmin versiya sonradan Qərbə gətirilmiş, Fələstin vasitəsilə Balkan yarmadasına qədər yayılmış, Solomon və Kitovras haqqında rus nağılı da həmin versiya əsasında yaranmışdır¹²⁶.

A.N.Veselovski çar Vikramadit haqqında rəvayətlərin Qərbə yayıldığı marşrutu da göstərmişdir. Onun fikrincə, rəvayətlər Xəzər dənizinin cənubu boyunca İran və Kiçik Asiyayı keçməklə Fələstinə gəlmiş, onun bəzi epizodları yəhudi Təlmuduna daxil olmuş, daha sonra xristianlıq vasitəsi ilə Bizans imperiyasına, buradan da İtaliya və İngiltərəyə qədər yayılmışdır. Digər bir variant isə Qərbə deyil, Şimala üz tutmuş, Monqolustana qədər gəlmiş və monqollar arasında «Ardji Bardji» adı ilə tanınmışdır.

Q.N.Potanın də Solomon haqqında saqanın mənşəyini Şərqdə axtarırdı. Lakin həmkarından fərqli olaraq, onun Hindistanda deyil, Şimali Asiyada əmələ gəldiyini iddia edir və bunu təsdiq edən kifayət qədər faktların olduğunu qeyd edirdi. Görkəmli alim yazır ki, hind rəvayətlərində Solomonla bağlı mövzuların yalnız birinə – məhkəmə epizoduna rast gəlinirsə, çöl rəvayətləri arasında bütün mövzuları tapmaq mümkündür. Hətta bu mövzulara dağınıq şəkildə deyil, eyni mətn daxilində birləşmiş halda da təsadüf olunur. Alimi bu

¹²⁶ Веселовский А.Н. Славянские сказание о Соломоне и Китоврасе и западноевропейские легенды о Морльфе и Мерлине. Из истории литературного общения Запада и Востока // Веселовский А.Н. Собранные сочинение: в 16 томах, Т.7, Спб.: Изд. отд-ня руск. яз. и словесности Имп. АН, 1921, с.453

qədər əminliklə danışmağa təhrik edən əsas səbəblərdən biri də çöl əfsanələrinin personaj adları və ayrı-ayrı detallar baxımından Qərb variantlarına daha yaxın olmasıdır. Bu kimi faktlara dayanaraq o, Şimali Asiyada rast gəlinən variantların hind rəvayətlərindən asılılığına qarşı çıxır və əksinə, çar Vikramadit haqqında hind rəvayətlərinin özünün Şimali Asiya variantları əsasında əmələ gəldiyini iddia edirdi. O, həmin rəvayətlərin yayılmasının iki marşrutunu göstərirdi. Birinci, həmin süjetlər Xəzər dənizinin şimalından keçməklə yəhudi və yunanların yaşadığı Cənubi Rusiyaya (Xəzər xaqanlığına) gəlmiş, buradan slavyan dünyasına, Bizans, İtaliya və İngiltərəyə qədər yayılmışdır. İkinci axın isə Monqolustandan cənuba – Hindistana və Tibetə istiqamətlənmişdir.

Q.N.Potaninə görə, Süleyman haqqında mətnlər öz mənşəyini Şimali Asiya xalqlarının kosmoqonik miflərindən, bir qədər də dəqiqləşdirsək, dünyanın yaranması haqqında mifdən alır. Çolomonla dünyanın yaranması haqqında təsəvvürlər arasında bir bağlılıq olduğunu ehtimal edən araşdırıcı buna məxsus dəlilləri həmin mifin alar-buryat variantında tapırdı. Həmin mifdə dünyanı Burxan və Şolmo tanrılarının yaratdığı qeyd olunur. Şolmonu Çolmonla eyniləşdirən alim onların eyni personajlar olduğunu iddia edir və buradan çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlirdi ki, Çolmon həm də dünyanın yaranmasında iştirak etmiş tanrının adıdır. Onun fikrincə, Çolmon ulduzu haqqında bu təsəvvürlər Qərbə gətirilmiş və onun əsasında Solomon və Kitovras haqqında nağıl formalaşmış, Çolmon adı isə Solomon şəklini almışdır¹²⁷.

¹²⁷ Потанин Г.Н. Сага о Соломоне. Томск: Издат. Сибирского Печатного отд., 1912, с.41

Alimin fikrincə, Solomonun adı ilə bağlı digər mövzularda Çolomon ulduzu haqqında təsəvvürlər arasında rast gəlmək mümkündür. Belə mövzuların birində Solomonun kiçik yaşlarında ikən çölə atıldığı qeyd olunur. Solomon və Kitovras haqqında rus nağılında deyilir ki, Solomon anasının bətnində ikən ona qarşı nalayiq sözlər işlədir. Oğlunun bu hərəkətinə qəzəbi tutan ana onu öldürməyə qərar verir. Uşaq dünyaya gəldikdən sonra qulluqçuya tapşırır ki, onu aparıb çöldə öldürsün və yerinə başqa bir uşaq tapıb gətirsin. Uşağa rəhmi gələn qulluqçu onu öldürməyib dəmirçixananın yanındakı samanlığa atır. Dəmirçi uşağı tapıb evə gətirir və onu öz himayəsi altında böyüdür. Q.N.Potanin bu təsəvvürlərin izlərini Çolmon haqqında buryat əfsanəsində tapmışdır. Əfsanədə Çolmonun şahzadə olduğu, kiçik yaşlarında ikən çölə atıldığı, çoban və dəmirçi kimi işə başladığı qeyd olunur. Çingiz xan haqqında rəvayətlərdə Çingizin uşaq ikən səhradan tapıldığı qeyd olunur. Tədqiqatçıya görə, hər iki personajı bir-birinə yaxınlaşdıran əsas cəhət onların dəmirçiliklə bağlı olmasıdır. Solomonun dəmirçi kimi fəaliyyətə başlamasını yuxarıda qeyd etmişdik. Çingiz xan da gənlik illərində dəmirçiliklə məşğul olmuş, hökmdar seçiləndən sonra da öz keçmişini unutmamaq üçün ildə bir dəfə qızmış dəmiri zindanın üstünə qoyub döyürdü.

Alimə görə, itmiş şahzadə haqqında təsəvvürlər Ülkər ulduzu üzərində müşahidələr nəticəsində əmələ gəlmişdir. İbtidai insanlar yer üzündə havaların soyumasını və şaxtaların düşməsini qütb ulduzunun fəaliyyəti ilə əlaqələndirmişlər. Belə ki, Ülkər ulduzu göydə olduğu zaman havalar soyuyur, şaxtalar düşür, elə ki o qeybə çəkilir, havalar isinməyə başlayır. İbtidai insanlar belə hesab etmişlər ki, Ülkər ulduzu

yerə endiyi üçün havalar xoş keçir. Bu təsəvvürlər əsasında da itmiş və ya oğurlanmış səma cisimlərinin axtarılması haqqında hekayələr əmələ gəlmişdir¹²⁸. Araşdırıcı Çingiz, Tömörşe, Solomon haqqında rəvayətləri bu silsiləyə daxil edir. Onun fikrincə, bu rəvayətlərin içərisində Çingizin adı ilə bağlı olanlar Asiyada qalmış, monqol və qırğız şifahi irsi və yazılı abidələri vasitəsi ilə günümüzə gəlib çıxmışdır. Tömör və ya Timurçinin adı ilə bağlı variantlar Qafqazın şimal ətlərinə qədər gəlmiş və burada Axsaq Teymur haqqında rəvayətlər şəklində yayılmışdır. Çolomonun adı ilə bağlı variantlar Cənubi Rusiyaya gətirilmiş və onun əsasında Solomon haqqında nağıllar formalaşmışdır.

Tanınmış tədqiqatçının əsərləri haqqında fikirlərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, eposun öyrənilməsi istiqamətində yol verdiyi bəzi səhvlər bu əsərlərinin faktoloji əhəmiyyətini azaltmır. Əgər ona qədər bir çox tədqiqatçılar köçəri xalqlarda eposun olmasına şübhə ilə yanaşırdılarsa, bu araşdırmalar sayəsində həmin fikir dəyişilmişdir. Görkəmli alim Turan xalqlarının folklor nümunələrini geniş tədqiqat orbitinə daxil etməklə onların nə qədər zəngin şifahi irsə sahib olduğunu göstərmişdir.

Araşdırıcının bəzi müqayisələrini qəbul etməsək də, onun zəhməti böyükdür. Əsərin materiallarla zənginliyi müəllifin məlumatlarının geniş olmasını göstərir. O, asanlıqla monqol, Sibir və sanskrit ədəbiyyatından («Türk xalqlarının xalq ədəbiyyatı nümunələri»ndən, V.V.Radlov, E.Kostina, A.N.Afanasyev, N.P.Draqmanov və b. topladığı materiallardan) variantlar

¹²⁸ Потанин Г.Н. Сага о Соломоне. Томск: Издат Сибирского Печатного отд., 1912, с.64

seçmiş, qəzetlərdən sitatlar gətirmişdir. Onun əsas araşdırmaları rus bilinalarının mənşəyi ilə bağlı idi. V.V.Stasovun «Rus bilinalarının yaranması», V.F.Millərin «Rus xalq eposuna səyahətlər» və A.N.Veselovskinin «Dünyanın yaranması haqqında dualistik novella» əsərləri Q.N.Potanınin rus eposuna Şərqi təsirləri fikri üçün stimül olmuşdur. Müəllifə elə gəlirdi ki, tədqiqatçılar Şərqi dair daha az materiallara malik olduqlarına görə Şərqi rus eposuna təsirini düzgün qiymətləndirməmişlər.

Alimin tədqiqat metodu, mətnlər üzərində həyata keçirdiyi «özbaşına əməliyyatlar», personaj adlarını zahiri səs uyğunluğuna görə müqayisə etməsi bir qədər primitiv görünsə də, Şərqi Qərb mədəniyyətinə, epik təhkiyə folkloruna təsiri danılmazdır. Bu təsirlərin necə baş verdiyini təsəvvür etmək üçün tarixə qısa səyahət etmək kifayətdir.

Eramızın ikinci əsrində Hun imperiyasının tənəzzülündən sonra siyanbilərin təqibindən qaçan şimal hunlarının bir qismi «Yeddi su» ərazisində (Balxan gölü ətrafında) yerləşir və burada Yueban dövlətinin əsasını qoyurlar. Qalanları isə Avropaya üz tutur və II əsrin ikinci yarısında artıq qitənin cənub-şərqi sərhədlərinə çatırlar. İki əsrə yaxın yerləşdiyi ərazilərdə dinc şəraitdə yaşayan hunlar bu müddət ərzində hərbi yürüşlər etmək üçün kifayət qədər güc toplayırlar. 350-ci ildə alanlar, 375-ci ildə qotların üzərində qələbə çalırlar, onların təzyiqi altında ostqotların Qara dəniz ətrafındakı dövləti tənəzzülə uğrayır, vestqotları isə Dunay arxasına sıxışdırmağa nail olurlar¹²⁹. 435-ci ildə Atillanın hakimiyyətə gəlməsi ilə hunların yüksəliş dövrü başlayır.

¹²⁹ Неклюдов С.Ю. Исторические взаимосвязи тюрко-монгольских фольклорных традиций и проблема восточных влияний в европейском эпосе

VI əsrin ortalarında Jujanların çöküşündən sonra Şərqdən Qərbə köçəri tayfaların yeni axını başlayır. İstemi xan tərəfindən qovulan bu tayfalar Volqanı keçməklə təqibdən xilas olurlar¹³⁰. Bu dövrdə alanların dəstəyi ilə Qərbə doğru irəliləyən avar, sabir və bulqar tayfalarından olan utiqlar slavyan-antlar və qepidlər üzərində qələbə çalırlar. 560-cı ilin sonunda avarlar Tissa çayının sol vadisində məskunlaşırlar. Mərkəzi Avropanı bir müddət hakimiyyəti altında saxlayan Avar xaqanlığı tezliklə tənəzzülə uğrayır, onun tərkibinə daxil olan tayfalar isə qonşu xalqların içərisində əriyirlər.

VII əsrin II yarısında bulqar tayfa ittifaqı parçalandıqdan sonra onun bir qolu Volqa çayı boyunca şimala, o biri qolu isə Azov dənizinin ətrafı ilə Dunaya doğru hərəkət edir. Artıq 70-ci illərin sonunda bulqarlar Asparux xanın rəhbərliyi altında Dunayın ətrafına çatırlar və ətrafdakı slavyan tayfalarını özlərinə tabe edirlər.

IX əsrdə Uralın cənub ətraflarından gələn uqor tayfaları (macarların əcdadı) Almosa və Arpadın rəhbərliyi altında Dunay və Tissanın orta əyalətlərini tuturlar. Digər köçəri tayfalardan fərqli olaraq, oturaqlaşan və əkinçiliyi qəbul edən uqorlar xristianlığı qəbul edərək «avropalaşmaya» üz tuturlar.

Türk xaqanlığının süqutundan sonra Qərbə üz tutan tayfalar içərisində peçeneqlər, kəngərlilər və qıpçaqlar da var idi. IX əsrin başlanğıcında peçeneqlər Ural ətrafındakı uqları sıxışdırıb Ural çayının hövzəsini tutsalar da, burada çox qala bilmirlər. Oğuzların təziqi altında Qara dəniz sahillərini keçib,

// Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М.: Наука, 1974, с.206

¹³⁰ Yənə orada, s.208

Dunayın mənsəbinə çatırlar və XI əsrin 30-40-cı illərinə – poloveslərin gəlişinə qədər bu ərazilərdə hökmranlıq edirlər.

I minilliyin sonunda Aral ətrafında yerləşən oğuzlar sonralar Səlcuqların rəhbərliyi altında Cənub-Qərbə – Qafqaza, Kiçik Asiyaya və Balkanlara qədər irəliləyir və burada XIV-XV əsrlərdə Osmanın rəhbərliyi altında güclü dövlət qururlar. Türklərin Avropaya növbəti hücumları bu sülalənin rəhbərliyi altında gerçəkləşir və bütün Balkan yarımadası onların hakimiyyəti altına keçir.

XIII əsrin başlanğıcında Çingiz monqol tayfalarını öz ətrafına toplayaraq güclü bir dövlət qurur. 1218-ci ildən Orta Asiyaya hücumlara başlayan monqollar Xarəzm, Buxara, Əfqanıstan və Şərqi İrani darmadağın edir, Xəzər dənizinin cənubundan keçməklə Gürcüstan və Azərbaycanı tuturlar. Don istiqamətində irəliləyən monqollar 1222-1223-cü illərdə alanları, poloves və rusları məğlubiyyətə uğradırlar.

Bu hadisədən bir qədər sonra monqollar Batı xanın rəhbərliyi altında Qafqazın və Şərqi Avropanın istilasına başlayır. Bu dəfə böyük bir orduyla hücum keçən monqollar əvvəl Volqa bulqarlarını, Volqa ətrafında və Krımda yaşayan türk və fin-uqor xalqlarını darmadağın edirlər. 1237-1238-ci ildə Şimal-Şərqi Rusiyanın böyük hissəsini, 1240-cı ildə alanların paytaxtını, daha sonra Kiyev şəhərini ələ keçirirlər. Yorulmuş, taqətdən düşmüş monqolların öz hücumlarını davam etdirmək üçün artıq gücləri qalmadığından 1242-ci ildə Volqanın arxasına çəkilməli olurlar. Mərkəzi Asiya köçərilərinin Avropaya yürüşləri bununla da tamamlanır.

Bu axınlar nəticəsində Çinin şimal-şərqindən tutmuş Balkanlara qədər geniş bir ərazidə yaşayan xalqların şifahi

irsində ümumi cəhətlər yaranmışdır. Bu xüsusda S.Y.Neklyudov yazır: «Burada üzə çıxan epik ənənənin əhəmiyyətli dərəcədə oxşar cizgilərə malik olması ümumi epik elementlərin varlığı haqqında danışmağa əsas verir ki, bu da öz növbəsində regionun təhkiyə folklorunun ümumiliyi məsələsini qaldırmağa imkan verir»¹³¹. Belə bir oxşarlıq özünü, hər şeydən əvvəl, bu regiona daxil olan xalqların şifahi yaradıcılığındakı süjet və mövzularında, kompozisiya-üslub elementlərində, personaj adlarında göstərir. Bu barədə folklorşünaslıqda kifayət qədər araşdırmalar aparılıb, hətta Nart eposunun əsas qəhrəmanlarının adlarının – Xamuş, Batradz, Toquş-aldar, Eltaqan, Badanaq-aldar, Arax-çau, Balqa, Soxır-yauq və s. monqol mənşəli olması, kalmıqların «Canqar»ının, Orta Asiyanın bahadırlıq poemalarının rus bılinaları ilə eyni inkişaf yolu keçməsi haqqında fikirlər söylənilib. Bu faktın özü Q.N.Potaninin «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərində irəli sürdüyü Avropa və Asiya epos yaradıcılığının eyni mənbədən qidalanması fikrinin həqiqət olduğunu göstərir.

Dediklərimizi yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar:

1. Q.N.Potanin öz araşdırmaları sayəsində tədqiqatçıların diqqətini türk xalqlarının dünya mədəniyyəti tarixində oynadığı rola yönəltməyə nail olmuş və bu xalqların folklorunu, etnoqrafiyasını öyrənməklə

Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasındakı oxşarlıqları izah etməyə çalışmışdır.

2. Asiya süjetlərinin kökünü Hindistanda axtaran bənfeçilərdən fərqli olaraq, Q.N.Potanin Qərb süjetlərinin Turan xalqları arasında yarandığı və buradan bütün dünyaya yayıldığını iddia etməklə iqtibas nəzəriyyəsinə yeni nəfəs, yeni ruh gətirmişdir.
3. Şərq və Qərb xalqları arasındakı mədəni əlaqələr heç kəsdə şübhə doğurmur, lakin Q.N.Potaninin müqayisələri zahiri bənzərlik, personaj adları arasındakı zahiri səs uyğunluqları üzərində qurulduğundan onun irəli sürdüyü bəzi fikirlər elmi kəsərini itirmişdir.

¹³¹ Неклюдов С.Ю. Исторические взаимосвязи тюрко-монгольских фольклорных традиций и проблема восточных влияний в европейском эпосе // Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М.: Наука, 1974, с.258

III FƏSİL

Q.N.POTANININ TOPLAMA İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ İLƏ SƏSLƏŞMƏLƏR

Q.N.Potanin bütün ömrünü türk xalqlarının şifahi irsinin toplanması və öyrənilməsinə həsr etmişdir. İlk ekspedisiyaya çıxdığı tarixdən ömrünün son günlərinə qədər Orta Asiya, Sibir, Altay, Monqolustan, Çin və Tibeti qarış-qarış gəzən fədakar alim çoxlu folklor nümunələri qeydə almışdır. Onun topladığı folklor nümunələrinin variantlarına Azərbaycanda da təsadüf etmək mümkündür. Məsələn, Musa peyğəmbər, Xıdır (İlyas) peyğəmbər, Süleyman peyğəmbər haqqında rəvayətlərə, Aldar-Kosa, Ku bala, Cirenşe-Şeşen, Kran-Krakşi, ağ çalmalı nurani kişi, müdrik qoca, Simurq quşu, div, əjdaha kimi folklor personajlarının variantlarına, eləcə də Karvan-qıran və Ülkər ulduzuna həm Azərbaycanda, həm də fədakar alimin topladığı materiallar arasında rast gəlinir. Bu materialları önəmli edən əsas cəhət onların sivilisasiyanın hələ ayaq açmadığı, folklor mətnlərinin öz təbiiliyi və saflığını qoruyub saxladığı bir dövrdə toplanmasıdır. Alimin əsərləri və topladığı folklor materialları Azərbaycan folklorunda hər hansı bir süjet və ya motivin arxaik kökləri, mifoloji semantikasi, türk mifoloji obrazlar sistemi, şaman mətnləri, qədim türk adət-ənənələri və xalq oyunlarını öyrənmək üçün qaynaqdır. Bu gün toplanmış hər hansı bir folklor mətninin iki əsr bundan əvvəl yazıya alınmış variantından fərqi, bu zaman ərzində mətnin keçdiyi inkişaf yolu və məruz qaldığı dəyişiklikləri öyrənmək üçün onların əhəmiyyəti böyükdür. Görkəmli alimin toplama irsinin Azərbaycan folklor nümu-

_____ Q.N.Potaninin əsərlərində türk xalqları folkloru məsələləri

nələri ilə müqayisəsinin verilməsi Azərbaycan folkloru haqqında təsəvvürlərimizi daha da dolğunlaşdırır.

Tanınmış folklorşünas ömrünün yarısından çoxunu ekspedisiyalarda keçirmiş, Mərkəzi Asiya xalqlarının folkloruna dair yüzlərlə mətn qeydə almışdır. Həmin mətnlərin Azərbaycan variantları ilə müqayisəsinə vermək bir fəslin imkanları xaricində olduğundan əsas diqqəti qazax və qırğızlardan toplanmış mətnlər üzərində cəmləşdirəcək, yeri gəldikcə digər xalqlardan da toplanmış nümunələrə istinad edəcəyik.

3.1. Personaj və motivlərin müqayisəsi

Fədakar toplayıcının yazıya aldığı materiallar arasında Azərbaycan folkloru üçün xarakterik olan bir çox personajlara rast gəlinir ki, bunlardan biri də *Süleyman peyğəmbərdir*. Süleyman peyğəmbərlə bağlı mətnlər alimin topladığı materiallar arasında öz çəkisinə görə seçilir. Bu da onunla bağlıdır ki, bu personajla bağlı epik nümunələr görkəmli alimin Şərqi fərziyyəsini isbatlamaq üçün toplamaq istədiyi mətnlər arasında yer alırdı. Ona görə də, tədqiqatçı folklor toplamaya dair tərtib etdiyi proqramlara onu ayrıca bənd olaraq salmış, özü də həmin mətnlərin qeydə alınmasına xüsusi diqqət göstərmişdir. Q.N.Potaninin toplama materialları arasında bu personaja Solomon və ya Süleyman şəklində rast gəlirik. Qazaxlardan qeydə alınmış bir mətndə deyilir ki, Günəş, ay, külək və su Süleyman peyğəmbərdən onlara daim bir yerdə durmağa icazə verilməsini, ilan isə uçmaq üçün qanad istəyir. Süleyman peyğəmbər məsləhətləşmək üçün bütün quşları, heyvanları yığır. Uçan siçan onların arzusunu yerinə yetir-

məməyi məsləhət görür. Çünki günəş və ay daim bir yerdə dursa, onda yer üzünün bir hissəsi qaranlığa qərq olar. Su bir yerdə dursa, sel, daşqın olar, külək bir istiqamətə əssə, bütün toz-torpaq, zir-zibil bir səmtə yığılar və yerin tarazlığı pozular. İlana da qanad verməyi məsləhət görmür ki, bütün canlıları sancar¹³². Bu süjetin variantına Azərbaycanda rast gəlinməyə də, küləyin, heyvanların ixtiyarının Süleyman peyğəmbərdə olması haqqında təsəvvürlər mövcuddur. Həmin mətnlərin birində deyilir ki, küləyin ixtiyarı Süleyman peyğəmbərdədir, o, «əs» deyəndə külək əsir, «dayan» deyəndə dayanır¹³³. Amma Q.N.Potanin variantından aydın olur ki, nəinki küləyin və heyvanların, hətta günəş və ayın da ixtiyarı Süleyman peyğəmbərdədir. Həmin təsəvvürlərə Azərbaycanda rast gəlinməməsi, əslində onların bizdə olmaması anlamına gəlmir. Bu, bir daha onu göstərir ki, şifahi ənənədə hələ də toplanılmamış süjetlər mövcuddur, onlar qeydə alındığı zaman Süleyman peyğəmbərlə bağlı bu təsəvvürlərə, təbii ki, həmin mətnlərdə rast gəlinəcəkdir.

Kəlniyyət obrazına yaxınlığı ilə seçilən *Cirenşe-şəşen* personajı da maraqlı doğurur. Kəlniyyət kimi Cirenşe-şəşen də hazırcavablığı, ağılı, zəkası ilə seçilir. Ona görə də, bu personajla bağlı bir çox mətnlərə (məsələn, Canı-bəyin anasını sakitləşdirməsinə) Kəlniyyət haqqında lətifələr arasında rast gəlirik. Amma alimin topladığı materiallardan aydın olur ki, Cirenşe-şəşen qazaxlarda yalnız lətifə qəhrəmanı deyil, həm

¹³² Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.113

¹³³ Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab (Ağdaş folkloru), Bakı: Səda, 2006, s.61

də nağıl personajı kimi çıxış edir. Buna əsasən, demək olar ki, bu gün Azərbaycan folklorunda Kəlniyyətin yalnız lətifə qəhrəmanı kimi çıxış etməsi əslində onunla bağlı mətnlərin (bəlkə də qeyri-etik xarakter daşdığına görə) lazımı səviyyədə toplanılmamasını göstərir. Bu obraza diqqət artırılarsa, o zaman Cirenşe-şəşenlə bağlı bir çox nağıl süjetlərinə Kəlniyyət haqqında mətnlərdə də təsadüf olunacağına əminik.

Q.N.Potaninin topladığı materiallar arasında diqqətimizi cəlb edən personajlardan biri də naxış, qaraçuxa kimi tanıdığımız *Zayaçı* obrazıdır. Əslən dürbütlü olan Sarıindən qeydə alınmış həmin mətnə deyilir ki, kasıblıqdan əziyyət çəkən kişi lamın yanına gedərək varlanmağın yolunu ona öyrətməsini xahiş edir. Lam ona öz naxışından kömək istəməsinə məsləhət görür. Kasıb naxışların keçdiyi yolda durur. Əvvəl köhlən at minmiş, əynində qırmızı kürkü olan naxışa rast gəlir. Məlum olur ki, bu, onun naxışı deyil. Bir neçə naxış gəlib keçdikdən sonra arıq at minmiş, cır-cındır içində bir naxış gəlir. Naxış varlanmağın yolunu ona öyrədir. Mal-qarasının sayı artan kasıb onu tək idarə edə bilmir, amma xəsisliyindən çoban da tutmaq istəmir. Xəsisliyi üzündən var-dövləti əlindən çıxır, yenə əvvəlki vəziyyətinə qaydır¹³⁴.

Alimin qeydə aldığı *Zayaçı* Azərbaycan folkloruna xas naxış, qaraçuxa ilə eyni funksiyaları yerinə yetirsə də (hər üçü insanın bəxtini təcəssüm edir), bir çox cəhətlərinə görə onlardan fərqlənir. Azərbaycan mətnlərində işləri düz getməyən adamın naxışı yatmış vəziyyətdə təsvir olunur. Məsələn, bir mətnə dolanışığından şikayətlənən yoxsul öz naxışını

¹³⁴ Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, с.359-360

ağac kölgəsində yatmış halda tapır. Onu danladıqda naxış arxası üstə çevriləcəyi ilə hədələyir¹³⁵. Bu isə həmin insanın bəxtinin tamam bağlanması anlamına gəlir. Dürbüt variantında isə əksinə, kasıbın naxışına yatmış halda deyil, at belində gəzərkən, ayaq üstə rast gəlirik. Həmçinin, insanın vəziyyətinin naxışdan deyil, onun özündən asılı olduğu vurğulanır. Gətirilmiş nümunədə kasıb naxışını cır-cındırın içində gəzməkdə günahlandırdıqda, naxış ona deyir ki, bu vəziyyətdə gəzməyinin səbəbkarı onun özüdür: «Sən oğurlamırsan, çalıb-çapmırsan, ona görə heç nəyin yoxdur, mən də bu haldayam». Azərbaycan mətnlərində insanın bəxtinin gətirməsi, işlərinin yaxşı getməsi naxış və ya qaraçuxa ilə əlaqələndirilir. Hətta xalq arasında belə məsəl də var ki, «naxışı ayaq üstə olan adamın işləri yavər gedər». Bəzi mətnlərdə naxışın öz sahibinin yerinə işləməsi bu inamdam irəli gəlir. Məsələn, bir mətnə naxışın sahibinin çəltiyini suladığı, başqa bir mətnə sahibinin qoyun sürüsünə keşik çəkdiyi deyilir¹³⁶. Bu kimi fərqlərə baxmayaraq, Zayaçının naxış, qaraçuxa personajları ilə müqayisəsi bu obrazların daha yaxşı qavranılmasına, onun öyrənilməsinə kömək edəcəyi qənaətindəyik.

Q.N.Potaninin topladığı materiallar arasında diqqəti cəlb edən personajlardan biri də Azərbaycan folklorunda *Noxudbala* adıyla tanınmış qəhrəman tipidir. Bu süjetin bizə məlum variantlarında qəhrəman öz adını qeyri-adi mənşəyindən alır. Alimin qeydə aldığı variantda o, keçinin qopmuş quyruğundan, Azərbaycan variantlarında isə noxud və ya darıdan törəyir. Ona görə də, bəzi variantlarda qəhrəman

¹³⁵ Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab (Ağdaş folkloru), Bakı: Səda, 2006, s.42

¹³⁶ Yəne orada, s.41

Noxudbala, bəzində isə Darı adlandırılır. Onun iştirak etdiyi nağılın qısa məzmunu belədir: qəhrəman möcüzəli şəkildə doğulur; yağışdan qorunmaq üçün otların arasında gizləndiyi zaman dəvə onu yeyir; dəvənin qarnını yarıb onu xilas edirlər, bu səfər canavar onu yeyir; canavardan xilas olandan sonra bir evə düşür, bütün ailə üzvlərini bir-birilə dalaşdırıb özü kənardan onlara baxıb gülür¹³⁷. Bu süjetin Azərbaycanda Qarsdan toplanmış bir variantı mövcuddur. Q.N.Potanin variantı kimi o da möcüzəli doğuluş motivi ilə başlayır. Övladı olmasını arzu edən arvad dərvişin məsləhəti ilə axşamdan noxudları isladib balıncının altına qoyur. Səhər yuxudan durduqda onların insana çevrildiyini görür. Bu qədər uşağın öhdəsindən gələ bilməyəcəyini görüb onları təndirə atıb yandırmaq istəyir, uşağın biri külfədə gizlənərək sağ qalır. Hadisələrin sonrakı inkişafı artıq fərqlənir. Qəhrəman tarlada çalışan atasına yemək apararkən peyinə düşür, qışqırıb peyin yığan qadınları qorxudur¹³⁸.

Möcüzəli doğuluş motivinə görə, çox vaxt bu süjet sehrli nağıllara aid edilir və S.Tompson kataloqunda da sehrli nağıl kimi qeydə alınmışdır. Əslində isə, bu kumilyativ nağıl süjetidir və V.Y.Proppun bu nağıllar üçün müəyyənləşdirdiyi bütün xüsusiyyətlərə cavab verir¹³⁹. Kumilyativ nağıllarda olduğu kimi burada da süjet müəyyən fəaliyyətin təkrarı üzərində qurulur. Doğrudur, Azərbaycan variantında bu o

¹³⁷ Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, с.550

¹³⁸ Аграçay köylerinden derlemeler. II baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, с.204

¹³⁹ Пропп В.Я. Кумильятивная сказка // Фольклор и действительность. М.: Наука, 1976

qədər də hiss olunmur, amma alimin qeydə aldığı variantda bunu açıq-aydın görmək mümkündür: qəhrəman yağışdan qorunmaq üçün otların arasında gizləndiyi zaman dəvə onu yeyir; dəvənin qarnını yarıb onu xilas edirlər, bu dəfə canavar onu yeyir. Kumilyativ nağıllar kimi o da gözlənilməz sonluqla qurtarır. Q.N.Potanin variantında qəhrəmanın gülməkdən qarnı cırılır, Azərbaycan variantında isə anasının onu çimzdirmək üçün su isitdiyini ocağa düşüb ölür. Göründüyü kimi, görkəmli alimin topladığı materiallar nəinki süjetlərin arxaik şəkillərini tapmağa, həm də onların janr xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün də zəngin material verir.

Alimin qeydə aldığı folklor materiallarını önəmli edən əsas cəhətlərdən biri onların bir çox personajların, süjet və motivlərin daha yaxşı başa düşülməsində, mifoloji sementikalarının açılmasında böyük rol oynamasıdır. Bu baxımdan, Ağdaş rayonundan toplanmış «Poçtalyon dovşan» nağılı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bir neçə süjetin birləşməsindən təşkil olunmuş bu nağılda bizi Molla Nəsrəddinin arvadını öldürüb daha sonra onu diriltməsindən bəhs edən motiv maraqlandırır. Nağılda qeyd olunur ki, molla tütəyi özünü ölülməyə vurmuş arvadının ağzına qoyub üç dəfə üfürür, arvad asqırıb ayağa durur. Daha sonra tütəyi sehrli əşya adıyla lotulara satır. Həmin motivin daha arxaik şəklinə alimin Altaydan topladığı materiallar arasında rast gəlirik. İlk insanın yaranması və ona ruhun verilməsindən bəhs edən həmin mətnə deyilir ki, Ülgen insanı yaratdıqdan sonra ona keşik çəkməyi itə tapşırıb ruh əldə etməyə gedir. Bu vaxt yeraltı dünyanın tanrısı Erlik peyda olur. Erlik iti dilə tutaraq insana yaxınlaşmaq üçün icazə alır. O, qamışın bir ucunu insanın

ağzına qoyub üç dəfə üfürməklə onu dirildir¹⁴⁰. Müqayisədən də göründüyü kimi, «Poçtalyon dovşan» nağılında təsvir olunan həmin hadisə əslində *insanın dirildilməsi* motivinin bir variantıdır. İlk insanın yaranması haqqında mifin bir komponentini təşkil edən həmin motiv sonradan sakrallığını itirmiş və ironik şəkil alaraq digər epik nümunələrin tərkibində öz yaşamını sürdürməkdədir.

İnsan yatdıqdan sonra *ruhun bədənini tərək etməsi* haqqında Q.N.Potaninin dürbütlərdən qeydə aldığı mətn də maraqlıdır. Həmin mətnə deyilir ki, iki nəfər yatmış olur. Onlardan biri ayıldıqda görür ki, yoldaşının ruhu qırmızı hörümçək şəklində onun ağzından çıxıb otların arası ilə getməyə başlayır. Həmin şəxs hörümçəyin üstünə qum atır, daha sonra yatan şəxsin ağzını öz tüpürçəyi ilə isladır. Qorxmuş hörümçək qayıdıb yatan şəxsin ağzına girmək istəyəndə tüpürçəyə yapışmış qalır və çox çətinliklə yatan şəxsin burnuna daxil olmağı bacarır. Yatmış şəxs ayıldıqdan sonra gördüyü yuxunu yoldaşına danışır. Qalın bir meşəyə düşdüyünü, orada çoxlu qızıl, gümüş tapdığını, ovçudan qaçarkən çaya düşdüyünü və az qala batacağını deyir¹⁴¹. Dürbüt variantının hansı janrın əlamətləri əsasında formalaşdığını müəyyən etmək çox çətinlikdir, amma Azərbaycanda həmin motivə Aarne-Tompson göstəricisində 836F* nömrəsi altında qeydə alınmış «Tamahkarın aqibəti» süjetində rast gəlinir. Səməd Behrənginin Cənubi Azərbaycandan topladığı həmin süjetin qısa məzmunu belədir: Çoban yatmış dostunun

¹⁴⁰ Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, с.219

¹⁴¹ Yəni orada, с.359

burnundan bir milçəyin çıxdığını görür. Milçək süd bardağının üstü ilə gedir, daha sonra yerə düşərək daş qalağına rast gəlir. Çoban dostunu oyatmaq üçün səsləyəndə milçək tələsik qeri qayıdıb həmin şəxsın burnuna girir. Daha sonra yatmış şəxs gördüyü yuxunu nağıl edir. Yuxuda süd dəryasını keçdiyini, içi ləl-cəvahiratla dolu bir qalaya rast gəldiyini, ləl-cəvahiratdan götürmək istəyəndə dostunun onu yuxudan oyatdığını deyir¹⁴². Alimin qeydə aldığı variantda mətn yuxunun nağıl edilməsi ilə tamamlanırsa, Azərbaycan variantında hadisələrin inkişafı davam edir və çoban dostu ilə birlikdə daş qalağını qazaraq onun altında içi ləl-cəvahiratla dolu küplər tapırlar. Azərbaycan variantında milçəyin nəyi təmsil etməsi haqqında məlumat verilmir, amma Q.N.Potaninin yazıya aldığı mətnə yatan şəxsın ağızından çıxan hörümçəyin onun ruhu olduğu açıq-aydın ifadə olunur. Mətnədən o da aydın olur ki, insanın gördüyü yuxu ruhun real həyatda başına gələn hadisələrin obrazlı ifadəsidir. Göründüyü kimi, görkəmli alimin topladığı mətnlər bizə bir çox süjet və motivləri daha yaxşı başa düşməyə və düzgün izah etməyə imkan verir.

Azərbaycan epik nümunələrində tez-tez təsadüf olunan *ox atma* motivinə alimin yazıya aldığı materiallar arasında da rast gəlinir. «Çingiz xan» mətnində Çingizin anası oğlanlarına məsləhət görür ki, göyə ox atsınlar, kimin oxu gün şüasına ilişib qalsa, o da xan olacaq. Çingiz xanın oxu gün işığında ilişib qaldığından onu xan seçirlər¹⁴³. Alimin qeydə aldığı «Zada» mətnində isə günahkarı tapmaq məqsədi ilə göyə ox

¹⁴² Behrəngi S. Məhəbbət nağılları: Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən: İ.Qasımov Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1987, s.264

¹⁴³ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.48

atılır. Mətnə deyilir ki, böyük qardaşlar kiçik qardaşın xilas etdiyi qızlara sahib olmaq üçün onu quyuya atırlar. Qəhrəman Alp-qara-quşun köməyi ilə quyudan xilas olur. Evə qayıdır, qardaşlarının yalanını üzə çıxarmaq üçün göyə ox atmağı təklif edir: «Kim düzgündürsə, oxu ona xəsarət yetirməsin, kim günahkardırsa, qoy oxu onun başına sancılsın». Böyük qardaşların göyə atdığı ox qayıdıb onların özünə sancılır¹⁴⁴. Bəzi mətnlərdə tərəflər güclərini, qüvvələrini sınamaq məqsədilə ox atırlar. «Talas-pay-Mərgən» nağılında Koblandı batırla Karaman güclərini sınamaq üçün daşa ox atırlar, kimin oxu daşı yarsa, o güclü sayılır¹⁴⁵.

Azərbaycan mətnlərinə gəldikdə isə «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək» boyunda deyilir ki, oğuz zamanında evlənən hər igid ox atar, oxu düşən yerdə toy çadırı qurulardı. Yaxud, o dövrün adətinə görə, qızlar tanrıdan öz bəxtini, taleyini diləyib ox atardılar və oğlanlar həmin oxun dalınca gedərdi. Kimin qismətinə hansı ox düşsəydi, həmin qızla da evlənərdi¹⁴⁶. Buradan aydın olur ki, ox atmaq həm də tanrıdan bəxt, tale diləmək anlamına gəlir. «Koroğlu» dastanının Paris nüsxəsində Koroğlu niyyət edib durna qatarına ox atır. Əgər oxu qatarın başını çəkən durnaya dəysə, demək niyyəti gerçəkləşəcək və Eyvaz ona qismət olacaqdır¹⁴⁷.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ilk öncə ox atma tanrıdan hakimiyyət, taxt-tac diləmək məqsədi ilə olmuş, lakin sonrakı inkişaf mərhələsində ilkin mifoloji semantika

¹⁴⁴ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.162

¹⁴⁵ Yenə orada, s.79

¹⁴⁶ Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, s.275

¹⁴⁷ Yenə orada, s.40

müəyyən dəyişikliyə uğramış və bu motivdən tanrıdan bəxt, tale diləmək, müəyyən arzunun gerçəkləşməsi, nişanlının seçilməsi, gücün sınıanması məqsədi ilə də istifadə olunmuşdur.

3.2. Süjetlərin müqayisəsi

Q.N.Potaninin topladığı mətnlər arasında «Ər-Tüstük» nağılının qazaxlardan qeydə alınmış iki variantı verilmişdir. Birinci variant «Altı qardaş üçün altı gəlin» (AT 372) və «Qeyri-adi adamlar» (AT 513), ikinci variant isə bunlardan əlavə, həm də «Divin canı şüşədədir» (AT 302) süjetlərinin kontaminasiyasından təşkil olunmuşdur. Həmin nağılın Azərbaycan variantı Azərbaycan folkloru antologiyasının I cildində «Şahzadə Bəndalı» adı ilə verilmişdir¹⁴⁸. Qazax variantından fərqli olaraq, bu nağıl «Altı qardaş üçün altı bacı» (AT 372) və «Xeyirxah heyvanlar» (AT 554) süjetlərinin birləşməsindən təşkil olunmuşdur.

Qazax variantında qəhrəmana verilən adda müəyyən fonetik fərqlər olsa da, eyni mənanı ifadə edir. «Tüstük» qazaxca «döş əti» anlamına gəlir və hər iki nağılda ana hamilə ikən atın döş ətindən hazırlanmış yemək yediyindən doğulan uşağa da Ər-Tüstük və ya İr-Tüstük adı verilir. Bahadırlıq nağılları üçün xarakterik olan bu detala, yəni qəhrəmanın öz adını onun doğulmasına səbəb olan əşyadan və canlıdan alması motivinə həmin süjetin Azərbaycan variantında rast gəlinmir.

¹⁴⁸ Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab (Naxçıvan folkloru), Bakı: Sabah, 1994, s.110

Qazax variantında nağıl aulun tərkdilməsi motivi ilə başlayır. «Ər-Tüstük» nağılında Bulat bəyin atları camaata xəsarət yetirdiyi üçün aulu tərkdirsə, «İr-Tüstük» nağılında isə qardaşlar atlarına yeni otlaq sahəsi tapmaq üçün başqa yerə köçürlər.

«Ər-Tüstük» nağılında qəhrəman qardaşlarının olmasından qonaqlıqda xəbər tutur. Valideynlərinin qadağasına baxmayaraq, qonşu eldəki qonaqlığa gedən Ər-Tüstük qapının ağzında oturur. Ona qoyunun qara ciyəri və böyrəyi təklif olunur, lakin o, bunları yemək istəmir. Bu zaman məclisdəki adamlardan biri Ər-Tüstüyün özünü onlardan üstün tutduğunu zənn edərək deyir: «Onun atası kasıb adamdı, nəyə görə o, qara ciyəri və ayaqları yemir? Yaxşısı budur ki, o, öz doqquz qardaşını və doqquz min atını axtarmağa getsin»¹⁴⁹. Ər-Tüstük qonaqlıqdan qayıtdıqdan sonra anasının baldırını sıxmaqla onu həqiqəti deməyə məcbur edir. Digər variantda isə qəhrəman qardaşlarının olmasını aşıqlarını udduğu keçəldən öyrənir. Evə qayıtdıqdan sonra buğdanı qovurtdurur, anasının əlini qaynar buğdaya basmaqla həqiqəti öyrənir.

Qazax variantında ata on oğlu üçün on gəlin, Azərbaycan variantında isə altı oğlu üçün altı gəlin axtarır. «Ər-Tüstük» nağılında ata on bacını oğlanlarına nişanladıqdan sonra geri qayıdır və yolda Bay-Terek ağacının altında gecələyir. Suyun üzündə üzən ciyəri çubuqla vurduqda ciyər qarışa çevrilib onun saqqalından yapışır. Ata kiçik oğlunu qarışa boyun olmaqla ondan xilas olur. «İr-Tüstük» nağılında isə ata həmin qarışa su başında gecələdiyi zaman rast gəlir.

¹⁴⁹ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.85

Azərbaycan variantında kiçik qardaş gəlin axtarmağa gedən atasına məsləhət görür ki, yolda gecələyərkən iki mərtəbəli evin birinci mərtəbəsində qalmasın. Ata gedəndə oğlunun məsləhətinə əməl edir, amma geri qayıdanda evin ikinci mərtəbəsi tutulduğundan birinci mərtəbədə gecələmək məcburiyyətində qalır. Səhər yuxudan durduqda əjdəhanın qapının ağzını kəsdiyini görür.

Nağıl kiçik qardaşın qarıya və yaxud əjdəhaya verilməsi ilə davam edir. Qazax variantında ata qəsdən aşıqları qarının yanında qoyur və kiçik oğlunu onları gətirməyə göndərir. Kiçik qardaş qarının təqibindən qaçarkən quyuya düşür və orada səksən qarıya (kempir) rast gəlir. Nağılda bundan sonra baş verən hadisələr yerin altında cərəyan edir. Qəhrəman qarılardan tapşırığı ilə xanın qızıl hörüyünü gətirməyə gedir. Bundan sonra nağıl «Altı qeyri-adi adam» süjetinə məxsus gedişlərlə davam edir. Xanın qızıl hörüyünü əldə etməyə gedən qəhrəmana yolda qeyri-adi xüsusiyyətə malik üç adam qoşulur. Onlardan biri dağı qaldırır, o biri suyu içir, üçüncü isə insanların taleyini bilmək qabiliyyətinə malikdir. Sonuncu personaja «İr-Tüstük» nağılında təsadüf olunmur, onun əvəzinə burada sürətlə qaçan və uzaq məsafədən səs eşitmək qabiliyyətinə malik adamlar iştirak edir. Qəhrəman onların köməyi ilə padşahın çətin tapşırıqlarını yerinə yetirir. Padşahı öldürüb onun hörüyünü və qızını götürüb qayıdır. Haqqında bəhs olunan süjetin Azərbaycanda doqquz variantı qeydə alınmışdır. Həmin variantlardan beş cildlik nağıllar toplusunun IV cildində çap olunmuş mətni müqayisəyə cəlb etmişik¹⁵⁰. Alimin qeydə

¹⁵⁰ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə. Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.71

aldığı variantdan fərqli olaraq, Azərbaycan variantında qəhrəmana qeyri-adi xüsusiyyətə malik altı adam qoşulur. Bunlardan üçü – Palazqulaq, dağı dağ üstə qoyan və gölün suyunu içən qazax variantında iştirak edən personajlardır. Buzatan, tütək çalan və ağzını dəyirmanın unluğuna dirəyib bütün unu udan şəxslər isə tamamilə fərqli personajlardır.

«Ər-Tüstük» nağılında xan qəhrəmanı və onun yoldaşlarını dəmir otağa salıb ətrafında ocaq yandırmaqla, onun başına qaya parçası salmaqla öldürməyə çalışır. Qəhrəmanın bu sınaqlardan uğurla çıxdığını görüb ondan quyunun dibindəki qazanı çıxarmasını tələb edir. Qəhrəman yoldaşlarının köməyi ilə çətin tapşırıqları yerinə yetirir, xanı öldürüb onun hörüyünü və qızını götürüb geri qayıdır.

Azərbaycan variantı üçün xarakterik olan bir çox tapşırıqlar – xanın qəhrəmandan altı pud düyünün plovunu yeməsini, dağı evinin qabağından götürməsinə tələb etməsi, qəhrəmanı öldürmək məqsədi ilə onun yeməyinə zəhər qatılması motivi qazax variantında iştirak etmir, dəmir otaq isə qaynar hamamla əvəzlənmişdir.

Qəhrəmanın adı ilə onun mənşəyi arasında bağlılığın olması, onun sürətlə böyüməsi, atının qeyri-adi bədən ölçülərinə sahib olması (atının 60 sajen uzunluğu olur) qazax variantının bahadırılıq nağıllarının əlamətləri əsasında formalaşdığını deməyə əsas verir. Həmin əlamətlərin heç birinə Azərbaycan variantında rast gəlinmir. Fərq təkcə qəhrəmanın tipində deyil, süjetin təşkilində də özünü göstərir. Əgər qazax variantında nağıl aktiv qəhrəmanlı süjetlərin birləşməsindən təşkil olunmuşsa, Azərbaycan variantı passiv qəhrəmanlı süjetlərdən ibarətdir.

Q.N.Potaninin qeydə aldığı nümunələrdən biri də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından çox yaxşı tanıdığımız «Təpəgözün öldürülməsi» süjetidir. Həmin süjetin Azərbaycanda müxtəlif janrların – nağıl, dastan və rəvayətlərin əlamətləri əsasında formalaşmış çoxsaylı variantları qeydə alınmışdır. Onlar arasından biz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındaki «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»u¹⁵¹ və «Kəlləgöz» nağılımı müqayisəyə cəlb etmişik¹⁵².

Alimin qeydə aldığı variantda nağıl Cake-batırın Ces-dırnağı yaralaması, daha sonra onu təqib etməsi ilə başlayır. Nağılda deyilir ki, Cake-batır vurduğu ovu bişirmək üçün ocaq qalayır. Hava qaralandan sonra başında seukele (qadınların evliliklərinin birinci ili geyindikləri hündür papaq) olan, mis dırnaqlı bir qadın – Ces-dırnaq ona yaxınlaşır. Ces-dırnaq Cake-batırın verdiyi əti yedikdən sonra çıxıb gedir. Ces-dırnağın geri qayıdıb onu öldürəcəyindən ehtiyat edən qəhrəman meşədən boyuna uyğun ağac kəsir və onu yatağına uzadır. Ces-dırnaq gecəyarı onu öldürmək üçün qayıtdıqda Cake-batır onu alnından vurub yaralayır. Səhər yerə düşən qan izini təqib edərək Təpəgözün yaşadığı mağaraya gəlib çıxır¹⁵³.

Yuxarıda verilən təsvirdən də göründüyü kimi, burada Təpəgözün doğulması haqqında heç bir informasiya verilməyib. «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da isə süjet Təpəgözün doğulması ilə başlayır. Dastanda Təpəgöz Qonur Qoca Sarı çobanla pəri qız arasındakı zinadan doğulur. Bir

¹⁵¹ Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, s.138

¹⁵² Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1964, s.227

¹⁵³ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.163

ildən sonra pəri qız həmin zinadan olan uşağı Uzunbulaq deyilən məşhur bir bulaq başına atır. Çoban ət topasına oxşayan uşağı daşladıqca o, böyüməyə başlayır. Bundan qorxuya düşən çoban qaçıb aradan çıxır. Daha sonra dastanda Aruz qocanın bəylərlə gəzməyə çıxması və başı, ayağı bilinməyən həmin ət topasına rast gəlməsi təsvir olunur. Bəylər ət topasını təpiklədikcə o böyüməyə başlayır. Təsadüfən Aruz qocanın mahmızı ət topasına ilişir. Bu vaxt ət topasının pərdəsi yırtılır və onun içindən alnında bir gözü olan uşaq çıxır. Aruz qoca uşağı ətəyinə sarıyıb evə gətirərək, onu öz övladı kimi saxlayır. «Kəlləgöz» nağılında isə padşah Təpəgözü dağın arasında palaza bükülü halda tapır.

Alimin qeydə aldığı variantdan fərqli olaraq, müqayisəyə cəlb etdiyimiz Azərbaycan variantlarında qəhrəman kiçik yaşlarında ikən ailəsindən ayrı düşür. «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da düşmən əlindən qaçarkən Aruzun oğlu yolda düşür və onu tapan şirin himayəsi altında böyüyür. «Kəlləgöz» nağılında isə padşahın arvadı bağa gəzməyə çıxır. Uşağı çarhovuzun üstünə qoyub gül dərməyə gedərkən bağa bir aslan girir və uşağı götürüb qaçır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Təpəgözün məğlub edilməzliyi anasının ona hədiyyə etdiyi üzüklə əlaqələndirilir. Təpəgöz insanlardan ayrılıb uca bir dağdakı mağarada məskən salır. Anası ona bir üzük hədiyyə edir və üzüyü barmağına taxdıqdan sonra ona ox və qılıncın təsir etməyəcəyini deyir. Süjetin müqayisəyə cəlb etdiyimiz Q.N.Potanin variantında bu motivə təsadüf olunmur.

Təpəgözün öldürülməsi hər üç variantda eyni şəkildə təsvir olunur. Qəhrəman Təpəgözün gözünü kor etdikdən

sonra qoyun dərisinə bürünüb mağaradan çıxır. Təpəgözün qılıncını əldə edib həmin qılıncı onun başını kəsir.

Beləliklə, alimin qeydə aldığı «Təpəgöz» nağılı süjetin tam şəklini əks etdirmir. Burada hadisələr qəhrəmanın Təpəgözlə qarşılaşması epizodundan etibarən başlayır. «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»da isə Təpəgözün mənşəyi, onun doğuluşu haqqında ətraflı məlumat verilir. Ona görə, bu variant daha mükəmməlliyi ilə seçilir.

Fədəkar toplayıcının qazaxlardan qeydə aldığı «*Kan-baba*» nağılı iki müstəqil süjetin birləşməsindən təşkil olunmuşdur. Bunlardan biri qəhrəmanın pərilər padşahının qızını qardaşlığına almasından, digəri isə qəhrəmanın qardaşlığını qarşıda gözləyən təhlükə haqqında xəbər tutub onu xilas etməsindən və sirri açdığı üçün daşa çevrilməsindən bəhs edir. Bu süjetlərə Azərbaycanda fərqli nağıllar daxilində təsadüf olunur. Birinci süjetə Cəbrayıldan toplanmış «Qolunda qırx kəlin gücü olan kişi» nağılında (Folklor İnstitutunun arxivi. İnv.501), ikinci süjetə isə Gəncədən toplanmış «Qızıl qoç» nağılında rast gəlinir¹⁵⁴.

Qazax variantında nağıl Kan-babanın vəzirin qızı ilə evlənməsi və qızın Batır xanı öldürməyincə onunla bir yastığa baş qoymaqdan boyun qaçırması ilə başlayır. Qəhrəman ayağına dəmir çarıq geyinir, əlinə də dəmir əsa alıb Batır xanı axtarmağa gedir. İtmiş və ya oğurlanmış şəxsi axtarmaq məqsədilə qəhrəmanın ayağına çarıq geyinib əlinə əsa alması motivinə Azərbaycan nağıllarında da tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, «Şahzadə və qurbağa» nağılında qəhrəman ayağına

dəmir çarıq geyinir, əlinə dəmir əsa alıb itmiş arvadını axtarır. Çarığın dabanı yırtıldıqdan, əsanın ucu yeyildikdən sonra o, Batır xanın yaşadığı məkana gəlib çıxır¹⁵⁵.

Qazax variantında qəhrəmanın fiziki gücü haqqında söz açılmır, amma hadisələrin inkişafından, Batır xanın minməyə cəsarət etmədiyi atı ram etməsindən, pərilər padşahının qoşununun təkbaşına məhv etməsindən onun qeyr-adi gücə sahib olduğunu təyin etmək mümkündür. Azərbaycan variantında isə qəhrəmanın qolunda qırx kəlin gücü olduğu, hətta özü ilə bacarmadığını görüb Allahdan qolundakı gücün ondan alınmasını dilədiyi deyilir. Ona görə də, Azərbaycan variantı qəhrəmanın fiziki gücünün əlindən alınması motivi ilə başlayır.

Süjet xəttinin sonrakı inkişafında əsas yeri qəhrəmanın qardaşlığı olacaq şəxsin anası və ya bacısı tutur. Qazax variantında Batır xanı axtarmaq məqsədi ilə yola çıxmış qəhrəman onun yaşadığı alayağa gəlir. Batır xanın anası ondan haradan gəlib, haraya getdiyini soruşduqda o, oğlu olmayana oğul, qızı olmayana isə qız olmaq istədiyini deyir. Oğlunun Kan-babaya zərər yetirəcəyindən ehtiyat edən qarı onu bir quyuda gizləyir, oğlu ona toxunmayacağına söz verdikdən sonra oradan çıxarır¹⁵⁶. Azərbaycan variantında isə qəhrəman qardaşlığı olacaq şəxsin bacısına rast gəlir.

Maraqlıdır ki, qazax variantında personajlar demonik cizgilərlə təsvir olunur. Məsələn, Batır xanın anası div qarısı kimi alayağın ağzında oturub ocaqda yemək bişirir, Batır

¹⁵⁴ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c., / Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.43

¹⁵⁵ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c., / Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.223

¹⁵⁶ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.121

xanın özü demonik varlıqlar kimi bir dəfəyə bir heyvanı yeyir, at əvəzinə Simurq quşunu minir və s.

Süjet qəhrəmanın qardaşlığı ilə birlikdə pərilər padşahına, Azərbaycan variantında isə adi padşaha qarşı vuruşması, padşahın qoşununu məğlub edib onun qızını qardaşlığına alması ilə davam edir. Qəhrəmanın qardaşlığının öldürülməsi motivinə hər iki variantda rast gəlinir. Qazax variantında bu, pərilər padşahı ilə döyüş zamanı, Azərbaycan variantında müharibədən sonra baş verir. Qəhrəmanın məmləkətinə qayıtmasından istifadə edən padşah hücum edərək onun qardaşlığını öldürür. Qazax variantında qəhrəman Simurq quşunun gətirdiyi dirilik suyunun köməyi ilə, Azərbaycan variantında isə peyğəmbərin tüpürcəyi ilə onu dirildir.

Qazax variantında birinci süjet bu gedişlə tamamlanır və nağıl başqa bir süjetlə – qəhrəmanın yoldaşını qarşıda gözləyən təhlükədən xəbər tutub onu xilas etməsi ilə davam edir. Qazax variantında qəhrəman tutuquşuların, Azərbaycan variantında isə dərvişlərin söhbətini eşitməklə yoldaşını gözləyən təhlükədən xəbər tutur.

Nağılda deyilir ki, Kan-baba Batır-xanla ağacın altında yatdığı zaman tutuquşuların söhbətini eşidir. Quşlar yatmış dostlara baxıb deyirlər ki, onlar pərilər padşahının qızını alıblar, amma onları gözləyən hadisələrdən xəbərləri yoxdur. Evə çatanda pərilər padşahı onlara sülh təklif edəcək və üç əşya göndərəcək. Bunlardan biri doqquz düyməli paltardır ki, Batır-xan onu geysə, öləcək. O biri atdır ki, Batır-xan onu minsə, at onu belindən salıb öldürəcək. Pərilər padşahı üçüncü hədiyyə kimi böyə (həşərat) göndərəcək ki, o da Batır-xanı sancacaq. Tutuquşular bu sirri açanın daşa çevriləcəyini deyib uçurlar.

Qazax variantında qəhrəman qızın sinəsinə düşən qanı sorarkən Batır xan onu görür və Kan-babanın ona xəyanət etdiyini zənn edir. Azərbaycan variantında isə şahzadə keçəlin başı üstündə əli qılınclı dayandığını görüb onu öldürmək istədiyini zənn edir. Bu gedişdən sonra qəhrəman günahsız olduğunu sübut etmək üçün sirri açmağa məcbur olur.

Həm qazax, həm də Azərbaycan variantında qəhrəman yeni doğulan oğlunun başını kəsib onun qanını daşın üzərinə tökməklə dostunu dirildir. «Kan-baba» nağılında Batır xan Alp-qara-quşun gətirdiyi dirilik suyu ilə oğlunu, Azərbaycan variantında isə şahzadə dərvişlərin verdiyi lələyi sehrli suya batırıb uşağın boynuna çəkməklə onu dirildir.

Aparılan müqayisədən görüldüyü kimi, qazax variantında iştirak edən bir çox sehrli elementlərə (personajların demonik cizgilərlə təsvir olunması, Simurq quşunun dirilik suyunu gətirməsi, qırx otaq və s.) Azərbaycan variantında rast gəlinmir. Həmin elementlər nağıl strukturundan çıxmış, onun yerini daha real elementlər tutmuşdur: personajlar real varlıqlar kimi təsvir olunmuş, dirilik suyu peyğəmbərin tüpürcəyi ilə əvəzlənmiş və s. Müşahidə olunan bu transformasiyalar əslində, sonrakı inkişaf zamanı nağılın nə kimi dəyişikliklərə uğradığını göstərir.

Q.N.Potaninin Şimal-Qərbi Monqolustandan Daba adlı xalxaslıdan qeydə aldığı «*Boraltay-ku*» (AT 545) nağılı Azərbaycanda da çox geniş yayılmışdır¹⁵⁷. Bunu həmin süjetin qeydə alınmış variantlarının sayından da görmək olar. Xalxas variantında qəhrəman Boraltay-ku, Azərbaycan variantında

¹⁵⁷ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.138

isə Armudan bəy, Keçəl Nəzər, Qədi bəy adı ilə çıxış edir. Xalxas variantında qəhrəman qamışdan tikilmiş daxmada yaşayır və var-dövlət sarıdan bir çanağı vardır. Azərbaycan variantında da qəhrəman olduqca kasıb təsvir olunur. Məsələn, «Tülküynən dəyirmançı» nağlında qəhrəmanın kürkündən və çanağından başqa heç nəyi olmur¹⁵⁸, «Armudan bəy» nağlında isə onun armud ağacının meyvələrini yeməklə dolandığı qeyd olunur¹⁵⁹.

Xalxas variantında qəhrəman tülkünü ov zamanı tutur, Azərbaycan variantında isə armud ağacına qır yaxmaqla və ya ağacın yanında qazdığı quyuda gizlənməklə tülkünü ələ keçirir.

Nağıl tülkünün padşahın qızına elçi düşməsi ilə davam edir. Azərbaycan variantında tülkü padşahın qızına elçi düşməzdən əvvəl ağasının qızıllarını ölçmək bəhanəsi ilə bir neçə dəfə padşahdan qızıl ölçən çanağı alır. Ağasının zəngin olmasına padşahı inandırdıqdan sonra onun qızına elçi düşür. Xalxas variantında xan qəhrəmandan bars, şir və fil tutmasını tələb edir. Boraltay-ku tülkünün köməyi ilə xanın tapşırığını yerinə yetirir. Bu gediş həmin nağılın Azərbaycan variantında təsadüf olunmur.

Daha sonra nağıl tülkünün qəhrəmanı xanın hüzuruna aparması ilə davam edir. Hər iki variantda da tülkü qəhrəmanın çaya düşdüyünü bəhanə etməklə xandan onun üçün geyim, yaraq-yasaq alır.

Xalxas variantında tülkü Manqıs xanı tufan olacağına inandırır və onu dərin quyunun içində gizlənməyə razı salır.

¹⁵⁸ Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab (Zəngəzur folkloru), Bakı: Səda, 2005, s.166

¹⁵⁹ Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab (Ağdaş folkloru), Bakı: Səda, 2006, s.238

Daha sonra Manqıs xanı öldürüb qəhrəmanı onun yaşadığı mülkdə yerləşdirir. Azərbaycan variantında isə tülkü qəhrəmanı divlərin yaşadığı sarayda yerləşdirir. «Keçəl Nəzər» nağlında tülkü divləri inandırır ki, padşah onların üstünə qoşun çəkib. Onları ot tayasının altında gizləyir. Daha sonra tayaya od vurub divləri yandırır. «Armudan bəy» nağlında isə tülkü divi inandırır ki, həkimlər onun beynini xəstə padşaha dərman deyiblər və onu mağarada gizlənməyə razı salır.

«Tülküynən dəyirmançı» nağlında tülkü qəhrəmanı sınamaq üçün özünü ölülməyə vurur. Tülkünün öldüyünü zənn edən qəhrəman onu quyruğundan tutub atmaq istəyir. Dəyirmançının vəfasızlığını görən tülkü divləri onun üstünə gətirir. Dəyirmançı divləri aldatmaqla vəziyyətdən çıxmağı bacarır. Belə ki, tülkünün ona yeddi div borclu olduğunu və onları da borcunu qaytarmaq üçün gətirdiyini deyir. Tülkünün onları aldatdığını zənn edən divlər onu öldürüb aradan çıxırlar.

Q.N.Potanınin qazaxlardan qeydə aldığı «*Ak cilan*» nağılı AT 670 nömrəli süjet əsasında təşkil olunub¹⁶⁰. Süjetin qısa məzmunu belədir: Qəhrəman heyvanların dilini bilir, lakin bu haqda heç kimə danışmamalıdır. Arvadının israrı ilə əvvəl sirri açmaq istəsə də, heyvanların məsləhəti ilə bu fikirdən daşınır. Bu süjetin Azərbaycanda on iki variantı qeydə alınmışdır.

Qazax variantında nağıl ilanlar padşahının arvadının kərtənkələ ilə sevişməsi və bu mənzərənin şahidi olan xanın kərtənkələni öldürməsi ilə başlayır. Azərbaycan variantında isə Ovçu Pirim ağ ilanla qara ilanın bir-birinə sarmaşdığına görünür. Onları bir-birinə yaraşdırmadığından qara ilanı vurmaq

¹⁶⁰ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.174

istəyir, lakin atdığı güllə ağ ilanın quyruğuna dəyir¹⁶¹. Qazax variantında ilanlar padşahi, Azərbaycan variantında isə ilanlar padşahının qızı ağ rəngdə təsvir olunur.

«Ak cilan» nağlında ilanlar padşahi arvadını yaraladığı üçün qəhrəmanı özü sancmaq istəyirsə, Azərbaycan variantında bu məqsədlə tabeliyində olan ilanlardan istifadə edir. Həmin ilanlar qəhrəmanın çəkməsinin içində gizlənilib onu sancmaq üçün fürsət gözləyirlər. Bu vaxt onlar Ovçu Pirimin arvadı ilə söhbətini eşidirlər və onun günahsız olduğunu öyrənirlər.

Qəhrəmanın günahsızlığı üzə çıxdıqdan sonra ilanlar padşahi onu mükafatlandırır. Qazax variantında qəhrəman ilanlar padşahının peysərini yaladıqdan sonra bütün heyvanların dilini bilir. Azərbaycan nağıllarında isə ilanlar padşahi qəhrəmanın ağzına tüpürdükdən, yaxud dilini onun ağzına salıb hərlədikdən sonra o, ilanların dilini bilir.

«Ak cilan» nağlında qəhrəman qonaqlar üçün kəsiləcək qoyunun ətindən yeyib kef edəcəklərinə sevinən pişiklərin, Azərbaycan variantında isə ana madyanla qulunun söhbətini eşidib gülür. Hər iki nağılda qəhrəman arvadının israr etdiyini görüb gülməyinin səbəbini açmaq istəyir.

Qazax variantında qəhrəman qoçun ondan qyunun üstündən tullanmağı tələb edən qoyuna verdiyi cavabı eşidib bu fikirdən daşınır. Həmin motivə «Ovçu Pirim» nağlında da rast gəlinir. Lakin burada şişək arxasına düşən qoçdan arxın üstündən tullanmağı tələb edir. Bəzi variantlarda isə qəhrəman xoruzun məsləhətindən sonra sirri açmaq fikrindən vaz keçir.

¹⁶¹ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c., / Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.5

Azərbaycanda qeydə alınmış bəzi variantlarda final qəhrəmanın sirri açması və canavarların onu parçalaması ilə tamamlanır.

Aparılan müqayisədən göründüyü kimi, nağılların süjet xəttində elə bir ciddi fərq gözə çarpmır. Hər iki nağıl eyni motivlər əsasında təşkil olunmuşdur, yeganə fərq personajlarda özünü göstərir. Qazax variantında baş rolun iştirakçısı qeyri-müəyyən şəxs kimi təqdim olunursa, Azərbaycan variantında bu süjet bir qayda olaraq, Ovçu Pirimin adı ilə bağlıdır. Qazax variantında ağ ilanla kərtənkələnin, Azərbaycan variantında ağ ilanla qara ilanının sevişməsi hadisələrin inkişafına təkan verir. Bunları nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, qeydə alınma tarixləri arasında bir əsrdən çox bir zamanın olmasına baxmayaraq, bu süjet elə bir ciddi dəyişikliyə uğramamışdır.

Nur-Seyid adlı qırğız söyləyicidən qeydə alınmış «*Talas-pay Mərgən*» nağılı Aarne-Tompson göstəricisində 532-ci nömrə altında verilmiş «Kürəkənlərin sınaqması» süjeti əsasında qurulmuşdur. Avropanın əksər xalqlarında, Şərqdə Hindistan, Türkiyə və Türkmənistanda bu süjetin variantlarına rast gəlinir. Elmi ədəbiyyatda onun Hindistanda yaranması, buradan Şərqə və Avropaya yayılması haqqında fikirlər mövcuddur¹⁶².

Qırğız variantı ənənəvi süjet üçün xarakterik olmayan gedişlərlə – Koblandı batırın Karamanı öldürməsi, onun vətənlərini çalıb-çapması, insanların isə əsir alıb aparması ilə başlayır. Karaman batırın adamlarından yalnız iki nəfər – biri qoca, digəri uşaq sağ qalır: onlardan biri tiyanın, digəri isə

¹⁶² Дунганские народные сказки и предания. М.: Наука, 1977, с.434

saman topasının altında gizlənmiş olur. Həmin uşaq böyüdükdən sonra Karaman batırın qisasını alır.

Ənənəvi variantda rast gəlmədiyimiz cəhətlərdən biri də qəhrəmana və onun atına ad verilməsidir. Qırğız variantında qeyd olunur ki, qəhrəman ov zamanı vəhşi bir atı ram edir və atasından ona və atına ad verməsini xahiş edir. Atası ona Talas-pay, atına Gözü-qara at adını verir. Qəhrəmana göstərdiyi igidliyə görə ad verilməsi motivinə dastanlarımızda tez-tez təsadüf olunsa da, ona atı ilə eyni gündə ad verilməsi demək olar ki, rastlanmır.

Qəhrəmanın çoban qiyafəsində başqa məmləkətə gəlməsi ilə artıq AT 532 nömrəli süjetə məxsus gedişlər başlayır. Qırğız variantında qeyd olunur ki, Talas-pay Mərgən Kadir xanın çobanını öldürüb onun qiyafəsində, keçəl görkəmində şəhərə gəlir. Ancaq qəhrəmanın özünü necə keçəl görkəminə salması mətnədən anlaşılmır. Azərbaycan variantında isə qəhrəmanın qoyunun dərisini soyub başına keçirməklə özünü keçəl görkəminə saldığı qeyd olunur¹⁶³ (7, 83).

Qırğız variantında qəhrəman qızıl kəkili, Azərbaycan variantında isə başının bir tərəfi qızıl, bir tərəfi gümüşü şəkildə təsvir olunur. Qızıl saç əslində, qəhrəmanın qeyri-adi mənşəyindən xəbər verir. Qırğız variantında bu detala təsadüf olunmasa da, Azərbaycan variantında qızıl saç qəhrəmanın qeyri-adi almadan doğulması ilə əlaqələndirilir. Bəzi nağıllarda isə, qəhrəman bu keyfiyyəti saçını çayın suyunda yumaqla əldə edir. Qızıl saç o dünya varlıqlarına məxsus bir xüsusiyyət olsa da, sonralar bu əlamətlər yüksək zümrəyə transformasiya olun-

¹⁶³ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, II c., / Tərtib edən M.Təhmasib. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.83

muş və bu zümrənin nümayəndələri həmin əlamətin daşıyıcısına çevrilmişlər. Bu süjetdə də qəhrəmanın həmin əlaməti daşması onun əsilzadə nəslinə mənsub olması anlamına gəlir.

Nağıl padşahın kiçik qızının qəhrəmanın qızılı saçlarını görüb ona aşiq olması ilə davam edir. Qırğız variantında Talas-pay Mərgən göldə çimərkən padşahın qızı onun qızılı kəkilini görür. Azərbaycan variantında isə qəhrəman hər gün padşahın kiçik qızı üçün dərdiyi gülü başının tükü ilə bağlayır. Bundan şübhələnən qız qəhrəmanı pusur və onun başının bir tərəfinin qızılı, bir tərəfinin gümüşü rəngdə olduğunu görür.

Qırğız variantında qızlar atalarına evlənmək yaşına çatdıqlarını xəbər vermək üçün üç çörək göndərirlər. Çörəklərdən biri tam yanmış, ikincisi qismən yanmış, üçüncüsü isə tam bişmiş olur. Çörəyin yanması böyük bacının evlənmək vaxtının artıq çoxdan keçdiyi, qismən yanması ortancıl bacının da vaxtının keçdiyi, tam bişməsi isə kiçik bacının əsl evlənmək vaxtı olduğu anlamına gəlir. Azərbaycan variantında isə çörək əvəzinə, qızlar atalarına üç yemiş göndərirlər. Yemislərdən birinin vaxtı keçmiş, ikincisi qismən keçmiş, üçüncüsü isə əsl yetişmiş olur. Hər iki nağılda padşah həmin əlamətlərdən qızlarının nə demək istədiyini başa düşür və onları evləndirməyə qərar verir.

«Gül Sənəvrə neylədi» nağılında qızlar alma atmaqla özlərinə ər seçirlər. Həmin motivə qırğız variantında təsadüf olunmur, sadəcə olaraq, padşah şəhər əhlini yığır və qızlar onların arasından seçim edirlər.

Daha sonra hadisələr padşahın kiçik qızının seçiminə qəzəblənərək onu saraydan qovması, qəhrəmanın böyük kürəkənlərə qoşularaq xəstə padşah üçün sayqak əti əldə etməyə

getməsi ilə davam edir. Qırğız variantında qəhrəman ovladığı sayqakın ıçalatını özünə götürür, cəmdəyini isə böyük kürəkənlərə verir. Böyük kürəkənlərin həmin ətdən hazırladığı yemək xanın xəstəliyinə əlac etmir, amma kiçik kürəkənin bişirdiyi ıçalatı yedikdən sonra şəfa tapır. Azərbaycan variantında ov ətini əldə etməkdə qəhrəmana Simurq quşu, aslan və at kömək edir. Qəhrəman böyük kürəkənləri damğalayaraq heyvanın ətini onlara verir, baş-ayağını isə özünə götürür. Qırğız variantında olduğu kimi burada da böyük kürəkənlərin hazırladığı yemək padşahın xəstəliyinə əlac etmir, yalnız kiçik kürəkənin heyvanın baş-ayağından bişirdiyi yeməyi yedikdən sonra sağalır.

Azərbaycan variantında hadisələr qəhrəmanın düşmən qoşununa qarşı vuruşması və qolundan aldığı yaraya görə tanınması ilə davam edir. Nağıl böyük kürəkənlərin ifşa olunması, kiçiyin isə əsilzadə nəslinə mənsub olmasının üzə çıxması ilə tamamlanır. Qırğız variantında bu gedişlərə təsadüf olunmur, onun əvəzinə hadisələr AT 301 nömrəli süjetə məxsus gedişlərlə davam edir. Kürəkənlər növbə ilə xanın madyanına keşik çəkirlər. Böyük kürəkənləri yuxu tutur, kiçik kürəkən madyanın balasını oğurlamaq istəyən Alp-qara-quşu vurub yaralayır. Daha sonra quşun dalınca gedib onu öldürür. Geri qayıdarkən qəhrəman atın üstündə sahzadə geyimində gəldiyindən padşah onun əsilzadə nəslinə mənsub olduğunu bilir.

Aparılan müqayisələrdən görüldüyü kimi, qırğız variantı ənənəvi süjetdən xeyli fərqlənir. Ənənəvi süjet üçün xarakterik olan bir çox motivlərə – kürəkənlərin damğalanması qarşılığında ov ətinin onlara verilməsi, düşmən qoşununa qarşı döyüşdə yaralanma, böyük kürəkənlərin ifşa olunmasına bu variantda rast gəlinmir. Bundan əlavə, əgər Azərbaycan

variantında qəhrəman məqsədinə çatmaqda köməkçilərdən (simruq quşu, aslan və at) istifadə edirsə, qırğız variantında onlara təsadüf olunmur. Qəhrəman sayqakı təkbaşına ovlayır, çətin tapşırıqları sehrlili vasitənin köməyi olmadan yerinə yetirir. Sehrlili vasitələrin nağıl strukturundan düşməsi qəhrəmanın aktivləşməsinə, fiziki gücün daha da qabardılmasına səbəb olmuş, bu da qırğız variantını bahadırılıq nağıllarına daha da yaxınlaşdırmışdır. Ona görə də, qəhrəmanın fiziki gücünü önə çıxarmaq üçün həmin süjet aktiv qəhrəmanlı AT 301 və Koblandı batırdan Karamanın qisasının alınması süjetləri ilə kontaminasiya olunmuşdur. Deyilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, qırğız variantı ənənəvi süjet üçün xarakterik olan bir çox motivləri özündə ehtiva etməsə də, haqqında bəhs olunan süjetin inkişafını, digər qruplara transformasiyasını öyrənmək baxımından əvəzsizdir.

Xarke adlı qırğız söyləyicidən qeydə alınmış «Vəzir»¹⁶⁴ nağılının süjeti «Xacə Fəttah»¹⁶⁵ nağılına uyğun gəlir. Hər iki nağılda kişiləri etibarsız saydığı üçün evlənmək istəməyən, sonradan bu fikirdən daşınan qızdan bəhs olunur.

Qırğız variantında qızın kişilərə nifrət etməsinin səbəbi erkək qazın balalarına qarşı laqeydliyi ilə əlaqələndirilir. Yanğın vaxtı erkək qazın balalarını atıb getməsinin şahidi olan qız heç vaxt evlənməyəcəyinə söz verir. Azərbaycan variantında isə qızın evlənmək istəməməsinin səbəbi onun gördüyü yuxu ilə əlaqələndirilir. Qız yuxuda erkək ahunun

¹⁶⁴ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.153

¹⁶⁵ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.153

ayağı oyuğa düşmüş dişi ahuya kömək etmədiyini görüb evlənmək istəmir.

Qırğız variantında nağıl xanın həmin qızı yuxuda görüb ona aşiq olması və onu tapmaq məqsədilə qızın şəklini çəkdirib şəhər darvazasının önünə vurması motivi ilə davam edir. Azərbaycan variantında isə qəhrəman ticarət məqsədilə gəlidiyi şəhərdə həmin qızı görüb ona aşiq olur. Hansısa şəxsi axtarmaq məqsədilə onun şəklini çəkdirib şəhər darvazasına vurulması motivinə Azərbaycanda «Şərlənmiş arvad» (AT 881) süjetində rast gəlinir. Məsələn, həmin süjet əsasında təşkil olunmuş «Kasıb oğlanla padşah» nağılında arvad ərini tapmaq üçün öz şəklini çəkdirib sarayın divarına vurdur¹⁶⁶.

Qırğız variantında qəhrəman qızın yaxın adamlarından birinin, Azərbaycan variantında isə qızın bibisinin köməyi ilə onun evlənmək istəməməsinin səbəbini öyrənir. Qırğız variantında xan sarayın divarına erkək qazın balalarını xilas etmək üçün özünü çaya atdığı və boğulub öldüyünü çəkdirir. Azərbaycan variantında isə qəhrəman hamamın divarına qızın yuxusunu əks etdirən şəkillər çəkdirir. Axırda isə erkək ahunun dişi ahuya kömək etməyə gələrkən ovçular tərəfindən vurulduğunu təsvir edir. Hər iki nağılda qız həmin şəkli gördükdən sonra kişilər haqqında fikrini dəyişir və qəhrəmanla evlənməyə razı olur.

Süleyman peyğəmbərin arvadının istəyi ilə quş sümüyündən ev tikdirmək istəməsi və bayquşun verdiyi ağıllı məsləhət sayəsində bu fikirdən daşınması geniş yayılmış nağıl süjetidir. Həmin süjetin Azərbaycanda səkkiz variantı qeydə

¹⁶⁶ Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab (Zəngəzur folkloru), Bakı: Səda, 2005, 464 s.234

alınmışdır ki, bunların içində Cəbrayıl rayonundan toplanmış variantı müqayisəyə cəlb etmişik¹⁶⁷.

Nağıl Süleyman peyğəmbərin quş sümüyündən ev tikdirmək üçün bütün quşları çağırması və bayquşun onun hüzuruna gəlməməsi ilə başlayır. Q.N.Potanin variantında Süleyman peyğəmbər bayquşun dalınca müşgül quşunu, şahini və qartalı göndərir. Bayquş hesabla məşğul olduğu üçün iki çağırışa gəlmir, yalnız sonuncu çağırışda qartal onu caynağına alıb peyğəmbərin hüzuruna aparır. Azərbaycan variantında Süleyman peyğəmbər bayquşun dalınca adamı, atı və iti göndərir. Bayquş adamları geri qaytarır, yalnız itə qoşulub peyğəmbərin hüzuruna gedir. O, bu hərəkətinin səbəbini adamın hövsələsizliyi, atın düşmənlə malı olması, itin isə onlardan fərqli olaraq vəfalı olması ilə izah edir. Bu motivə Süleyman peyğəmbərlə bağlı digər nağıllarda da təsadüf etmək mümkündür. «Süleyman və kirpi» nağılında Allah Süleyman peyğəmbərə dirilik suyu göndərir və bütün heyvanların razılığını aldıqdan sonra həmin sudan içməyə icazə verir. Süleyman peyğəmbər bütün heyvanları sarayın önünə yığır, yalnız kirpi onun çağırışına gəlmir. Peyğəmbər kirpinin dalınca vəziri, atı və iti göndərir. Əvvəlki nağılda olduğu kimi burada da kirpi vəziri və atı geri qaytarır, yalnız sonuncu ilə peyğəmbərin hüzuruna gedir. Bu hərəkətinin səbəbini vəzirin və atın etibarsızlığı, itin isə etibarlı olması ilə izah edir¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab (Zəngəzur folkloru), Bakı: Səda, 2005, 464 s.215

¹⁶⁸ Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab (Ağdaş folkloru), Bakı: Səda, 2006, s.304

Nağıl bayquşun Süleyman peyğəmbərin suallarına cavab verməsi ilə davam edir. Alimin topladığı variantda bayquş Süleyman peyğəmbərin «dünyada ölü çoxdu, diri», «arvad çoxdu, kişi» suallarını, Azərbaycan variantında isə bunlardan əlavə «dünyanın keçmişi çoxdu, gələcəyi» suallarını cavablandırır. Hər iki variantda peyğəmbər bayquşun verdiyi cavabdan sonra öz səhvini başa düşür və quş sümüyündən ev tikdirmək fikrindən daşır.

Azərbaycan variantında nağıl etioloji sonluqla qurtarır. Ağıllı məsləhətinə görə Süleyman peyğəmbər bayquşa bəy quş adını verir və ona gündəlik üç sərçə ruzu təyin edir. Nağılda deyilənə görə, o vaxtdan da üç sərçə hər gün bayquşun hüzuruna gəlir. Bayquş sərçələrin ikisini başına dolandırıb buraxır, üçüncü sərçəni isə yeyir. Bu motivə alimin qeydə aldığı variantda təsadüf olunmur.

Q.N.Potaninin qazaxlardan qeydə aldığı «Yuvadaki xan oğlu» nağılı «Təyin olunmuş ölüm» (AT 934) və «Qocaların öldürülməsi» (AT 981) süjetlərindən təşkil olunub. «Təyin olunmuş ölüm» süjetinin Azərbaycanda iki variantı qeydə alınmışdır. Bunlardan biri Baqrinin L.Q.Lopatinskiyinin materialları əsasında tərtib etdiyi «Azərbaycanın və qonşu ölkələrin folkloru» toplusunun birinci cildində «Tale» adı altında¹⁶⁹, ikinci isə F.Bayatın topladığı nümunələr əsasında tərtib olunmuş «Şah Abbasın arvadı» nağıllar toplusunda «Qəhrəmanla Qaytaran» adı altında çap olunub¹⁷⁰. İkinci nağılda həmin süjet bahadırlıq nağılı ilə kontaminasiya olunub.

¹⁶⁹ Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab (Ağdaş folkloru), Bakı: Səda, 2006, s.163

¹⁷⁰ Şah Abbasın arvadı / Toplayanı F.Bayat. Bakı: Yazıçı, 1996, s.229

Qazax variantında nağıl vəzirin yeni doğulan oğlunun taleyini öyrənmək istəyən xanı bu fikirdən daşındırmaq üçün öz başına gələn hadisəni ona nağıl etməsi ilə başlayır. Azərbaycan variantında isə vəzir şahın yeni doğulan oğlunun şərəfinə verdiyi qonaqlıqda onun oğlu ilə qonaqlar arasında mübahisə düşməsi ilə başlayır. Qonaqlar insanın taleyinin Allahdan, vəzirin oğlu isə onun özündən asılı olduğunu iddia edir.

Nağıl xanın yeni doğulan oğlunun müəyyən yaşa çatdıqdan sonra dünyasını dəyişəcəyini öyrənməsi ilə davam edir. Qazax variantında xanın yeni doğulan oğlunun taleyini necə öyrəndiyi aydın olmur, amma Azərbaycan variantında padşah oğlunun taleyini ad qoymağa gələn dərvişdən və yaxud falçıdan öyrənir. Oğlu dərviş deyən yaşa çatdıqda padşah onu dəryanın ortasındakı kimsəsiz adada yerin altında saxlayır, ya da ayrıca saray tikdirib oğlunu oraya köçürür.

Qazax variantında oğlanın ölümünə vəzir, Azərbaycandan qeydə alınmış variantlarda isə vəzirin oğlu və yaxud qoşun başçısı səbəb olur.

Qazax variantında vəziri oğlanın saxlanıldığı adaya göy quş (casıl) gətirir. Nağılda təsvir olunur ki, göy quş vəzirin qurduğu tələyə düşür. Quş havaya qalxdıqda tələnin o biri ucundan möhkəm yapışmış vəziri də özü ilə aparır. «Azərbaycan variantında isə vəzirin oğlu qonaqlıqdakı adamlarla mübahisə etdikdən sonra çölə çıxır. Bu vaxt qanadları müxtəlif rəngə çalan bir quş onu caynağına alıb padşahın oğlunun saxlandığı adaya gətirir.

Həm «Yuvadaki xan oğlu», həm də «Tale» nağılında oğlanın ölüm səbəbi demək olar ki, eynidir. Qazax variantında almanı xəncərin ucunda xanın oğluna uzadanda vəziri

asqırmaq tutur və xəncər oğlanın boğazına sancılır. «Tale» nağlında isə padşahın oğlu özünə xəsarət yetirməməsi üçün onun əl-qolu bağlanmış olur. O, vəzirin oğlunun xəncərin ucunda uzatdığı qarpızı almaq üçün ayağa qalxmaq istədikdə büdrəyib yıxılır və xəncər onun boğazına sancılır. «Qəhrəmanla Qaytaran» nağlında isə qoşun böyüyü qarpızı götürmək istəyəndə əli rəfin üzərindəki bıçağa dəyir, bıçaq yerə düşüb oğlana sancılır.

Qazax variantında vəzirin günahsız olub-olmadığını təyin etmək üçün onu tərəzinin gözünə qoyub çəkirlər, tərəzinin hər iki gözünün bərabər gəlməsindən onun günahsız olduğu müəyyən olur. Bu motivə müqayisəyə cəlb etdiyimiz süjetin Azərbaycan variantında təsadüf etməsək də, ona «Haqq tərəzisi» nağlında rast gəlirik. Nağılta təsvir olunur ki, taleyindən narazı olan gənc nikah gecəsi evi tərk edir. Yuxuda görür ki, mələklər onu tərəzinin bir gözünə, evləndiyi qızı isə o biri gözünə qoyurlar və tərəzinin hər iki gözü bərabər gəlir. Gənc bundan sonra qisməti ilə barışıb evə qayıdır¹⁷¹). Hər iki motiv arasında fərq ondadır ki, bir variantda ondan qəhrəmanın günahlarını, digərində isə qızla oğlanın bir-birinə yazıldığını sübuta yetirmək üçün istifadə olunur.

Müqayisəyə cəlb etdiyimiz variantlardan da göründüyü kimi, süjetin variantları arasında ciddi fərq gözə çarpmır. Əsas fərq təhkiyə üsulunda (yəni süjetin vəzirin başına gələn əhvalat kimi təqdim olunması), İsgəndərin tərəzisi adlandırılan mizan tərəzində özünü göstərir. Bundan əlavə, qazax variantında bu süjet «Qocaların öldürülməsi» süjeti ilə

¹⁷¹ Фольклор Азербайджана и прилегающих стран / Под. ред. А.В.Баррия. В 3-х т.Т.1, Баку: АзГНИИ, 1930, с.72

kontaminasiya olunmuşdur, həmin süjetin Azərbaycandan da qeydə alınmış variantlarında bu cür kontaminasiyaya təsadüf olunmur. Bu cəhətlər istisna olmaqla, müqayisə edilən hər üç variantda süjet xəttini təşkil edən digər gedişlər bir-birini tamamlayır.

Q.N.Potaninin qeydə aldığı materiallar arasında “İsgəndərin buynuzu” süjetin iki variantına rast gəlinir. Həmin variantlardan biri tam, digəri isə yarımçıq şəkildə verilmişdir. Azərbaycanda isə həmin süjetin altı variantı qeydə alınmışdır.

İsgəndərin başını qırخان dölləyi öldürməyib sağ saxlaması müxtəlif səbəblərlə izah olunur. Alimin qeydə aldığı variantların birində başını qırخان qardaşlığı olduğu üçün İsgəndərin onu öldürməyə əli gəlmir. Digər variantda isə deyilir ki, döllək İsgəndərin başını qırxmazdan əvvəl ona anasının öz südü ilə bişirdiyi çörəkdən verir. Həmin çörəyi yeyən İsgəndər dölləklə süd qardaşı sayıldığı üçün onu öldürtdürmür. Azərbaycan variantında isə İsgəndər başını qırxdırmaq üçün ölkədə adam qalmadığını görüb sonuncu dölləyi sağ saxlayır¹⁷². Alimin qeydə aldığı hər iki variantda İsgəndərin başını qırخان döllək sirri saxlaya bilməyəcəyini görüb onu quyuya danışır. Həmin quyuda saxlanılan cinayətkar oradan çıxdıqdan sonra bu sirri yayır. Azərbaycan variantında isə dölləyin sirri danışdığı quyudan qamış çıxır. Çobanın həmin qamışdan düzəltdiyi tütək bu sirri yayır. Q.N.Potanin variantında İsgəndər sirri açıldıqdan sonra dünyasını dəyişirsə, Azərbaycan variantında bu motivə rast gəlinmir.

¹⁷² Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c., / Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.136

Qırğızlardan qeydə alınmış və AT göstəricisində 910-cu nömrədə verilmiş bu süjet olduqca geniş yayılmış və dünyanın müxtəlif xalqlarında variantlarına təsadüf etmək mümkündür.¹⁷³ Həmin süjetin Azərbaycanda səkkiz variantı qeydə alınmışdır ki, onların içərisindən Borçalıdan toplanmış «Tənbəl Məhəmmədlə şah qızı»¹⁷⁴ və «Üç məsləhət» nağılları¹⁷⁵ müqayisə edilmişdir.

Qırğız variantında qəhrəman varlı ailədən olur (atası tacir olur), lakin atasının ölümündən sonra satıcılar bütün var-dövlətini mənimsədiyindən kasıb düşür. Azərbaycan variantlarında isə qəhrəman kasıb ailədənir. Bir variantda ata-anası ölmüş olur və köhnə bir daxmada yaşayır, digərində isə o qədər tənbəl olur ki, yeməyi belə onun yanına gətirirlər.

Qırğız variantında qəhrəman adı, Azərbaycan variantlarında isə padşah qızı ilə evlənmiş olur. Ağdaş rayonundakı toplanmış variantda padşahın qızına elçi düşüb onunla evlənir, Borçalı variantında isə, kiçik qızının «kişini kişiləyənlər arvadıdır, kişilikdən salan da arvadıdır» sözünə qəzəblənən padşah onu Tənbəl Məhəmmədə ərə verir.

Nağıl üç məsləhətin alınması ilə davam edir. Qırğız variantında qəhrəman məsləhəti şəhər darvazasının önündə qarşılaşdığı çalsaqal kişidən, müqayisəyə cəlb etdiyimi Azərbaycan variantlarında isə bazarda və ya bazarın qapısı ağzında rastlaşdığı kişidən alır. Qırğız variantında hər

¹⁷³ Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.134

¹⁷⁴ Borçalı folkloru / Toplayanı V.Hacıyev, tərtib edən: İ.Abbaslı. Bakı: Azərnaşr, 1996, 257 s.54

¹⁷⁵ Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab (Ağdaş folkloru), Bakı: Səda 2006, s.378

məsləhətə bir top yumaq verirsə, Azərbaycan variantında on manat pul verir.

Alınan məsləhətlərə gəldikdə, onlar variantlar üzrə dəyişir. Qırğız variantında qəhrəman şəhər darvazasının önündə rastlaşdığı çalsaqal kişidən «Əcəli çatmamış kimsə ölməz», «Bir evə qonaq olanda ev sahibindən əvvəl yatma» və «Hirs-lənəndə heç nə etmə» məsləhətlərini alır. Borçalı variantında yalnız sonuncu məsləhət iştirak edir, qalan iki məsləhət isə fərqlidir: «Sevgili sevgiliylə oynayar» və «Hər şeyin bir aslanı var». Ağdaşdan qeydə alınmış variantda isə «Qıraqda yatma, ortada yat», «Dərədə yatma, təpədə yat» və «Könül sevən göyçək olar» məsləhətləri iştirak edir.

Qırğız variantında süjet qəhrəmanın evi tərk etməsi və bir qarının evində gecələməsi ilə davam edir. Özünü yuxuluğa vurur, qarının zəhərli otdan çörək bişirdiyini görür. Qarı yatdıqdan sonra onun bişirdiyi çörəyi adı çörəklə dəyişdirir. Səhər qarı yuxudan durub adı çörəyi qəhrəmana verir, zəhərli çörəyi isə özü yeyir. Azərbaycanda qeydə alınmış variantların heç birində bu gedişə təsadüf olunmaması, onun süjet üçün o qədər də xarakterik olmadığını göstərir. Onun əvəzinə Azərbaycan variantlarında başqa gedişlər iştirak edir. Ağdaşdan toplanmış variantda qəhrəman qocanın məsləhətinə əməl edərək dərədə deyil, təpədə yatır. Gecə sel dərədə yatanları yuyub aparır. İkinci məsləhətə uyğun olaraq, ortada deyil, qıraqda yatır, bu vaxt padşahın oğlunu oğurlayan oğruya rast gəlir və onun qulağını kəsir. Həmin nişanın sayəsində oğru tapılır.

Qəhrəmanın su çıxarmaq üçün quyuya düşməsi motivinə bu nağılın müqayisəyə cəlb edilən variantlarının hamısında rast gəlinir. Qırğız variantında qəhrəman su çıxarmaq

üçün düşdüyü quyuda əli qılınclı bir şəxsə rast gəlir. Həmin şəxs qəhrəmana yaşlı və cavan qadınları göstərib onlardan hansının gözəl olduğunu soruşur. Qəhrəman «könül sevən göyçək olar» cavabını verir. Ağdaş rayonundan qeydə alınmış variantda isə qəhrəman su quyusunda divə rast gəlir. Qurbağaya aşıq olmuş div ondan soruşur ki, dünyada nə gözəldir. Aldığı cavabdan razı qalan div qəhrəmana dənələri ləl-cəvahirat olan üç nar hədiyyə edir. Borçalıdan qeydə alınmış variantda isə qəhrəman su çıxarmaq üçün düşdüyü quyuda qocaya rast gəlir. Qoca bir-biri ilə oynayan tısbəğaları göstərib onların bu hərəkətinin səbəbini soruşur. Qəhrəmanın «sevgili sevgiliylə oynayar» cavabından sonra tilsim sınır və tısbəğalardan biri qıza, digəri isə oğlana çevrilir. Bu variantda da qoca etdiyi yaxşılığın qarşılığında qəhrəmana içi ləl-cəvahiratla dolu nar hədiyyə edir.

Həm qırğız, həm də Borçalıdan toplanmış variantda qəhrəman evə qayıtdıqda arvadının cavan bir oğlanla yatdığını görür. Oğlanı öldürmək istəyir, lakin qocadan aldığı sonuncu məsləhəti yadına salıb əl saxlayır. Sonradan həmin şəxsin öz oğlu olduğu məlum olur.

Qırğız variantında müəyyən uyğunsuzluqlar vardır. Nağılda qəhrəmanın qocadan «Əcəl çatmamış kimsə ölməz» məsləhətini aldığı qeyd olunsa da, hadisələrin sonrakı inkişafı zamanı bununla bağlı hansısa bir epizoda təsadüf olunmur. Bundan əlavə, alınan məsləhətlər arasında «könül sevən göyçək olar» məsləhətinə rast gəlinmir, amma nağılda bununla bağlı ayrıca gediş vardır. Söyləyici hafizəsinin səbəb olduğu bu cür dəyişikliklər süjet xəttində müəyyən təhriflərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Müqayisəyə cəlb etdiyimiz variantlar arasında əsas fərqlilik alınan məsləhətlərdə özünü göstərir. Süjetin ən çox variantlaşan, dəyişikliyə uğrayan hissəsi olmasına baxmayaraq, onlar arasında da müəyyən bir qanunauyğunluq izlənilir. Birinci və ikinci məsləhətlər variantlar üzrə dəyişsə də, sonuncu «bir iş görəndə tələsmə» məsləhəti əksər variantlarda sabit qalır. Bu da həmin məsləhətin süjet xəttində həlledici rol oynadığını göstərir.

İndiyə qədər müqayisə etdiyimiz mətnlərdə Q.N.Potanin variantları daha arxaikliyi ilə diqqəti cəlb edirdisə, burada əksinə, Azərbaycan variantları yazıya alınma tarixlərinin az olmasına baxmayaraq, arxaik cizgilərini daha çox qoruyub saxlamışlar. Qırğız variantında suyun qabağını kəsən adi insan, Azərbaycan variantında isə divdir. Qırğız variantında qəhrəmanın varlanması adi məişət zəminində izah olunur, yəni yeni doğulan uşağı görməyə gələnlərin verdiyi bəxşislə əlaqələndirilsə, Azərbaycan variantında divin ona hədiyyə etdiyi qeyri-adi narla bağlanılır.

Beləliklə, aparılan müqayisələr bir daha göstərir ki, alimin materialları elmi-texniki tərəqqinin hələ zəif olduğu, folklor nümunələrinin öz saflığını, təbiiliyini qoruyub saxladığı dövrdə qeydə alınmışdır. Ona görə də, Azərbaycan folklorundakı bir çox süjetlərin, motiv və personajların daha arxaik şəklini həmin nümunələr arasında tapmaq mümkündür. Süjetlərin inkişaf tarixini izləməyə, onların mifoloji semantikasını açmağa, ümumiyyətlə, ümumtürk folkloru, mifoloji personajlar sistemi haqqında daha aydın təsəvvür əldə etməkdə onların rolu əvəzsizdir.

NƏTİCƏ

Q.N.Potaninin 1863-1899-cu illərdə müəyyən fasilələrlə gerçəkləşdirdiyi ekspedisiyalar dövlətin maddi dəstəyi ilə təşkil olunmuş və bu ekspedisiyalarda qarşıya qoyulan vəzifə Mərkəzi Asiyanın coğrafiyası, iqlimi, bitki örtüyü və heyvanat aləmini öyrənmək olmuşdur. Amma alimin Mərkəzi Asiya xalqlarına xüsusi marağı sayəsində bu ekspedisiyalar coğrafi maraqlardan kənara çıxmış, folklor və etnoqrafiyaya dair materialların qeydə alınması ilə xarakterik olmuşdur.

Alim Şərqi xalqlarının dilini bilmədiyindən folklor mətnlərini onların məzmununu təsvir etmək üsulu ilə qeydə almışdır. Amma bu, başa düşdüyümüz kimi mətnin qısa məzmunu deyil, yerli xalqların dilinə məxsus müəyyən söz və ifadələri, personaj adlarını saxlamaqla məzmunun daha ətraflı və geniş təsviridir. Bu bölmədə bizim gəldiyimiz qənaət odur ki, toplama üsullarının tam formalaşmadığı, xüsusən də yerli xalqların dilini bilən ixtisaslı kadrların çatışmadığı bir dövrdə bu metoddan istifadə etmək özünü doğrultsa da, indiki halda ondan istifadə yanlış addım olardı. Çünki folklor mətnlərinə canlılıq verən, onlara emosionallıq gətirən söyləyici təhkiyəsidir. Məzmunu təsvir etmək üsulu ilə qeydə alınan mətnlərdə söyləyici təhkiyəsi, milli kolorit itdiyindən onlar sxematik və sönük təsir bağışlayır.

Q.N.Potaninin toplama üsulu bir sıra cəhətlərinə görə müasiri olmuş şəxslərin toplama üsullarını qabaqlayırdı. Məsələn, onunla eyni dövrdə toplama fəaliyyətində olmuş İ.A.Xudyakov nəinki mətnlərin pasportlaşdırılmasına əməl etməmiş, hətta öz söyləyicilərini əsasən, kişilər arasından seçdiyindən qadın repertuarı üçün xarakterik olan heyvanlar

haqqında nağılları qeydə almamışdır. Amma görkəmli alim kişi və qadın ayrışdırılışını etmədən öz söyləyicilərini müxtəlif təbəqələrə məxsus adamlar arasından seçir və mətnləri söyləyicinin cinsi, mənşəyi, hətta həmin mətnləri tərcümə etmiş şəxslər haqqında ətraflı məlumat verməklə qeydə alırdı.

Q.N.Potanin Qərb epik nümunələrinin kökünü Şərqdə axtardığından onun toplayıcılıq fəaliyyəti də həmin fikri sübuta yetirmək üçün zəruri materialın toplanmasına yönəlmişdir. Özünün də qeyd etdiyi kimi, əgər nəzəri baxışları olmasaydı, folklor toplamağa bu qədər maraq göstərməzdi. Amma nəzəri baxışları alimi nə qədər yeni-yeni axtarışlara sövq etsə, ruhlandırırsa da, toplama üçün seçdiyi arealın məhdudluğuna gətirib çıxarmışdır. Məsələn, o, qazax folklor nümunələrini Şimal-Şərqi və Şərqi Qazaxıstandan, Sibir, Altay və Monqolustanla qonşu olan yerlərdən – Zaysandan, Qara İrtiş çayının sahillərindən, Tarbaqataydan, Saurun şimal yamaclarından, Qobi Altayından, Bayan-Auldan, Tokrayu sahillərindən toplamışdır. Araşdırıcı Şərqi və Qərb mədəniyyətinin eyni mənbədən qidalanması fikrini əsaslandırmağa çalışdığından coğrafi məkan seçərkən sərhəd bölgələrə üstünlük vermiş, daha içəridəki bölgələr isə toplanılmamış qalmışdır. Bundan əlavə, Şərqi və Qərb epik yaradıcılığının eyniliyini araşdırmaq üçün alimə əsasən, arxaik epik nümunələr lazım idi. Ona görə də, o, əsas diqqətini mif, nağıl, dastan kimi arxaik epik nümunələrin toplanmasına yönəlmiş, daha muasir janlar isə onun toplayıcılıq sferasından kənar qalmışdır.

Alimin toplama üsulları ilə XIX əsr Azərbaycan ziyalılarının toplama üsullarının müqayisəsindən aydın olur ki, Q.N.Potanin yerli ziyalılardan fərqli olaraq, daha təcrübəli

mütəxəssis kimi çıxış etmişdir. O, folklor nümunələrini rus dilində yazıya alsada, milli məişət elementlərinin orijinaldakı adını qorumaqla, yerli xalqlara məxsus bir çox söz və ifadələri saxlamaqla yazıya köçürmüş, söyləyicinin yaşını, mənsubiyyətini, yaşadığı yeri, tərcüməçinin, hətta informatorları tapmaqda ona kömək etmiş şəxslərin adını qeyd etməklə mətnlərin dolğun pasportlaşdırılmasını aparmışdır. Amma təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə Qafqaz tədris idarəsinin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda aparılan toplama işlərində bunlara əməl olunmamış, tərcümə zamanı «milli kolorit», mətnlərin «bədi özünəməxsusluğu» gözlənilməmiş, bir çox mətnlərin söyləyiciləri haqqında məlumat verilməmiş, yaxud verilən məlumatlar natamam olmuşdur.

Q.N.Potanin nəzəri araşdırmalarında Şərqi Qərb mədəniyyətinə təsiri məsələsini nəzərdən keçirmişdir. O, belə hesab edirdi ki, Şərqi və Qərbi epos yaradıcılığının əsasında dünyanın yaranması haqqında mif durur. Həmin mif sonrakı inkişaf mərhələsində Çoros, İrin-Sayan, Qeser, Çingiz haqqında mətnlərə transformasiya olunmuşdur. Onun fikrincə, öz dinlərinin üstünlüyünü sübut etməyə çalışan missionerlər, eləcə də ata-oğul döyüşündən bəhs edən mətnlərin əsasında da həmin mif durur. Bu təəvvürlər sonralar Şərqi Qərbi köç edən tayfalar tərəfindən Qərbi gətirilmiş və onların rus binaları, «Kalevala» eposu, Böyük Karl haqqında rəvayətlər və s. formalaşmışdır. Əsərin əsas ideyasına – Şərqi Qərb mədəniyyətinə təsiri məsələsinə qarşı çıxmasaq da, alimin bəzi fikirləri ilə, xüsusilə də zahiri bənzərliklər və səs uyğunluqları üzərində qurulan müqayisələrlə razılaşımaq mümkün deyildir. Müqayisəyə cəlb etdiyi süjetlərin əldə olan variantlarına deyil, qeyri-müəyyən bir variantla istinad etməsi, süjet və

motivləri mətnin diqqət etdiyi tərzdə deyil, özünün başa düşdüyü şəkildə izah etməyə çalışması onun bəzi müqayisələrinin havadan asılı qalmasına və elmi kəsərini itirməsinə səbəb olmuşdur. Görkəmli folklorşünas Şərqi və Qərb epik nümunələri arasında paralellik axtararkən fərqli cəhətlərə diqqət yetirmir, Qərb eposunda, eləcə də binalarda rast gəlinən motivlərin kombinasiyasına Şərqi yalnız parçalanmış halda, ayrı-ayrı süjetlərin tərkibində rast gəldiyini nəzərə almırdı. Müqayisələrdə həddən artıq ifrata varması alimi Qərb xalqlarının müstəqil yaradıcılığını inkar etməsinə gətirib çıxarmışdır.

Alimin qeydə aldığı folklor materiallarının Azərbaycan variantları ilə müqayisəsi bir daha göstərdi ki, Azərbaycan folkloruna məxsus bir çox süjet və motivlərin daha arxaik şəklinə Q.N.Potanin yazıya aldığı materiallar arasında rast gəlinir. Bu da bizə invariantı bərpa etməyə, həmin süjet və motivlərin inkişafını izləməyə, mifoloji semantikalarını açmağa imkan verir.

ВОПРОСЫ ФОЛЬКЛОРА ТЮРКСКИХ НАРДОВ В ТРУДАХ Г.Н.ПОТАНИНА

Книга посвящена исследованию деятельности известного русского ученого Г.Н.Потанина в области собирания фольклорных материалов и теории фольклора. В первой главе говорится о результатах экспедиции Г.Н.Потанина в различные районы Центральной Азии в 1863-1889 гг. Целью этих экспедиций, снаряженных Российским правительством и возглавляемых Г.Н.Потанином, было изучение географии, климата, ландшафта и животного мира Центральной Азии. Но в силу огромного интереса Г.Н.Потанина к этнографии и фольклору местных этносов и племен, он одновременно занимался и сбором фольклорных и этнографических материалов. В этой связи большой интерес вызывают способы и принципы, которым он руководился при собирании, комментировании и издании фольклорных текстов.

Нужно отметить, что деятельность Г.Н.Потанина по собиранию фольклорных текстов служила прежде всего его научно-теоретическим интересам, так как происхождение многих эпических сюжетов, распространенных в фольклоре европейских народов, Г.Н.Потанин искал на Востоке. Он старался отыскать в Центральной Азии те фольклорные тексты, которые могли бы подтвердить его теоретические суждения.

Во второй главе дается краткий обзор истории формирования теории «бродячих сюжетов», объясняющей сходство фольклора у разных народов передвижением, миграцией фольклорных сюжетов из одной страны в другие.

Далее подробно говорится о роли Г.Н.Потанина в развитии этой теории. Отмечается, что после распространения теории заимствования в России содержание ее эволюцио-

нируется: благодаря исследованиям А.Н.Веселовского, В.Ф.Миллера и Г.Н.Потанина географические рамки миграционной теории расширяются. Если до того времени сюжеты фольклора европейских народов рассматривались как творения арийских народов и их происхождение связывалось с Индией, после исследования трудов российских ученых объектом исследования миграционной теории стал также фольклор тюркских (Г.Н.Потанин) и иранских (В.Ф.Миллер) народов.

В третьей главе исследуются фольклорные тексты, собранные Г.Н.Потаниным в Центральной Азии. Тексты эти сопоставляются с азербайджанскими сказками. Первые были записаны Г.Н.Потаниным в то время, когда в Центральной Азии существовала настоящая фольклорная среда, т.е. местные племена были далеки от цивилизации, жили по правилам фольклора. Другими словами, это были свежие, настоящие, еще не искаженные образцы устного народного творчества. Сравнение этих образцов с текстами азербайджанских сказок дает возможность исследовать истоки и семантику азербайджанских сказок.

PROBLEMS OF FOLK-LORE OF TURKIC PEOPLE OF C.N.POTANIN WORKS

The book is devoted to the research of the activity of the well-known Russian scientist G.N.Potanin on collection of folklore materials and on the theory of folklore. The first chapter of dissertation includes the results of expeditions of G.N.Potanin to various districts of the Central Asia during 1863-1889. The purpose of these expeditions equipped by the Russian Government led by G.N.Potanin was to study the geography, climate, landscape and the fauna of Central Asia. But the enormous interest of G.N.Potanin in the ethnography and the folklore of the local people and tribes obliged him to engage simultaneously in collection of folklore and ethnographic materials. In this connection, the methods and principles by which he was guided in the course of collection, commenting and publishing of the folklore texts provoke great interest.

It is to be noted that his activity of collection of folklore materials has served first of all the scientific-theoretical interests, so as the origin of lots of epic stories spread out in the folklore of the European people was searched by G.N.Potanin in the East. He did his utmost to search the folklore texts in the Central Asia that would confirm his theoretical proposition.

The second chapter of the book provides a short summary of the history of forming of the theory «migrant subjects», explaining the similarity of the folklore in the different people by the movement and migration of folklore themes from one country to another. Further the author provides comprehensive information about the role of G.N.Potanin in development of this theory. It is marked that after dissemination of the theory, its content's adoption in Russia is improved: owing to the studies of A.N.Veselovsk, V.F.Miller and G.N.Potanin, the geographical frameworks of the migration theory are broadened. If theretofore the subjects of folklore of the European people

were considered as creation of Aryan people and their origin was related to India, after researches of the works of Russian scientists, the folklore of Turkic (G.N.Potanin) and Iran (V.F.Miller) people became objects of the migration theory.

The third chapter of the research provides an opportunity to compare the folklore texts collected by G.N.Potanin with the Azerbaijani tales. They were noted firstly by G.N.Potanin when there was real folklore environment in the Central Asia, i.e. the local tribes far from the civilization resided according to the rules of folklore. In other words, these were the fresh, real folklore images, not distorted by anyone. The comparison of these images with the texts of the Azerbaijani tales gives an opportunity to study the source and semantics of the Azerbaijani tales.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT**Azərbaycan dilində**

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab (Naxçıvan folkloru), Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab (Zəngəzur folkloru), Bakı: Səda, 2005, 464 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIV kitab (Dərbənd folkloru), Bakı: Səda, 2006, 430 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab (Ağdaş folkloru), Bakı: Səda, 2006, 496 s.
5. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1964, 282 s.
6. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c., / Toplayanı H.Zeynallı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
7. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, II c., / Tərtib edəni M.Təhmasib. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
8. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
9. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
10. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c., / Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
11. Behrəngi S. Məhəbbət nağılları: Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən: İ.Qasimov Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1987, 504 s.
12. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz kağan» dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
13. Borçalı folkloru / Toplayanı V.Hacıyev, tərtib edən: İ.Abbaslı. Bakı: Azərənşr, 1996, 257 s.
14. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 403 s.

15. Əfəndiyev P. Folklor praktikasına dair. Bakı: Gənclik, 1991, 35 s.
16. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 704 s.
17. Şah Abbasın arvadı / Toplayanı F.Bayat. Bakı: Yazıçı, 1996, 244 s.

Türk dilində

18. Arpaçay köylerinden derlemeler. II baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 398 s.
19. Duranlı Muvaffak. Oçerki Severo-Zapadnoy Monqoli (Kuzey Moğolistan üzerine yazılar) // Journal of Central Asian and Caucasian Studies. №5, 2008, p.207-213
20. Eren Hasan. Türklük Bilim Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, 378 s.

Rus dilində

21. Адлер Б. Потанин Г.Н. Как путешественник и географ. Казан: Наука, 1916, 64 с.
22. Азатовский М.К., Арсеньев В.К. Путешественник и писатель. Чита: Наука, 1955, 50с.
23. Азатовский М.К. Г.Н.Потанин // История русской фольклористики: в 2-х томах, Т.2, М.: УЧПЕДГИЗ, 1963 с.275-279.
24. Алексеенко Н.В. Публицист, этнограф, фольклорист Г.Н.Потанин // Хранители памяти. Алма-ата: Наука, 1988, с.94-104.
25. Аникин В.П. Миграционная теория // Краткая литературная энциклопедия: в 9-томах, Т. 4, М.: Сов. Энцикл., 1967, с.821-822.

26. Аникин В.П. Самозарождение сюжетов // Краткая литературная энциклопедия: в 9-х томах, Т.6, М.: Сов. Энцикл., 1971, с.637-639.
27. Аникин В.П. А.П.Скафтымов – критик исторической школы и его теория эпоса в книге «Поэтика и генезис былин» // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. (Сборник статей. Отв.ред. Р.С.Липец): в 10-х томах, Т.6, М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1974, с.69-93.
28. Бадалбейли У.И. Восточные мотивы в литературе английского возрождения: автореф. дис. кан. фил. наук., Баку, 2004, 41 с.
29. Бакунин М.А. О молодом Потанине // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах, Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит, 1986, с.261
30. Баландин А.И. Мифологическая школа в русской фольклористике. М.: Наука, 1988, 224 с.
31. Бартольд В.В. Рецензия на книгу «Сага о Соломоне» // В.В.Бартольд. Сочинения: в 9-х томах, Т. 4, М.: Наука, 1966, с.369-370.
32. Бартольд В.В. Рецензия на книгу «Ерке. Култ сына неба в Северной Азии. Материалы к тюрко-монгольской мифологии» // В.В.Бартольд. Сочинения: в 9-х томах, Т. 4, М.: Наука, 1966, с.371-373.
33. Бартольд В.В. Рецензия на работу Г.Н.Потанина «Сказанию об Идыге» // Записки Восточного отделения Русского Археологического Общества. Т.21, выпуск 4, 1913, с.1-51.
34. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Л.: Наука, 1925, 237 с.

35. Белосюдова А.Н. Сказание и сказки киркиз, М.: Наука, 1915, 354 с.
36. Березовский М.М., Биански В.Л. Птицы Ганьсуйского путешествия Г.Н.Потанина 1884-1887 гг., Спб.: Типография, 1891, 155 с.
37. Бессенов Ю.И., Якубович В.Я. По внутренней Азии. М.: ОГИС, 1947, 273 с.
38. Валиханов Ч.Ч. Сказание об Едиге и Токтамыше. Спб.: Записки Импер. Руск. Географ. Об-ва по отд. Этнографии, 1905, 62 с.
39. Валиханов Ч.Ч. Собрания сочинений: в 5-х томах, Т.4, Алма-Ата, Наука, 1968, 782 с.
40. Веселовский А.Н. Сравнительная мифология и ее метод. М.: Наука, 1873, 463 с.
41. Веселовский А.Н. Славянские сказание о Соломоне и Китоврасе и западноевропейские легенды о Морльфе и Мерлине. Из истории литературного общения Запада и Востока // Веселовский А.Н. Собранные сочинение: в 16 томах, Т.7, Спб.: Изд. отд-ня руск. яз. и словесности Импер. АН, 1921, с.450-455.
42. Веселовский А.Н. Заметки и сомнения о сравнительном изучении средневекового эпоса // Веселовский А.Н. Собранные сочинений: в 16 томах, Т.8, Спб., 1921, с.79-84.
43. Взаимосвязи литератур Востока и Запада. М.: Вост. лит., 1961, 251 с.
44. Взаимоотношения Востока с Европейскими странами. Б.: АзГУ, 1987, 82 с.
45. Героический эпос о Гесере. Учебное пособие. Иркутск: Наука, 1909, 308 с.
46. Гесериада. Сказание о милостивом Гесере Мерен хане. Под. ред. С.А.Козина. М.-Л.: 1935, 150 с.

47. Гордлевский В.А. Г.Н.Потанин как народословестник. Избранные сочинения: в 4-х томах, Т.4, М., Наука, Глав. Ред. Вост. Лит, 1968, с.446-451.
48. Гребенщиков Г.Д. Большой сибирский дедушка // Литературное наследство Сибири, в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит. 1986, с.283-286.
49. Грумм-Гржимайло А.Г. Г.Н.Потанин как путешественник и географ (К 125 летию со дня рождения) // Известия Всесоюзного Географического общества. 1961, т.93, выпуск 2, с.101-113.
50. Гудзий Н.К. Сравнительное изучение литератур в русской дореволюционной и советской науке // Известия Академии Наук СССР. Отделение литературы и языка. 1960, т.19, выпуск 2, с.116-127.
51. Гусев В.Е. Мифологическая школа // Большая советская энциклопедия: в 51-х томах, Т.16, М.: Советская энциклопедия, 1952, с.340
52. Дмитриева С.И. Географическое распространение русских былин. По материалам XIX – начала XX века. М.: Наука, 1975, 113 с.
53. Дунганские народные сказки и предания. М.: Наука, 1977, 573 с.
54. Жирмунский В.М. Литературные отношения Востока и Запада как проблема сравнительного литературоведения // Труды юбилейной научной Сессии Ленинградского Университета. Секция филологических наук. Л.: Наука, 1946, с.126-133.
55. Жирмунский В.М. Сравнительно – исторический метод // Краткая литературная энциклопедия: в 9-х томах, Т.7, М.: Совет. Энцик., 1972, с.126-130.

56. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. М-Л.: Гос.Лит.Издат, 1962, 435 с.
57. Жуковская Н.Л., Неклюдов С.Ю. Героический эпос монгольских народов // Журнал «Советская этнография», 1986, № 4, с.162-169.
58. Захарова И.В. Этнография в трудах Западно-Сибирского отдела РГО (1877-1917) // Ученые записки Омского государственного университета. 1970, выпуск 45, с.100-125.
59. Зимонов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. Алма-Ата: Наука, 1965, 249 с.
60. Из истории культуры Сибири. Томск: Издательство Томского Государственного Университета, 1966, выпуск 1, 139с.
61. Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина. Алма-Ата: Издательство АН Казах. СССР, 1972, 366 с.
62. Клеменц Д.А. Г.Н.Потанин // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.271-275.
63. Коваль С.Ф. Г.Н.Потанин и И.Д.Черский (Новые материалы) // Известие Всесоюзного Географического общества. 1961, выпуск 3, с.250-253.
64. Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. М.: Издательство Иностр. Литературы, 1960, 690 с.
65. Коржавин В., Мирзоев В., Яновский Н. К характеристике Сибирского областничества. Газета «Сибирские огни», 1971, № 2
66. Короткин Е.И. Принципы организационно-собирательской работы в фольклористике 1920-х годов // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. 1968, выпуск 4, с.122-135.

67. Кошелев Я.Р. Г.Н. Потанин // Русская фольклористика Сибири (XIX – начала XX в.), Томск: Издательство Томского Университета, 1962, с.158-188.
68. Кошелев Я.Р. Вопросы Русского фольклора Сибири (дооктябрьский период). Томск: Издательство Томского Государственного Университета, 1963, 214 с.
69. Кошелев Я.Р. Из истории культуры Сибири. Томск: Издательство Томского Государственного Университета, 1966, 115 с.
70. Кошелев Я.Р. Потанин Г.Н. // Краткая литературная энциклопедия: в 9-х томах, Т.5, М.: Советская энциклопедия, 1968, стб. 401-402.
71. Круглов Ю.Т. Фольклорная практика. Учеб. пособие. М.: Просвещение, 1986, 126 с.
72. Крупянская В.Ю., Маслова Т.С., Громов Г.Г. Методика этнографической экспедиций // Журнал «Советская этнография», 1967, № 6, с.140-143.
73. Кызыкбаев Т. Славные страницы: (о пребывании Г.Н.Потанина в г. Усть-Каменогорске). Газета «Знамя коммунизма», 1964, 10 октябр
74. Липец Р.С. Потанин Г.Н. // Советская историческая энциклопедия: в 12-х томах, Т.11, М.: Совет. Энцикл., 1968, с.472-473.
75. Липец Р.С. Идея о восточных влияниях в былинах // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии: М.: Изд. «Наука», 1974, с.69-95.
76. Ляцкий Е.А. Рецензия на книгу «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе». Журнал «Русское богатство», 1899, № 5, с.55-57.
77. Макеев А.Ф. Г.Н.Потанин – писатель и путешественник. Журнал «Русская литература», 1968, № 3, с.197-198.

78. Марков А.В. К вопросу о методе исследования былин. Журнал «Этнографическое обозрение», 1907, № 1, с.33-43.
79. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. М.: Наука, 1963, 460 с.
80. Мендельсон Н.М. Сибирский патриот. Из воспоминаний о Потанине // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.304-319.
81. Мирзоев Е.М. Г.Н.Потанин (к 50 летию со дня смерти). Известия АН СССР. 1970, № 4, с.129-132.
82. Муравьев Д.Г. Теория заимствования // Большая советская энциклопедия: в 51-х томах, Т.10, М.: Сов. Энцикл. 1972, с.558-560.
83. Миллер В.Ф. Очерки русской народной словесности: в 11-х томах, Т.1, М.: Наука, 356 с.
84. Миллер В.Ф. Материалы для истории былинных сюжетов (К былине о Ставре Годеновиче). Журнал «Этнографическое обозрение», 1893, № 3, с.67-72.
85. Неклюдов С.Ю. Эпические соответствия в русском и монгольском фольклоре: исторические и структурно-типологические обоснования / Тезисы докладов IV летней школы по вторичным моделирующим системам. Тарту, 1970, с.16-21.
86. Неклюдов С.Ю. Черты общности и своеобразия в центрально-азиатском эпосе (Проблемы историической типологии и жанровой эволюции) // Народы Азии и Африки. М.: Наука, 1972, № 3, с.92-106.
87. Неклюдов С.Ю. Исторические взаимосвязи тюрко-монгольских фольклорных традиций и проблема восточных влияний в европейском эпосе // Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М.: Наука, 1974, с.192-272.

88. Никифоров Н.Я. Аносский сборник. Собрание сказок алтайцев. Омск: Горно-Алтайск-Ак-Чечек, 1915, с.14-162.
89. Областная тенденция в Сибири // В сборнике к 80-летию Г.Н.Потанина. Томск, 1915, с.256-260.
90. Обручев В.А. Григорий Николаевич Потанин. Жизнь и деятельность. М.-Л.: Изд. Акад. Наук СССР, 1947, 287 с.
91. Обручев В.А. Путешествие Г.Н.Потанина. М.: Молодая гвардия, 1953, 180 с.
92. Овчинников М.П. Из жизни Г.Н.Потанина // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.275-280.
93. Ольденбург С.Ф. Не довольно. Журнал «Русская мысль», 1915, кн. 9, с.9-11.
94. Отечественные физико-географы и путешественники. М.: Министерства Просвещения РСФСР, 1959, с.390-396.
95. Пантелеев Л.Ф. Встречи с Г.Н.Потаниным // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.269-271.
96. Пелих Г.И. Историческая концепция Г.Н.Потанина / Материалы межвузовской конференции, посвященной 50-летию образования СССР. Томск, 1972, выпуск 4, с.115-136.
97. Попов И.И. Потанин и областничество. Газета «Голос минувшего», 1915, № 31.
98. Попов И.И. Из воспоминаний о Г.Н.Потанине // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.294-304.
99. Постнов Ю.С. Литература Сибири 70-х годов XIX века в оценке Г.Н.Потанина // Известия Сибирского отделения Академии Наук СССР, Новосибирск, 1966, № 5, выпуск 2, с.52-56.

100. Потанин Г.Н. Несколько вопросов по сравнительному изучению животного и мифического эпоса о народов Севера Сибири // Известия РГО, 1880, Т.16, выпуск 2, с.20-26.
101. Потанин Г.Н. Путешествие в Восточной Тарбагатае в летом 1864 года // Заметки РГО, 1861, выпуск 7, с.120-125.
102. Потанин Г.Н. Путешествие от озера Зайсан Черного Иртыша в море Марка-Кол до Желтый горы (в зиму 1863-1864 годов) // Заметки РГО, 1867, выпуск 5, с.97-108.
103. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.1 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1880, 167 с.
104. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.2 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1881, 181 с.
105. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.3, Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1882, 435 с.
106. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, 1025 с.
107. Потанин Г.Н. Вотяки. Казань: Издат. Сибирского Печатного отд., 1882, 10 с.
108. Потанин Г.Н. Русская девица Дарига в киргизской сказке. Журнал «Этнографические обозрение», 1890, № 4, с.38-64.
109. Потанин Г.Н. Монгольское сказание о Гесер-хане. Журнал «Вестник Европы», 1890, № 9, с.156-163.
110. Потанин Г.Н. Ордынские параллели к поэмам Ломбардского цикла. Журнал «Этнографические обозрение», 1890, № 3, с.1-36.

111. Потанин Г.Н. Монгольское сказание о Хутула-хане. Журнал «Этнографическое обозрение», М., 1891, книга 9, № 2, с.208-211.
112. Потанин Г.Н. Пилигримь в былинах и сказках. Журнал «Этнографические обозрение», 1891, № 2, с.74-109.
113. Потанин Г.Н. Несколько вопросов по изучению поверий, сказаний, суеверныхъ обычаевъ и обрядовъ // Сборник материалов для описания местностей и племень Кавказа. Тбилиси: Издания управления Кавказского учебного округа, 1882, выпуск 2, с.8-11.
114. Потанин Г.Н. Дочь моря в степном эпосе. Журнал «Этнографическое обозрение», 1892, № 1, с.38-69.
115. Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия: в 4-х томах, Т.1. Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1893, 567 с.
116. Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия: в 4-х томах, Т.2. Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1893, 436 с.
117. Потанин Г.Н. К сказке о Марке Богатом. Казань: Типография Императ. Унив-та, 1895, 11 с.
118. Потанин Г.Н. В юрте последнего киргизского царевича. Журнал «Русское богатство», 1896, № 8, с.106-138.
119. Потанин Г.Н. Восточные основы русского былинного эпоса. Журнал «Вестник Европы». Петербург: Типография, 1896, книга 4, с.605-634.
120. Потанин Г.Н. Восточные основы русского былинного эпоса. Журнал «Вестник Европы». Петербург: Типография, 1896, книга 5, с.65-101.
121. Потанин Г.Н. Путешествия Г.Н.Потанина по Китаю, Тибету и Монголии (Подлинные документы, исполь-

- зованные М.А.Лияниной). Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1898, 224 с.
122. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ, 1899, 895 с.
123. Потанин Г.Н. Путешествие в Сы-Чиян и Северную окраину в 1892-1893 г. // Известие РГО, кн.35, выпуск IV, 1899, с.97-110.
124. Потанин Г.Н. Путешествие на середину Большого Хингана в летом 1899 году // Известие РГО, 1901, кн.37. выпуск 5, с.87-96.
125. Потанин Г.Н. Сага о Соломоне. Томск: Издат. Сибирского Печатного отд., 1912, 185 с.
126. Потанин Г.Н. Восточные сказки. Тибетские сказки и предание. Журнал «Живая старина», 1912, выпуск 2-3, с.389-436.
127. Потанин Г.Н. Ерке. Культ сына неба в Северной Азии. Материалы к тюрко-монгольской мифологии. Томск: Типо-лит. Сибирского Печат. Дела, 1916, 130 с.
128. Потанин Г.Н. Юго-Западная часть Томской губернии в этнографическом отношении. Журнал «Живая Старина», 1916, выпуск 4, с.167-169.
129. Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.47-192.
130. Потанин Г.Н. Происхождение Христа. Газета «Сибирские огни», 1926, № 4, с.125-129.
131. Потанин Г.Н. Путешествия по Монголии. Томск: ОГИС-Географиз, 1948, 478 с.
132. Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. М.: Наука, 1967, 165 с.

133. Потанин Г.Н. Письма: в 4-х томах, Т.1, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1977, 198 с.
134. Потанин Г.Н. Письма: в 4-х томах, Т.2, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1988, 341 с.
135. Потанин Г.Н. Писма: в 4-х томах, Т.3, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1989, 293 с.
136. Потанин Г.Н. Писма: в 4-х томах, Т.4, Иркутск: Издательство Иркутского Университета 1990, 423 с.
137. Потанин Г.Н. Громовник по поверьям и сказания племен Южной Сибири и Северной Монголии. Журнал Министерство народного просвещения. Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1882, часть 219, с.116-331.
138. Потанин Г.Н. Воспоминания // Литературное наследство Сибири: в 7-и томах. Т.6, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1983, 332 с.
139. Потанин Г.Н. Библиографические сведения о Чокане Валиханове // Ч.Ч.Валиханов. Собрание сочинений: в 5-х томах, Т.1, Алма-Ата: Глав. Ред. Казахской Советской Энциклопедии, 1984, с.90-94.
140. Потанин Г.Н. О необходимости собирания сказок // Литературное наследство Сибири: в 7 томах, Т. 7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.241-245.
141. Потанин Г.Н. Этнографические заметки на пути от г. Никольска до г. Тотьмы. Журнал «Живая старина», 1899, выпуск 1, с.23-60.
142. Пропп В.Я. Кумилитивная сказка // Фольклор и действительность. М.: Наука, 1976, с.241-260.
143. Пузанова Г.Н. Вопросы фольклористики на страницах либерально-буржуазных журналов 90-х гг. (На материалах фольклористических исследований «Вестник Европы» и «Русской мысли») // Вопросы

- истории и теории литературы. Выпуск 1, Челябинск, 1966, с.20-29.
144. Пузанова Т.Н. Проблемы фольклора в журнале «Русское богатство» в 90-х гг. XIX века // Учен.Зап. Оренбург. Гос. Пед. Инст. им. В.Г.Чкалова, 1970, выпуск 28, с.107-116.
145. Пути этнографического изучения Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества. Журнал «Сибирская живая старина», 1926, выпуск 2, с. 44-46.
146. Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Л.: Наука, 1976, 456 с.
147. Пыпин А.Н. История русской этнографии: в 4 томах, Т. 2, Спб.: Типография, 1892, 380 с.
148. Руденко С.И. Григорий Николаевич Потанин как этнограф // Известия Всесоюзного географического общества. Т.95, выпуск 2, № 63, с.95-107.
149. Савушкина Н.И. О собирании фольклора. М.:Изд. Москва Универ., 1974, 83 с.
150. Сагалаев А.М., Крюков В.М. Г.Н.Потанин: Опыт осмысления личности. Новосибирск: Наука, 1991, 228 с.
151. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тбилиси: Издания управления Кавказского учебного округа, 1888, выпуск 2, 128 с.
152. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тбилиси: Издания управления Кавказского учебного округа, 1898, выпуск 24, 211 с.
153. Селиверстов С.В. Г.Н.Потанин: сибирское областничество между западничеством и евразийством (вторая половина XIX – начало XX в.) // Вестник Томского государственного университета, 2007, № 300, с. 107-115.

154. Сесюнина М.Г. Г.Н.Потанин и Н.М.Ядринцев – идеологи Сибирского Областничества. Томск, Изд.Томск. Унив, 1974, 157 с.
155. Сихимбаева С.Ж. Козы-Кюрпеш и Баян-Сулу в исследованиях Г.Н.Потанина // Известия Академии Наук Казахской ССР. Серия филологическая. Алма-Ата, 1984, № 2, с. 52-62.
156. Сихимбаева С.Ж. Проблемы Казахской фольклористики в трудах Г.Н.Потанина: автореф. дис. кан. фил. наук., Алма-Ата, 1985, 20 с.
157. Сихимбаева С. Ж. Методы записи и публикации Г.Н.Потанина // Известия Академии Наук Казахской ССР. М.: Наука, 1994, с.94-99.
158. Смирнова Н.С. Потанин Г.Н. – собиратель и исследователь Казахской народной поэзии // Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина. Алма-Ата, Изд. АН Казах. ССР, 1972, с. 5-45.
159. Станюкович К.М. Г.Н.Потанин // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.265-269.
160. Стасов В.В. Происхождение русских былин // В.В.Стасов. Собрание сочинений в 3-х: Т. 3, Спб.: Типография, 1894, с.949-1288.
161. Стучевский И.А. Восточные корни мифа о Христе. М.: Издательство восточной литература, 1958, 63 с.
162. Токарев С.А. История русской этнографии (дооктябрьский период). М.: Наука, 1966, 453 с.
163. Токарев С.А. Истоки этнографической науки (до середины XIX в). М.: Наука, 1978, 167 с.

164. Трубецкой Н.С. О туранском элементе в русской культуре // Гумилев Л. Черная легенда. М.: Айрис-Прес, 2002, с.442-464.
165. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран / Под. ред. А.В.Багрия. В 3-х т.Т.1, Баку: АзГНИИ, 1930, 356 с.
166. Хангалов М.Н. Балаганский сборник // Известия Северо-Сибирского отдела РГО, выпуск 5, Томск, 1903, 467 с.
167. Хамаганов М.П. Бурятская фольклористика, Улан-Уде, 1962, с.305-312.
168. Худяков И.А. Великорусские сказки. М.-Л.: Наука, 1964, 301 с.
169. Шиловский М.В. Полнейшая самоотверженная преданность науке: Г.Н.Потанин. Биографический очерк. Новосибирск: Сова, 2007, 260 с.
170. Ядринцев Н.М. Современная мания к путешествиям // Литературное наследство Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.261-265

İngilis dilində

171. Thompson S. The types of the folktale. A classification and bibliography. Second revision. Indiana Universty, 1973, 588 p.

Ülkər Ələkbərova.
Q.N.Potanınin əsərlərində türk
xalqları folkloru məsələləri.
Bakı, «Elm və təhsil», 2013.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru
Nigar Həsənova

Kompyuterdə yığdı:
İlahə Cəlilova

Korrektor:
Vüsal Abiyev

Kompyuter tərtibatçısı:
Ramin Abdullayev

Kağız formatı: 60/84 32/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 192 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompyuter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır deopozitivlərdən çap olunmuşdur.